

63.3(4)УДР/9
9(С2)
С88

Люди́ла Сту́дьонова

Слідами Чернігівського підпілля

Загиблим Чернігівцям
від рук фашистських катів
і запроданців
присвячується
ця книга

Поверніть книгу не пізніше зазначеного терміну.

63.3(4УКР)6/

9(02)
С 88

ЛЮДМИЛА СТУДЬОНОВА

*Читачам і
майбутнім дослід-
никам Корії Друці
світлові касети не треба
бути зібрані з набожан-
ств усеї в старий краєв.
мун бібліотеки і автор
Др - 22.08.07г*

СЛІДАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Документальні нариси

01016713

Чернігівська державна
обласна універсальна
БІБЛІОТЕКА
Ім. В. Г. Короленка

Ніжин

«Видавництво «Аспект-Поліграф»
2007

УДК 94(477.51)“1941/1943”

ББК 63.3(0)62

С47

Науковий рецензент – доктор історичних наук, зав. відділом Другої світової війни Інституту історії України НАН України *Лисенко О.Є.*

Студьонова Л.В.

С47 Слідами Чернігівського підпілля: Документальні нариси. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 232 с.: іл.
ISBN 978-966-340-198-0

У книзі розкрито маловідомі сторінки діяльності Чернігівської міської підпільної організації 1941–1943 рр. на чолі із О.Д. Михайленком (1916–1985) на тлі створеного німецько-фашистськими окупантами режиму. Вірними помічниками чернігівців були патріоти сіл Андріївка, Киїнка, Козероги Чернігівського району.

Використовуючи документи архівних установ Чернігова, Києва, Житомира, Москви, Приморського краю, Одеси, Мінська, спогади учасників подій, наукові розробки сучасних українських, російських і білоруських істориків, автор вперше розповідає про фальсифікаторів діяльності Чернігівського підпілля.

Книга розрахована на масового читача.

УДК 94(477.51)“1941/1943”

ББК 63.3(0)62

Слова щирої подяки керівникам Чернігівського району в особі голови районної державної адміністрації Віктора Лазаря, голови районної ради Федоса Носенка, без допомоги яких цю книгу не можливо було б видати, за розуміння ними і сприяння розвиткові книговидавничої справи історико-красназавчого змісту.

ISBN 978-966-340-198-0

© Студьонова Л.В., 2007

З-поміж усіх народів, які опинилися під владою Німеччини, чи не найбільше постраждав український. Але, разом з тим, він ціною мільйонів своїх представників зробив величезний внесок у перемогу над нею...

Уїнстон Черчілль, прем'єр-міністр
Великої Британії

НА ЗРАЗОК ПЕРЕДМОВИ

Генрих Іванович Турнер

На вулиці Лахтинській, 10/12 у Ленінграді, у шестиповерховому особняку розміщався науково-дослідний інститут ім. Г.І. Турнера. Тут лікувались діти, які перенесли поліомієліт – дитячий параліч. Серед них – і я. В інституті перебувала з шести до вісімнадцяти років з корот-

Ця підступна хвороба вражає не лише дітей. Коли президенту США Ф. Рузвельту було 39 років, і він обіймав посаду помічника міністра військово-морських сил у кабінеті Вільсона, з ним сталася та ж сама трагедія – поліомієліт.

кими відпустками додому. Лікарі зробили десять операцій, які дали мені змогу жити повнокровним і цікавим життям. Вихователі і вчителі ввели у світ історії, культури і мистецтва дивовижного і героїчного міста, яке називають північною столицею Росії. Привчили не пасувати перед долею. Знаходили в кожному з нас здібності і розвивали їх.

Ці люди перенесли блокаду Ленінграда. Моя перша вчителька Олександра Олександрівна втратила всіх своїх рідних. Жила вдвох з дружиною сина Валентиною Матвіївною, нашою вихователькою. Від пережитого на її обличчі з'явився нервовий тик. Масажистка Зінаїда Олександрівна залишилась самотньою. Її чоловік і син померли від голоду. Вона розповідала, що першими вмирали дорослі чоловіки і хлопчики. Лікар Лариса Петрівна якось зізналась, що вижила завдяки столярного клею і кропиви, з яких варила суп. І пригадала такий випадок. Головний хірург шпиталю, де вона працювала, не спав кілька ночей – багато було складних операцій. Коли випала можливість перепочити, він не зміг дійти до ординаторської. Сів на стілець у коридорі. І тут до хірурга підійшла жінка, схожа на тінь, і попросила передати її синові банку і півхлібини. На дні посудини – о, дивина! – була... сметана. Хірург, який не пам'ятав, коли востаннє їв, вибив банку з жіночих рук, вона впала на підлогу і розбилась. Сметана розтеклася під ногами. Він впав на коліна і почав її вилизувати. А потім втратив свідомість. Коли хірурга підняли, і він збагнув, що скоїв, то заплакав і благав у матері свого пацієнта прощення.

Під час війни в нашому інституті знаходився військовий шпиталь. Коли гула сирена, треба було ховатися у бомбосховищі. Ліфт не працював. Дівчата медсестри і санітарки тягали на собі з шостого поверху будинку, збудованого великим російським лікарем англійського походження Генріхом Івановичем Турнером в кінці XIX ст., тяжко поранених бійців кілька разів на день. В ті години за операційними столами робили свою справу військові хірурги. А геть після війни ці ж самі люди віддавали нам, скаліченим поліомієлітом дітям, свої серця і душі. Завдяки ним навколо нас була сама Доброта.

Навпроти інституту, через дорогу, до війни стояв багатопверховий будинок. Під час фашистського бомбардування в нього влучив снаряд. Від будинку залишилась одна з кімнат першого поверху і щось на зразок підсобних приміщень. Тут жив із сім'єю заступник директора інституту з господарчих питань Юрій Сергійович Манштейн. Решта території була обладнана як садочок, куди нас виводили на прогулянку. Дорослі дивувались живучості старовинних тополь, які не постраждали від бомбардувань. Одну з них добре було видно з вікна моєї палати. Лежачи лише на спині, я дивилася на дерево і по його вигляду могла здогадатися, яка сьогодні погода. Тополя сумувала, плакала, сміялася, обгортала себе легким павутинням туману.

Юрій Сергійович Манштейн любив возити нас по місту, аби показати достопам'ятності Ленінграда. Він сам сідав за кермо легкового авто, здається, то був перший випуск «Волги», і ми рушали у подорож: Сенатська площа, Зимовий палац, Казанський собор, площа Перемоги, музей Некрасова, ляльковий театр Сергія Демені, Невський проспект, Марсове поле, канал Грибоєдова і просто ленінградські вулиці. Одного разу Юрій Сергійович привіз нас на Піскарівське кладовище, де покоїться прах жертв блокади і захисників Ленінграда. Сьогодні відома цифра – близько одного мільйона людей. Юрій Сергійович сказав, що мертві ленінградці лежали повсюди. Трупи взимку складали штабелями біля Казанського собору і в оперному театрі, який не опалювався, а навесні ховали на Піскарівському кладовищі. Тепер тут меморіал.

Була у нас медсестра Марія Андріївна Федорова. Жінка строга. Її побоювались. Палила цигарки «Беломор». Говорила мало. Але руки у неї були добрі – уколи і перев'язки робила безболісно. Одного суботнього вечора дивились ми в палаті хлопчиків телевизор. Показували кінофільм Григорія Чухрая «Балада про солдата». Тиша стояла мертва. Коли почались кадри, де герой фільму Альоша Скворцов нарешті зустрічається з мамою, щоб за кілька хвилин розлучитися з нею назавжди, почувлися схлипування. Я озирнулася і в темряві побачила Марію Андріївну. Вона сиділа біля ліжка Кості Бондаренка і, сховавши голову в його подушку, ридала. Потім з нею почалась істерика, і вона вибігла з палати. За медсестрою кинулась няня тьотя Устя. Ми сиділи приголомшені. Повернулася нянечка і сказала, що на очах Марії Андріївни німецькі карателі розстріляли її маму і двох братів. А батько не повернувся з фронту. Ось чому вона так плакала. З того дня наші стосунки з Марією Андріївною стали іншими. Ми її жаліли. Ходячи допомагали розносити ліки, доглядати післяопераційних дівчаток. Коли мене прооперували, Марія Андріївна була поруч.

Так я вперше осмислено почала розуміти, що таке війна, яка прийшла до нас з Німеччини, країни, мову котрої нам викладала Віра Миколаївна – випускниця Смольного інституту шляхетних дівиць. За рік ми навчились розмовляти на побутові теми. Опісля я прийшла до школи, де вивчала англійську. І, як наслідок, – жодної мови не знаю. Така собі по верхах – хапайко.

Вечорами вголос хтось із нас читав німецькі казки братів Грим. На уроках музики Варвара Павлівна Литвинова, сидячи за чорним роялем, розповідала про великих німецьких композиторів Бетховена, Моцарта, Баха, Вагнера, Гайдна, Вебера. Варвара Павлівна переповідала зміст музичних творів. Її пальці витягували з чорно-білих клавіш музику, від якої перетинало подих. Ставши дорослою, я дізналась, що улюбленим композитором Гітлера був Рихард Вагнер. Особливо йому подобалась опера «Летючий Голландець», уривки з якої нам програ-

вала Варвара Павлівна. В основу опери покладено німецьку народну легенду про корабель-примару з криваво-червоними вітрилами і чорною щоглою. Він лякає і приманює. Як це схоже було на Гітлера. Так йому самому здавалося.

Вдома я чула розмови дорослих на тему війни, але була занадто малою, аби їх зрозуміти. Підростаючи, я узнавала, що мій батько, кадровий військовий, воював на Ленінградському фронті. Дід, батько мами, захищав Харків у складі батальйону ополченців. Дядько, її молодший брат, пройшов шлях від Курська до Ельби. Воювали брати мого батька. Їхня мама, моя бабуся Євдокія, голодувала в центрі затемненої Москви в своїй комунальній квартирі. Невдовзі після війни вона померла, і наше знайомство не відбулося. Бабуся Віра, яка народила мою маму та її брата, працювала в одному з іркутських шпиталів санітаркою. Вона розповідала про скалічених на війні червоноармійців, які просили на вулицях Іркутська милостиню. Завжди їм подавала. Вірила, що й її синові подадуть, якщо, борони Боже, з ним станеться нещастя. І він вижив, хоча мав тяжкі поранення. На пам'ять про зустріч з американцями на Ельбі привіз губну гармошку і жувальну гумку. Ці предмети деякий час були моїми іграшками. Я тримала в руках справжні фронтові нагороди, а не ті, що видавались пізніше в кабінетах з нагоди ювілейних дат.

Дитяча пам'ять ціпка. Тому не забулось, як напередодні свята Великого Жовтня в Чернігові сталася трагедія. Хтось зруйнував опори залізничного мосту. Машиніст потягу помітив це і чудом зупинив паровоз. Однак під час аварійного гальмування він і його помічник, який потрапив у топку, загинули. А сотні людей були врятовані. Ховали мужніх залізничників з почестями. Прощальні гудки паровозів і досі стоять у вухах. Дорослі говорили, що ця смерть на совісті колишніх поліцаїв і працівників німецьких окупаційних установ, яких випустили з ув'язнення.

А незабаром один з них з'явився у нашому дворі. Мій дідусь порався в сараї біля кабанчика. Я стояла поруч. Раптом різко відкрилася хвіртка, в її просвіті ми побачили чоловіка, який привітно посміхався. Кинувся до діда, намагаючись його обняти. Але радісної зустрічі не відбулося. Незнайомець опустил руки і весело сказав, що повернувся додому. Тепер ходить по сусідах, аби з кожним привітатися. Розпитував про того, про іншого. Дід стримано відповідав. Коли незнайомець пішов, я запитала, хто він. Дідусь сказав: «Запроданець. А до війни працював у міській комсомолу». Пізніше я неодноразово зустрічала цього колишнього комсомольського ватажка. Але вже не таким веселим.

Несподівано тема зради на війні виникла в розмові із Петром Андрійовичем Мезенцевим, завкафедрою літератури Московського інституту культури, де я навчалась. Наш професор славився тим, що на всіх випускних іспитах задавав студентам одне і теж запитання: яко-

го кольору пояс у Плюшкіна, героя гоґолівських «Мертвих душ». Дізнавшись, що я з Чернігова, Петро Андрійович дуже занервував. Він кричав, що їхній полк потрапив в оточення саме за вини чернігівців. Під час переформування командир полку відбирав українців обережно, але не з Чернігова. Я намагалась заперечити професору, проте дарма. Він не хотів нічого слухати. Коли ж заспокоївся, вибачився переді мною, мовляв, я ж дитина, нічого про війну не знаю. Але погодився: Чернігівщина – край партизанський.

Як би у Петра Андрійовича вистачило витримки, я б розповіла йому про зрадника не українського походження. Багато разів я бачила його за таких обставин. Ми часто їздили залізницею через білоруське місто Орша. На полустанку поїзд робив тихий хід, і до вагону заходив чорнявий, високий, середнього віку мужчина у чистому напіввійськово-му вбранні. Був він сліпий із слідами віспи на обличчі. Люди жалісно дивились на нього і давали гроші. Дорослі говорили, що по цьому бідоласі можна звиряти час. Та одного разу сліпий не з'явився у нашому вагоні. Хтось запитав провідника, чому. І той розповів, що сліпого впізнав один із пасажирів. Схопив його за грудки і давай бити головою об залізні сходишки, якими можна було дістатися другої полки. Лець не вбив. Викликали начальника поїзда. Пасажир благав більше не пускати сліпого у вагони. До війни він працював на комсомольсько-партійній роботі. Потім став дезертиром. Повернувся до Орші. Служив у поліції. Видавав і знищував наших людей. Партизани загону під командуванням Костянтина Заслонова викрали його. Вирок був таким: не вбивати, випалити очі порохом і відпустити на всі чотири сторони. От звідки у сліпого сліди, схожі на віспяні. Понад десять років жив він у колишній партизанській землянці в лісу неподалік від того полустанку. Доглядала його якась жінка. Вони існували на зібрані у поїздах гроші. Начальник поїзда передав про інцидент начальству. Так з'явилось розпорядження по відділку залізниці, за яким поїзди на цьому полустанку більше не зупинялись.

Отже, зрадництво не має якоїсь окремої національності. Історики назвали це явище колабораціонізмом. Воно означає співробітництво жителів окупованої країни з окупантами. На початок 1943 року у вермахті діяло до 400 000 «хіві» (колабораціоністів). Російські джерела констатують: *«В рядах вермахта за годы войны, по данным зарубежных исследователей, служило около 1 млн. советских граждан. Особняком стоит 180-тысячная армия Бандеры, которая воевала не только с советскими и польскими партизанами, но и с гитлеровцами»*. (Родина. – 1991. – № 6–7. – С. 139). Навесні цього ж року українці, які служили у вермахті і шутцманшафтбатальйонах, були зведені в Українське визвольне військо – УВВ. До кінця війни тут налічувалось до 80 000 людей. Вони носили стандартну уніформу вермахту, погони і петлиці за зразком російських частин, а також жовто-блакитну овальну

кокарду і жовто-блакитний нарукавний щиток з тризубцем і літерами УВВ. Від 60 000 до 70 000 знаходились у військах служби з підтримання порядку і 80 000 – у східних батальйонах. Близько 183 000 людей місцевого населення працювало на залізниці Києва і Мінська. Сюди можна віднести 24 493 засуджених колишніх колабораціоністів по Чернігівській області за бандитизм у 1945–1949 рр.¹

Такі дані я знайшла в книзі «Война Германии против Советского Союза 1941–1945 рр.: Документальная экспозиция города Берлина» (1991), вміщеній в Інтернеті. Німецькі складачі пропонують при розгляді даних цифр враховувати, що в більшості випадків мова йшла скоріше за все не про політичний вибір, а про стратегію виживання. Чи так це насправді? Наведу кілька документів, вміщених у названому виданні, які вступають у суперечність з висновками німецьких істориків.

У першу окупаційну зиму 1941–1942 рр. «Українська Національна Рада» в Києві надіслала листа рейхскомісару України Еріху Коху, в якому висловлюється готовність до боротьби проти Радянського Союзу: *«От имени украинского народа этим письмом Украинская Национальная Рада выражает свою готовность сотрудничать с немецкими властями на Украине под Вашим руководством»*. Голова і секретар Ради (прізвища не вказані) дякують великому фюреру Адольфу Гітлеру за надану свободу.

А цей лист стосується кримських татар, яких німці визначили жителями України з огляду на економічну доцільність. Зважте, задовго до того, як Микита Хрущов «відібрав» Кримський півострів у Росії і «подарував» його УРСР. Так от, у названому документі від 22 травня 1942 р. Ріке, начальник керованої групи сільського господарства в Ост, звертався до керівної групи економічних інспекторів Зюд з пропозицією надати привілеї татарам під час виділення землі: *«Принимая во внимание враждебную настроенность крымских татар к Советам и помощь, которую они оказывали немецким войскам как в военной, так и в хозяйственной областях, предписывается оказывать этому народу предпочтение при проведении мероприятий, вытекающих из нового аграрного порядка. ...Было бы желательно выделить до 40% земли общинных хозяйств в индивидуальное пользование»*, аби тюркські народи Кавказу і прикордонних областей з Іраном та Афганістаном відзначились, як кримські татари.

І тюркські народи «відгукнулися». Про це йдеться у доповідній записці капітана Доша від 2 лютого 1942 року відносно чисельності «місцевих допоміжних сил» на боці вермахту: *«Находятся на фронте или транспортируются на фронт: из тюркских народов 37 батальонов,*

¹ И.А. Егоров. Некоторые эпизоды работы чекистов в Черниговской области в 40–50 гг.: Воспоминания нач. УВД обл. – Чернигов, 1978. – 70 с. – (Рукопис. Музей історії міліції у Чернігові).

число которых достигнет после формирования 80 батальонов. Это соответствует числу около 80 000 тюркских легионеров. Число восточных батальонов по имеющимся сведениям составляет в настоящее время 80 батальонов и 140 рот общей численностью до 80 000 человек».

«Місцеві допоміжні сили» складались із добровільних помічників (хіві), служби порядку (оді), шутцманшафтів (шума), поліцейських і оборонних команд помічників в общинах (гема). Хіві супроводжували регулярні війська і виконували всі службові завдання разом з військами. Захищали і охороняли залізницю, мости та інші стратегічні об'єкти. Оді здійснювали безпеку та охорону місцевого населення. Шума вели індивідуальну службу та охороняли промислові підприємства. Гема в общинах були першими помічниками бургомістрів, начальників районів, боролися з партизанами і займалися господарською діяльністю.

На початок осені 1943 року моральний стан німецьких солдатів і колабораціоністів різко змінився. Так, начальник польової поліції при групі армій Зюд 10 жовтня 1943 року звітував перед своїм командуванням: «3).*Поведение служащих в восточных соединениях и «хиви».* Почти повсеместно поступают жалобы от всех подчиненных полевой полиции групп о поведении «хиви» и восточных войск. Разнужданность и выступление против населения в порядке вещей. Таким образом, эти случаи оказывают влияние на положение полиции и Абвера, отношение населения к немецким войскам все более отрицательно. ...*Случаи дезертирства, бунта и враждебных действий против немцев в соединениях восточных войск растет*».

Іншу тенденцію помітив командувач військами безпеки в районі розташування групи армій «Південь» генерал Фридрици. Його лист командуванню групи армій «Південь» від 4 жовтня 1943 року про партизанський рух в Україні містив наступну інформацію: «*Украинское население в 1941 г. при вступлении немецких войск встречало их как друзей и освободителей по местному обычаю хлебом и солью. Эти хорошие отношения в последнее время в корне изменились. Наша пропаганда говорит им, что русский человек в советской системе становится бездушной машиной, тогда как немец является свободным человеком на своем участке земли. Однако они вынуждены признать, что обращение немцев с ними не то, что им было обещано. В результате...рост численности партизан очень велик; они привлекают на свою сторону население при помощи умелой пропаганды; например, «хиви» теперь только разоружают, а не убивают, как раньше*». Цей документ засвідчує, що певна категорія українських громадян дотримувалася стратегії виживання. До них в першу чергу відносилися військовополонені. Нелюдські умови утримання в німецьких

* Під час Першої світової війни у німецький полон потрапило 1.434.500 військовослужбовців царської армії. З них 5,4 % до кінця війни померли. Кількість радянських військово-

концтаборах змушували деяких з них вступати до есесівських підрозділів, тобто ставати запродавцями.

Фантастичними на тлі немилосердної Другої світової війни є спогади Софії Русової про російсько-турецьку війну 1877–1878 рр., яка докотилася й до Чернігова. Окрім вітчизняних поранених вояків, які знаходили допомогу в лікарнях, монастирях, приватних оселях, на вулицях міста з'явилися турки з пообмотуваними шматтям головами, босі, майже без одягу. Поранені валялись на тротуарах. Чернігівський губернатор Михайло Петрович Дараган зробив запит до міністерства внутрішніх справ і одержав наказ поводитися з турками як з вітчизняними пораненими. Так вони опинились у Чернігівській лікарні і шпиталі. А пані почали фліртувати з красенями-іноземцями. Леонід Глібов не втримався і в «Черниговской газете» 12 жовтня 1878 р. опублікував власну елегію «Ах, почему не турок я!». Там були такі рядки: «Ах, почему не турок я! /В плену я жил бы с наслаждением: /Была б согрета грудь моя / Сердечных барынь умиленьем».

З тих пір сплигло тридцять шість років і розпочалась Перша світова війна. Нападником була кайзерівська Німеччина. Російських полонених німці утримували в концентраційних таборах. Опис одного з них за назвою «Гнила яма» поблизу Карпат зробив Олексій Толстой у романі «Хождение по мукам»: «*Это было страшное и удручающее место: в широкой котловине на торфяном поле стояли четыре длинных барака, обнесенные колючей проволокой. Вдалеке, у холмов, где торчали кирпичные трубы, начиналась узкоколейка, ржавые рельсы тянулись через все болото и кончались неподалеку от бараксов, у глубокой выемки – месте прошлогодних работ, на которых от тифа и дизентерии погибло более пяти тысяч русских солдат. Содержание здесь было суровое и голодное. Половина заключенных болела желудками, лихорадкой, нарывами, сыпью.*».

Письменник з гіркотою написав, що з початком війни сентиментальні постанови Гагської конференції про те, як морально і аморально вбивати, були розірвані. І разом з цими шматками паперу розлетілись останні пережитки нікому більше не потрібних моральних законів. Ніякий розум не міг пояснити, чому залізом, динамітом і голодом людство уперто знищує само себе. Під час гітлерівської навали на країни Європи, в тому числі і на нас, все, що турбувало Олексія Толстого, зросло в кілька разів.

Стратегію виживання почали обирати мешканці міст і сіл України, віднесені до категорії мирних громадян. На то були різні причини, які досі остаточно не вивчені. Проте думка директора Державного архіву Російської Федерації Сергія Мироненка здалася цікавою, щоб її навес-

полонених у Другій світовій війні склала 5,7 млн. чоловік. До 1945 р. померли понад 3 млн. людей.

ти. В одній з телепередач він розповів, як, вивчаючи документи Вітчизняної війни 1812 року, виявив дані про кількість мешканців Росії, котрі перейшли на бік Наполеона. Їх було... троє. Всього троє. Сергій Мироненко пояснив цей феномен так: народи тодішньої Росії воювали за віру, Царя і Батьківщину. На цій моралі трималася російська держава. До 1941 року було відібрано віру, на місце по-звірячому вбитого російського імператора Миколи II прийшов комуністичний цар Йосип Сталін, який встановив тоталітарний режим, залив країну кров'ю і страхом, поставив її на межу знищення таким же тоталітарним вождем Адольфом Гітлером. Стосовно України наведу слова Олександра Довженка, записані ним у щоденнику в квітні 1942 року: *«Єдина країна в світі, де не викладалась в університетах історія цієї країни, де історія вважається чимось забороненим, ворожим, контрреволюційним, – це Україна. Другої такої країни на земній кулі нема. Де ж рождаються, де плодиться дезертирам, як не у нас? Де ростити слабодухим і запроданцям, як не у нас?»*. Такі зізнання далися Довженку нелегко. Вони стали мимо його волі своєрідним роз'ясненням висловів Сталіна про те, що українці воюють погано¹, і всі вони зрадники. Ці слова вождь виголосив у грудні 1941 р. під час бесіди з першим секретарем Далекосхідного крайкому партії Олексієм Барковим і командуючим Далекосхідним фронтом Іваном Апанасенком, який добре знав Сталіна по Царицину 1919 р. і міг би, як українець, по-дружньому заперечити вождеві. Але промовчав.

А тим часом в Україні розгорталася партизанська війна. За офіційними даними, до кінця 1941 року сформовано 883 загони, понад 1.700 диверсійних і розвідувальних груп загальною чисельністю 35 тисяч людей. Організатором партизанського руху, окрім центральних партійних органів, була Особова група при НКВС, яку, наказом від 5 липня 1941 року, очолив досвідчений радянський розвідник Павло Судоплатов, українець за походженням, народжений у Мелітополі.² Були призначені начальники провідних напрямків з боротьби проти німецьких збройних сил у Прибалтиці, Білорусі і в Україні.

За підрахунками колишнього заступника начальника Українського штабу партизанського руху (далі – УШПР) з диверсійної роботи Іллі Старінова, до кінця 1941 р. партизани і підпільники України підірвали 224 ворожі ешелони, вивели з ладу близько 2 тис. автомашин, порушили 650 шосейних і залізничних мостів. 12 травня 1942 р. оберг-

¹ Вождь, мабуть, «забув», що звання Героя Радянського Союзу 22 липня 1941 року присвоєно К.О. Семенченку (1896–1965) – командирі 10-ї танкової дивізії, уродженцю с. Мартинівка Ічнянського району. А штурманом в екіпажі військового льотчика М. Гастелло був Г. Скоробагатий, народжений у с. Хотіївка Семенівського району. 21 вересня 1941 р. подвиг Гастелло повторив екіпаж штурмана М.М. Мироненка, уродженця с. Улянівка Чернігівського району, у Борислав-Каховці Херсонської області. Це лише окремі факти.

² Не торкаюся його антиукраїнських діянь, які не є темою цієї книги.

руппенфюрер СС і генерал поліції Прютцман (вищий керівник СС в Україні) в листі на ім'я рейхскомісара України Еріха Коха писав, що у межах генеральних округів Чернігів, Київ, Житомир спостерігається підвищена небезпека партизанів. Боротьба з ними ведеться постійно з використанням усіх наявних можливостей, застосуванням найрішучіших заходів за участю підлеглих сил, проте бажаних наслідків не дає.

З огляду на це рейхсфюрер СС Гімmlер 13 серпня 1942 р. підписує наказ №24, за яким керівники партії та СД на окупованих східних територіях зобов'язані в усіх офіційних документах називати партизанів «бандитами». У німецьких зведеннях стала з'являтися інформація про наявність у бандитів верхових розвідувальних підрозділів, загонів лижників, пропагандистських і господарських команд. Зазначалося, що вони мають своїх людей у містах і селах, котрі добувають для них дані про дислокацію німецьких та угорських підрозділів, службовців української допоміжної поліції, бургомістрів тощо. Ці інформатори є членами різних підпільних організацій, залишених більшовиками.

Серед них, звичайно, підпільники Чернігова на чолі із двадцятип'ятирічним Олександром Дмитровичем Михайленком. Це вже мій додаток. Залишений міськкомом партії для роботи в тилу ворога, він втратив будь-які зв'язки з партійним керівництвом. Упродовж року підпільники здійснювали акти саботажу на промислових і комунальних господарствах міста, проводили дрібні диверсії на залізниці і ТЕЦ, розповсюджували зведення Радінформбюро, шукали контактів з партизанами. У лютому 1943 року Олександр Михайленку та його товаришам вдалося вийти на розвідувально-диверсійну групу Головного розвідувального управління Червоної Армії під командуванням Кузьми Гнідаша (Кіма), яка згідно наказу наркома оборони Сталіна від 23 жовтня 1942 р. про ГРУ знаходилась у підпорядкуванні НКВС СРСР. До визволення Чернігова підпільники виконували його завдання. На той час уже діяв Український штаб партизанського руху, якому Гнідаш передав створені ним партизанські групи в районі міжріччя Десни і Дніпра. Однак згідно директиви НКВС від 13 липня 1942 року штабам партизанського руху не передавались розвідувально-диверсійні групи спеціального призначення, розвідувальна агентура, кур'єри і зв'язкові, резиденти у німецькому тилу, а також листування з партизанськими формуваннями (зведення, донесення, доповіді, радіограми і т.п.). Ось чому люди Михайленка та і він сам, як резидент розвідки по Чернігову, понад чверть віку залишались в тіні партизанської і підпільної боротьби. Хоча після війни їх приписали до партизанського з'єднання імені Коцюбинського.

Збігло багато років, перш ніж підпільною групою Олександра Михайленка зацікавились. Жив у Чернігові Феодосій Миколайович Беляєв, колишній колабораціоніст. І задумав він написати книгу про черні-

гівських підпільників, не забувши віднести себе до активних діячів підпільного руху. Йому в цьому допомагав Герард Олексійович Кузнєцов, активний член Товариства охорони пам'яток історії та культури, герой майбутньої книги Беляєва – юний підпільник і партизан. Як показав час, Кузнєцов таким чином намагався приховати те в своїй біографії, що його мучило всі післявоєнні роки. Тому заходився складати «Літопис» Чернігівського міського підпілля, аби підтримати Феодосія Миколайовича. Близькою до Беляєва людиною був Петро Федорович Конашевич – колишній керівник підпілля в селі Орловка Куликівського району і партизан з'єднання Михайла Шукаєва. Перебуваючи у повній залежності від Феодосія Миколайовича, а це пов'язано з двома роками окупації, він видав йому документ, який виправдав Беляєва перед радянською владою. Пізніше до цієї трійці приєднався колишній оточенець і командир партизанського з'єднання імені Коцюбинського Микола Михайлович Таранущенко. Зацікавленість останнього полягала в тому, щоб примусити Михайленка видати йому довідку про спільні дії з лютого 1942 року. Цим документом Таранущенко хотів прикрити півтора роки своєї відсутності серед борців з фашистськими окупантами. Однак довідки так і не отримав. Не зрозуміло, навіщо вона була йому потрібна. Адже Таранущенко жив під патронатом служби держбезпеки.

Об'єднавшись, ця четвірка робила все, аби виник сумнів щодо існування підпільної організації в окупованому німцями Чернігові на чолі із Михайленком. Беляєв вніс свою лепту книгою «По зову партії», в якій приписав діяння підпільників Олександра Михайленка своїй групі (?). Окрім цього, Конашевич підтвердив слова Беляєва про існування спільного підпільного комітету, до складу якого входив Михайленко як виконавець його волі. Микола Таранущенко сам нічого не говорив і не писав про підпільників. Для цього він мав власного біографа, вчителя географії Володимира Павловича Манойленка. Аби назавжди сховати клятві півтора роки, була вигадана історія про те, як Таранущенко, зустрівшись з чернігівською дівчиною Оленою Білевич серпневого дня 1941 року у селі Ведильці, доручив їй створити підпільну комсомольсько – молодіжну групу. Із завданням червоного командира вона впоралась і встановила контакти з підпільниками Михайленка. А це означало, що і Таранущенко, як головний керівник, співпрацював з ним. Але то була брехня. Публікації Манойленка на цю тему систематично з'являлись на сторінках місцевої преси. Він навіть видав книгу про Олену Білевич. На жаль, дівчина, партизанська зв'язкова, загинула від рук фашистських катів і не може постояти за себе. Але всіх перевершив Кузнєцов. Він видав кілька книжок про Чернігів і Чернігівщину періоду Великої Вітчизняної війни з розділами про підпілля. У рецензії на одну з них за назвою «Летопись города Чернигова...» я, зокрема, пи-

* Книгу не було видано, про що я розповім нижче.

сала: «Г.О. Кузнєцов і словом не обмовився про те, що міськком партії залишив О.Д. Михайленка у підпіллі. Операції, здійснені його групою, не знайшли відображення на сторінках вищезгаданого літопису. У додатку Г.О. Кузнєцов публікує перекручені відомості про підпільні групи без точних посилань на архівні документи. Для солідності посилення на архіви Міністерства оборони СРСР супроводжуються словами «спец. фонд». Така неохайність у поводженні з документами привела до того, що Кузнєцов став автором вигадок про розвідника Кузьму Гнідаша (Кіма). До лютого 1943 р. Чернігів його не цікавив, тому що головним завданням групи були диверсії на комунікаціях ворога, розвідка німецького укріплення «Східний вал» на Дніпрі, помірна допомога об'єднанню розрізаних партизанських загонів у Чернігівській, Київській, Житомирській та Черкаській областях. Коли ж до нього прийшли підпільники з Олександром Михайленком, Гнідаш використав їх у своїх цілях: диверсії на залізниці, розвідка по місту. Резидентом радянської розвідки Кім призначив Михайленка, про що чомусь в літопису не сказано. Як і про конспіративну квартиру Варвари Кирюші по вулиці Будьонного, 2, де було встановлено рацію наприкінці серпня 1943-го, а не за шість днів до визволення Чернігова – за словами Кузнєцова.

Висновок напрошувався один: він навмисно неухважно поставився до фактів, спогадів і документів про Чернігівське підпілля. Однак документи не можна перекручувати. Не можна вводити в оману громадськість, увагу якої до себе використовував і продовжує використовувати Кузнєцов. Обман ще ніколи не був доказом істини. Він завжди рано чи пізно спливає на поверхню. Закономірне питання: навіщо Кузнєцов став на такий шлях? Відповідь несподівано знаходимо в книзі німецького філософа Фрідріха Ніцше в російському перекладі «Человеческое, слишком человеческое: Книга для свободных умов» (Минск, 1997)». Вчений запитує себе і всіх нас: чому в більшості своїй люди щоденно говорять правду? Звичайно, Бог забороняє брехати. Але говорити правду зручніше, «...ибо ложь требует изобретения, памяти, умения обманывать». (С. 60). Фрідріх Ніцше впевнений, що такі навички набуваються в дитинстві, якщо дитина виростає за складних сімейних умов. Вона починає користуватися брехнею і мимо волі говорить завжди те, що відповідає її інтересам. Відчуття істини, огида до брехні само по собі такій людині чуже і недоступне, тому вона бреше з повною цнотливістю. Дозволю собі ще одне висловлювання великого німецького філософа: «Кто всегда прислушивается к тому, как его оценивают, будет всегда огорчаться. А если мы еще замечаем, что кто-либо враждебный нам знает какую-либо тайную нашу черту так же хорошо, как мы сами, как велика тогда наша досада!» (С. 220).

Так яка ж у Герарда Олексійовича таємна риса? Вчитуючись у його книги, особливо в мемуари «Растерзанный Чернигов или Юность, опаленная войной», ловлю себе на думці: йому є що приховувати.

Аналіз архівних документів (довідок, анкет, автобіографій тощо), які належать Кузнєцову, дають підставу говорити про те, що в роки тимчасової окупації Чернігова він служив в одному з німецьких формувань. Боячись відповідальності, Герард Кузнєцов тікає з міста за місяць до його визволення радянськими військами. Потрапляє до партизанської групи Михайла Шукаєва, яка прибула в район Ніжина від 1-го Воронезького фронту. В травні 1944 року повертається додому. Причина – хвороба. А далі починається друге, «нове», життя дев'ятнадцятирічного хлопця: на Кузнєцова впливають оперативники «СМЕРШу» (військова контррозвідка «Смерть шпигунам», створена у 1943 р.) і для подальшої співпраці з ним (згодом переданий до органів безпеки СРСР) вони переписали його біографію, яка сьогодні в нашому українському суспільстві без КДБ повинна нарешті бути відкрита. До Чернігова на постійне місце проживання Кузнєцов повернувся у серпні 1959 року. З того часу – він інформатор Чернігівського обласного управління КДБ.

Відновлення взаємин з Беляєвим і Конашевичем принесли свої наслідки: Кузнєцов став ініціатором створення літопису Чернігівського міського підпілля, заручившись підтримкою Товариства охорони пам'яток історії та культури, представник якого повідомив про це міськом партії. Так Герард Кузнєцов почав вбивати кількох зайців: вгамувувати свою совість, допомагати Беляєву писати його книгу та відпрацьовувати органам безпеки свою «нову» біографію – давати інформацію про настрої молодих інтелектуалів, залучених ним до складання літопису, та інших сфер суспільного життя Чернігова. А головне – викреслити підпільну групу на чолі з Олександром Михайленком з історії Чернігова часів війни, коли місто було схоже на тулуб хворої на поліомієліт людини (polio з грецької – сірий, tyelos – мозок). Гостра вірусна інфекція вражає центральну нервову систему – сіру речовину мозку хребта, і настає параліч. Лікарі вважають найбільш складними «плямисті» паралічі – асиметричне ураження окремих м'язів по усьому тулубу. Тобто, поруч із здоровими м'язами у шаховому порядку уживаються паралізовані. Я це до того, що Михайленко із підпільниками своєї групи складали здорові м'язи на скаліченому тілі Чернігова. А названа четвірка страждала на тяжко хвору совість, яку філософи називають почуттям моральної відповідальності за свою поведінку перед іншими людьми і перед собою, нею визначають розуміння добра, зла і страху перед дурними наслідками.

Ця книга має назву *«Слідами Чернігівського підпілля»*. Бажання знати правду не є чимось ганебним або непристойним. Не приватних осіб справа торкається, а публічних, які ні собі, ні родині не належать, а належать історії Чернігова: іменем Миколи Тарануценка названо одну з вулиць міста, а звання Почесного громадянина Чернігова носить Герард Кузнєцов.

В основу книги покладені документи архівних установ Чернігова, Києва, Житомира, Одеси, Москви, Приморського краю, мемуари воєначальників, рядових солдатів – учасників оборонних боїв 1941 року, документи родин О.Д. Михайленка, І.І. Водоп'яна, щоденники оточенця і краєзнавця М.О. Домницького, матеріали шкільного вчителя історії О.А. Полегешка, написані від руки спогади і листи підпільників з мого особистого архіву, диктофонний запис, зроблений 19 червня 2006 року у Чернігівській міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського під час обговорення книги Герарда Кузнєцова «Растерзанный Чернигов, или Юность опаленная войной», дослідження сучасних українських, російських та білоруських істориків. Для ілюстрацій взято репродукції з картин відомих радянських графіків В. Литвиненка, Е. Ейнмана, О. Шмарина, В. Мироненка.

Висловлюю слова подяки всім, хто допоміг мені у збиранні матеріалу для цієї книги, хто поставився до мого задуму із розумінням.

«СЛУХАЙ, ТОВАРИШУ, ВІЙНА ПОЧАЛАСЯ...»

Нашестя

Українська мати.
Червень 1941 р.

На початку осені 1941 року Микита Сергійович Хрущов, перший секретар ЦК Компартії України, провів телефонну розмову з членом Військової Ради Південно-Західного фронту Михайлом Олексійовичем Бурмистенком. «Чи маєте ви зв'язок з чернігівськими працівниками Федоровим і Костюченком з питань підготовки до боротьби в тилу ворога?» – запитував керівник українських комуністів. «З чернігівськими товаришами зв'язок постійний, – відповідав його співбесідник. – Сьогодні у мене були Костюченко і Петрик. Федоров виїхав у розташування 40-ї армії. Я його послав туди для того, щоб він шляхом засилання людей у тил противника встановив зв'язок з партизанськими загонами. Мені стало відомо, що працівники, які знають місця схованки нашої літератури, листівок, продовольства для партизанських загонів, які діють на півночі у чернігівських лісах, у паніці повтікали та опинилися в тилу нашої Червоної Армії. Товариші, котрі зобов'язані були керувати партизанським рухом, також відійшли разом з військами Червоної Армії. В тилу у ворога залишився секретар обкому партії Попудренко, але, як я з'ясував, йому не залишили ані зв'язку, ані явок, ані вказівок про місця закладання продовольства і листівок для партизанських загонів. Нещодавно я був у Чернігові, коли я їхав у 5-у армію. Чернігів згорів майже повністю. Під час бомбардування чернігівська міська влада у паніці втекла, кинувши місто. Голова міської Ради сам втік до Харкова і наказав кинути місто загонам ППО та іншим працівникам. Чернігівський обком прийняв рішення видати цього типу суду трибуналу. Військовий трибунал виніс вирок: розстріл. Сьогодні Військова рада фронту затвердила це рішення». «Правильно зробили з чернігівськими дезертирами, – підсумовував Хрущов. – Треба винних покарати за погану організацію підготовки дій партизанів у Чернігівській області!»².

Хто знає, як було покарано тих винних, як доетемно оберталися вони у страшній круговерті фашистського засилля.

² Комуніст України. – 1990. – № 10. – С. 68–69.

01016713

Земляно-царське
обласне універсальне
БІБЛІОТЕКА
Ім. В. Г. Короленка

мова не проливає усього світла на ті чернігівські події. Але дає багато для роздумів. Водночас не треба сприймати її однозначно. Бо і Хрущов, і Бурмистенко із їх інструкторами та інформаторами не могли знати всієї обстановки.

А що ж було у 5-й армії генерала Потапова, куди, будучи на Чернігівщині, їздив Михайло Бурмистенко? Гітлер вимагав її знищення. У своїх директивах він шість разів згадував цю армію, як головного ворога. Виходячи з цього, 24 серпня 1941 р. командуючий групою армій «Центр» фон Бок віддав наказ знищити 5-у радянську армію до того, як вона відійде за лінію р. Сула, Конотоп, р. Десна. Здійснювалось це шляхом удару суміжних флангів груп армій «Центр» і «Південь». 2-а німецька армія сімома піхотними дивізіями і однією кавалерійською дивізією наступала правим флангом на Чернігів. У взаємодії з 2-ю танковою групою 2-а армія виконувала наказ захопити передмостові плацдарми між Черніговом і Новгород-Сіверським, щоб наступати далі на південь або південний схід в залежності від розвитку обстановки.

З'єднання Потапова опинилися між двох вогнів: з фронту на них насадили війська 6-ї німецької армії, в тилу – частини 2-ї. Однак командуючий Південно-Західним фронтом Михайло Кирпонос чомусь зволивав з відведенням з'єднань Потапова. За спогадами маршала Івана Христофоровича Баграмяна, Ставка вперто не давала дозволу на це. У Москві сподівались, що наступом військ Брянського фронту вдасться відкинути противника від Десни³.

Штаб 5-ї армії розташувався в лісі на південь від Андріївки, у 20 км на південний захід від Чернігова. Ввечері 2 вересня тут отримали бойове розпорядження штабу Південно-Західного фронту за будь-яку ціну не віддати ворогові Чернігів. Це доручення Верховного Головнокомандувача підписав начальник Генерального штабу Борис Шапошников⁴.

Однак уже 7 вересня 1941 р. поблизу села Ковпита німецькі підрозділи 6-ї армії оточили близько трьох дивізій 5-ї радянської армії. За свідченням А.Філіппі, 8 вересня було взято Чернігів⁵. 9 вересня північне крило 6-ї німецької армії наступало з плацдарму на Десні. 11 вересня, перерізавши шосе Козелець – Чернігів, воно з'єдналось з південним крилом 2-ї армії, що наступало на Олишівку. Як зазначав А.Філіппі, тут були остаточно роздавлені залишки хороброї 5-ї армії росіян, що потрапили під двобічний удар. Долі бажано було, щоб з виходом цієї армії з Прип'ятського лісистого і болотяного району її щаслива зірка закотилася⁶.

³ Баграмян И. Так начиналась война. – 3-е изд. – К., 1984. – С. 305.

⁴ Владимирский А.В. На киевском направлении. – М., 1989. – С. 54.

⁵ Филиппи А. Припятская проблема. – М., 1959. – С. 134.

⁶ Там само.

Командуючий Південно-Західним фронтом генерал Кирпонос просив у Сталіна дозволу відвести війська. Але Верховний був проти. Ввечері 17 вересня 1941 р., коли звернення Михайла Петровича Сталін залишив поза увагою, Кирпонос на свій страх і ризик прийняв рішення відвести війська. Але вже було пізно. Штаб фронту втратив зв'язок з арміями. В оточенні опинилися 453 тисячі людей. Серед них сам командуючий ПЗФ, начальник штабу фронту генерал-майор Василь Іванович Тупіков, член Військової Ради Михайло Олексійович Бурмистенко, командарм Михайло Іванович Потапов, начальник штабу 5-ї армії Писаревський.

Генерал-полковник М.П. Кирпонос (зліва), М.О. Бурмистенко (в центрі), В.І. Тупіков – начальник штабу ПЗФ. Оборона Києва. 1941 р.

А потім сталася остання рукопашна контратака, в яку кинулися оточені офіцери на чолі із командуючим Південно-Західним фронтом Михайлом Кирпоносом. Пораненого в ногу, його на руках перенесли в урочище поблизу хутора Дрюківщина Лохвицького району на Полтавщині, до цілющого джерела. Сюди доставили контуженого, з опаленими грудьми, без свідомості командуючого 5-ю армією генерала Потапова. За кілька годин загинули Михайло Кирпонос, Василь Тупіков, Михайло Бурмистенко. У спішці здалося, що командарм Потапов помер. У нього забрали документи, які пізніше передали командирі 15-го стрілецького корпусу Кирилові Семеновичу Москаленку, який пробився з оточення.

Командувач 5-ї армії, генерал М.І. Потапов. 1941 р.

Пізніше він розповідав Баграмяну: «Я буквально ридав, коли мені передали документи нашого командарма. Я не знав взагалі, що з нами тепер станеться, якщо загинув Михайло Іванович». Лише 1948 р. Москаленко дізнався, що Потапов живий. Того страшного вересневого дня 1941 р. Михайла Івановича поховали, закидавши трупами зверху, але землю не засипали, бо підганяв час.

Три доби він так пролежав. Німці почали збирати трупи і побачили, що одна людина жи-

ва. Коли військового привели до тями і розпитали, хто він, то не повірили, що перед ними Потапов, той самий командувач 5-ю армією, яку Гітлер наказав знищити. Документів при ньому не виявили. Михайла Івановича взяли у полон. Поневірявся у кількох таборах, у тому числі у Хамельбурзі. Його сусідами були радянські генерали Лукін, Музиченко, Вишневський, Абрамідзе, син Сталіна Яків Джугашвілі. Вони відмовились від співпраці з німцями і Власовим.

22 квітня 1945 року підполковник СС на ім'я Отто (його прізвище невідоме) з білим прапором приїхав до штабу американської армії генерала Патена і повідомив, що він комендант генеральського табору. Так командарм Потапов з друзями опинився на свободі. Американці з повагою поставилися до полонених радянських генералів. Літаками їх відправили до командувача французькою визвольною армією генерала де Голля, майбутнього президента Франції. Тут Михайло Іванович зустрів Перемогу. А потім була Москва, допити упродовж семи місяців у НКВС. Отримав прощення завдяки маршалу Жукову. Йому повернули нагороди, присвоїли звання генерал-полковника, довірили посаду заступника командувача Одеським військовим округом. Він служив до дня своєї смерті, яка сталася в ніч з 25 на 26 січня 1965 р.

Згадуючи важкі місяці відступу та оточення, генерал Потапов говорив: *«Якщо тебе призначили на посаду, то ти зобов'язаний сказати Сталіну про те, що дійсно відбувається, а Кирпонос не вмів...»*

Гіркі днини відступу

Микола Семенович Скрипко, у червні 1941 року полковник, командував військово-повітряними силами 5-ї армії. 15 серпня він з групою офіцерів просувався на свій новий командний пункт в Количівці на північний захід від Чернігова. У цьому селі розташувався штаб 62-ї бомбардувальної дивізії.

Згорнувши радіозв'язок, вони рушили за колонною штабу армії. *«На улицы вышли женщины, старики, дети, – згадував маршал Скрипко у своїй книзі «По целям ближним и дальним» (М., 1981). – С укоризной смотрели они на отходившие колонны. Тяжело было на душе. Через два часа пути вдали засинел Днепр, повеяло речной прохладой. Без приключений проехали по деревянному мосту около села Навозы, где и нагнали штаб 5-й армии. После того, как ниточка отходящих войск иссякла и части организованно переправились через Днепр, по приказу командующего армией генерала М.И. Потапова мост был сожжен».*

¹ До 1942 р. обіймав посаду і заступника командувача ВПС Південно-Західного фронту. З 1944 р. – маршал авіації.

² Тепер с. Дніпровське Чернігівського р-ну.

Без особливих перешкод військовики дістались Количівки. Уздовж лісової опушки полковник Скрипко побачив 10 замаскованих літаків И-16. Пілотів, як з'ясувалось, було втричі більше. Пільоти здійснювали увесь світовий день без технічного огляду. Таким виявилось господарство 92-го винищувального авіаційного полку, який прикривав Чернігів і переправи через Десну.

Льотчики на застарілих машинах билися мужньо. Всі бажали одного – перемоги над гітлерівцями. «И вот, – пише Микола Семенович, – 23 августа я стал свидетелем воздушного боя звена И-16 со звеном фашистского бомбардировщика Хе-111. На высоте примерно 1400 метров наши истребители своими атаками воспрепятствовали противнику произвести прицельное бомбометание. Младший лейтенант Г.С. Банченков, израсходовавши боезапас, решил таранить «хейнкель» и, догнав немецкий самолет, ударил его воздушным винтом по левой плоскости и левой стороне фюзеляжа. Бомбардировщик упал неподалеку от переднего края на территории, занятой противником. Хорошо наблюдался взрыв и затем поднимающийся высоко черный дым. То горел на земле вражеский бомбардировщик. Летчик Банченков был представлен к высокой награде, однако согласно существовавшим тогда порядкам в качестве вещественного доказательства тарана требовалось снять с самолета табличку с указанием номера двигателя. Как снимешь эту табличку, если самолет упал за передним краем в расположении немецких войск?»⁷

Так описав повітряний бій очевидець, до того професійний льотчик і командувач військово-повітряними силами 5-ї армії полковник Микола Скрипко. А Герард Кузнєцов, розповідаючи про перші місяці війни, малює зовсім іншу картину бою, проведеного Г.С. Банченковим. По-перше, переплутав ініціали – «Г.К». По-друге, начебто льотчик доповів селянам, які збирали сіно на лузі поблизу озера Магістрацького, що він двічі таранив німців. По-третє, збитий ним німецький літак приземлився у Куликівському районі і взятий у полон. При цьому, жодного посилення на будь-який документ⁸. Микола Скрипко написав, що своїми очима бачив, як збитий Банченковим ворожий бомбардувальник впав у розташування німецьких військ, вибухнув і згорів. У військово-історичній літературі давно вже описано історію таранів. Так, за перші години війни між Німеччиною і СРСР радянські льотчики здійснили 8 таранів⁹. Підраховано спеціалістами, що в 1941–1942 рр. наші пілоти в середньому за місяць здійснювали понад 20 таранів. Три тарани на

⁷ Скрипко М. По целям близким и дальним. – М., 1981. – С. 134–135.

⁸ Кузнєцов Г. Край непокоренный: Черниговщина 1941–1945 гг. – Чернигов, 1995. – С. 19–20.

⁹ Асы второй мировой войны / Сост. Н.Крюков. – Минск, 1997. – С. 25.

рахунку Олексія Хлобистова, з них два – в одному бою. Найвищий рахунок у Бориса Ковзана – чотири тарани¹⁰. А Банченков, льотчик 92-го винищувального авіаполку 16-ї змішаної авіадивізії ВПС 5-ї армії Південно-Західного фронту, лише один раз таранив німецькі бомбардувальники. Кузнєцов наполягає, що вдруге Банченков піднявся з Количівського аеродрому на У-2 і пропав без вісти. Однак підтвердження цьому я не знайшла.

Але повернемося у спекотне літо 1941 року. Цікаві спогади про ті дні опублікував рядовий червоноармієць, солдат 45-ї стрілецької дивізії з першого ешелону 5-ї армії Анатолій Казаков, народжений у Мурманській області¹¹. За його словами, 28 серпня став днем початку розпаду 45-ї сд. *«Появились какие-то подозрительные капитаны и майоры, – згадує Казаков, – которые направляли движение, чтобы еще больше сгустить в толпу беспорядочно отступавшую массу»*. З'явилися німецькі листівки. Були серед них і хуліганські: *«Слева молот, справа серп – государственнй ваш герб, хочешь жни, а хочешь куй, все равно получишь...»*. Політруки забороняли їх читати.

До 1 вересня із 45-ї сд утворилися три самостійні групи, про озброєння і склад яких вже ніхто нічого не скаже. Анатолій Казаков входив до третьої групи, яка зосередилась на лівому березі Десни, на південь від Чернігова. Перша – західніше Чернігова, біля Дніпра, а друга – на північ від міста. У кожній з них була своя доля і самостійний кінець. Група Казакова мала дві гармати їхньої батареї і одну – з третьої, командира дивізіону Вовчанського і близько роти піхоти. Нищівного удару німці завдали їм поблизу села Виблі. Так прийшло оточення. Намагалися врятуватися вплав через Десну, але потрапляли у зону дій 43-го армійського корпусу німців. Ті, хто залишився жити, а серед них був і Анатолій Казаков, почали голодувати. Аби не вмерти голодною смертю, зайшов він у село поблизу Чернігова (назва не запам'яталась) і в одній із хат побачив майора Лейкіна, командира дивізіону 211-го гаубичного полку 45-ї стрілецької дивізії: *«Майор сидел на лавке в глубине избы в нижнем белье, и я не понял первоначально – он ранен или просто снял форму. Мой случайный приход его явно не обрадовал. На мое приветствие он вяло махнул рукой. Майор был угрюм, угнетен, неразговорчив. Наконец спросил, что я намерен делать. Я ответил что-то неопределенное и предложил двигаться к линии фронта. Он категорически сказал: «Я не пойду». Я не мог остаться с ним. Это означало бы дезертирство. Я не знаю дальнейшей судьбы майора Лейкина. Для меня это последняя встреча с военнослужащим 45-й стрелковой дивизии»*.

¹⁰ Там само; Бодрухин Н. Сталинские соколы. – М., 1997.

¹¹ Казаков А. На той давнишней войне // Звезда. – 2005. – №5. – С. 55–115.

А тим часом настав день 18 вересня, коли Анатолій Казаков дійшов до Пирятина. Тут скупчились розрізнені групи повністю дезорганізованих людей. Казаков знову залишився наодинці із своєю долею. В центрі міста старшина – артилерист намагався налагодити гармату. Побачив Анатолія і покликав його на поміч. Нагодував вперше за багато днів і був вбитий кулеметною чергою із церковної дзвіниці. Люди кинулись до болотяних берегів Удаю. Почулись звуки духового оркестру: до Пирятиня входили німці. Разом з іншими Казаков кинувся в Удай.

Здаються у німецький полон

На пагорбі з боку Пирятиня він побачив, як наші солдати здаються у полон. Німці реагували на це байдуже. Лише через багато років стало відомо про Пирятинський котел, до якого потрапили радянські воїни. Виснажені фізично і морально пригноблені, бійці вже не відчували бойового піднесення.

Від Пирятиня Анатолій Казаков виходив через Прилуки, Ніжин, Чернігів, до якого не увійшов. На залізничному та наплавному мостах були виставлені німецькі заслони з кулеметами. Із своїм напарником Льошкою Комковим, який пристав до Анатолія по дорозі, він вийшов знову на Виблі, звідти на Гомель і Ново-Білицю і далі – на Клинці. Там став партизаном Брянського загону. Для нього гірки днини оточення нарешті закінчилися.

Такою бачив і пережив ситуацію рядовий солдат 45-ї стрілецької дивізії, яка входила до складу 15-го стрілецького корпусу. За військовими документами командний пункт сорок п'ятої знаходився у селі Пакуль Чернігівського району. Звідси комдив Шерстюк виконував наказ генерала Потапова утримати оборону на дільниці Неданчичі, Навози для врятування Чернігова, розташувавши військові підрозділи на лівому березі Дніпра. До 27 серпня 1941 р. 45-а сд зайняла оборону на дільниці Мньов, Навози. А через добу розпочалось те, про що написав Анатолій Казаков.

Трагедія і триумф

193-я стрілецька дивізія була сформована 14 березня 1941 року при Київському особовому військовому окрузі. Командування нею прийняв полковник Олександр Кіндратович Берестов. Офіційно дивізія перестала існувати 27 грудня 1941 року. У військово-історичній літературі міститься суперечлива інформація про комдива Берестова. Одні джерела констатують його загибель в дні оборонних боїв на підступах до Чернігова, інші свідчать про те, що полковник Берестов з 30 грудня 1941 року до 16 липня 1942 року командував 50-ю Сталінградською гвардійською стрілецькою дивізією. В листі ветерана війни Владислава Павловича Тюліна, надісланому із Дніпропетровська 20 липня 2006 року, читаю: *«Командир 193 сд (первого формирования) полковник Берестов А.К. погиб в бою под Харьковом в июле 1942 года будучи в должности командира 124 сд. Сообщил об этом мне в письме от 9.11.1985 г. Окулов А.С.(проживал он в городе Вологде)».*

Загиблий воїн Червоної Армії. 1941 р.

От і виходить, що полковник Берестов вийшов із оточення на чолі 300 бійців 193-ї стрілецької дивізії. Понад двадцять років тому я намагалась відшукати живих учасників тих подій. Мене цікавили їхні спогади. Сподівалась дізнатися про поведінку Миколи Тарануценка в ті важкі дні і ночі відступу. Радянський Комітет ветеранів війни надав мені московську адресу Ради ветеранів 193-ї стрілецької дивізії. Секретар бюро, капітан у відставці Микола Лімін, на моє прохання відповів наступне: *«На Ваш запрос сообщаем, что Совет ветеранов 193 сд никакими достоверными данными об истории и боевом прошлом начального периода и участия ее в В.О.В. не располагает. Она была совершенно заново сформирована в г.п.Сорочинске Оренбургской области в период с 20-го декабря 1941 г. по 1-е мая 1942 г. Первые бои приняли на Брянском фронте. Затем участвовали в Сталинградской битве, в боях на Курской дуге, на Днепре, в освобождении Белоруссии, Польши и завершили свой боевой путь в г. Штральзунде на побережье Балтийского моря в мае 1945 г. За образцовое выполнение боевых заданий командования дивизия была награждена орденами Красного Знамени, Ленина, Суворова II степени и Кутузова II степени. За успешное форсирование Днепра ей было присвоено почетное наименование Днепровской. Около 9 тысяч солдат, сержантов и офицеров были награждены орденами и медалями. 51 воину было присвоено звание Героя Советского Союза.*

К сожалению, на поставленные Вами вопросы, исходя из вышеизложенного, мы ответить Вам не можем, тоже и о судьбе 2-х офи-

церов, фамилии которых Вы в своем письме упоминаете. Чтобы Вы могли получить какие-либо сведения о боевых действиях дивизии, сообщаем Вам фамилии ветеранов того периода, которые состоят у нас на учете: Тюлин Владислав Павлович, Валеев Файзи Фаттахович, Никульников Иван Васильевич».

Люб'язний капітан Лімін вказав їхні адреси. Але я, розчарована відсутністю важливої для мене інформації, не написала їм, відклавши це заняття на колись. І тепер, упорядковуючи свої папери, знайшла той лист секретаря бюро Ради ветеранів 193-ї сд, датований 22 грудня 1984 року. Ціла вічність пройшла! По Інтернету відшукала, що Владислав Павлович Тюлін живий, мешкає, як і раніше, у Дніпропетровську. Адреса та сама, тільки номер телефону змінився. Після телефонної розмови я написала йому і невдовзі отримала пакунок, а в ньому лист, фотографії, перелік імен та адреси бійців 193-ї стрілецької дивізії першого формування.

Нині гвардії полковник у відставці Владислав Павлович Тюлін, народжений 1922 р., в неповні дев'ятнадцять років став лейтенантом і командиром взводу кінної розвідки. Велика Вітчизняна застала його на службі в 193-й сд в Західній Україні. З перших днів війни Владислав Тюлін учасник запеклих боїв. Його взвод тримав оборону на р. Стир. 29 червня 1941 р. у боях між Рівним і Луцьком лейтенант Тюлін отримав тяжке поранення в голову. Першу допомогу офіцеру надали у шпиталі м. Киверці, який організували місцеві лікарі. Потім випадково, за словами Владислава Павловича, вивезли і лікували у справжньому шпиталі в Сумах. Тому свідком наступних подій в складі 193-ї сд він не був. Однак забути спекотні дні сорок першого, своїх побратимів по дивізії Владислав Павлович не в змозі. Він надіслав мені фотографії і перелік імен дев'яти з них, з якими протягом багатьох років листувався. Я вдивляюсь в обличчя незнайомих мені людей і відчуваю, що між нами встановлюється невидимий зв'язок – зв'язок із 1941 роком.

Лице Івана Васильовича Никульникова наче викарбовано скульптором – суворе і цілеспрямоване. Його груди прикрашає велика кількість урядових нагород. Ось він який, Іван Никульников, який врятував у сорок першому прапор 193-ї дивізії. До дня своєї смерті, яка сталася 28 лютого 1990 р., Іван Васильович мешкав у Макіївці Донецької області. Я мала його адресу і не написала йому. Все відкладала на потім. Тепер вже помилку не виправити.

17 вересня, коли за наказом Кирпоноса розпочався відхід 5-ї армії з чернігівської території, Євген Олексійович Петров, рядовий розвідник 320-го окремого розвідувального батальйону 193-ї стрілецької дивізії, згадував, як жахливий сон. Жорстокими виявились оборонні бої на Де-

* Два офіцери – це М. Таранущенко і комдив О. Берестов.

сні. Євген Петров воював в дивізії до Пирятина, де пережив оточення. На війні він неодноразово стояв на межі життя і смерті. Початок був в районі Луцька, коли у першій же розвідці отримав поранення осколком від снаряду, що розірвався в броньованій автомашині. Євген Олексійович залишився в строю і в складі 193-ї дивізії рушив на Чернігівщину. Важкі поранення мали місце і в сорок другому, і в сорок третьому, але найтяжче він отримав у листопаді сорок четвертого. Проте війну закінчив у Берліні в іншій дивізії. Опісля колишній військовий розвідник, оселившись у місті Отрадному Ленінградської області, хворів. Лікарі йому дали першу групу інвалідності. Євген Олексійович Петров помер 13 лютого 1991 року.

Петро Юхимович Жаринов, колишній політрук 895-го стрілецького полку 193-ї сд, оселився у Кам'янці-Дніпровській Запорізької області. Я надіслала йому листа, але воно повернулося із написом на конверті: «Адресат помер». У Радомишлі на Житомирщині живе рядовий боєць дивізії Борис Тимофійович Компанієць. А в Житомирі мешкає Георгій Андрійович Власенко – колишній командир батареї 393-го гаубичного артилерійського полку 193-ї сд. У селі Косари Каменського району на Черкащині – Олександр Денисович Качур. Його однополчанин Захар Костьович Ливак живе на Вінниччині в Бершацькому районі, село Баланівка. Секретарем партійної комісії 193-ї сд був старший політрук Олександр Сергійович Окулов. На фотографії, надісланій ним із Вологди Владиславу Павловичу Тюліну, він зробив такий напис: *«На память о героической обороне столицы Украины гор. Киева июль-август 1941 год. Не забывай своих однополчан»*. Колишній командир взводу управління 54-го окремого зенітного дивізіону 193-ї сд Анатолій Васильович Сафонов після війни виростив чотирьох синів. Багато років працював учбовим майстром кафедри зоології Казанського університету.

Переживши трагедію відступу, гіркоту втрат і поразок в дні оборони Чернігова та Києва, ці колишні воїни 193-ї стрілецької дивізії 31-го стрілецького корпусу 5-ї армії врешті-решт вийшли переможцями у двобої із гітлерівськими загарбниками. Вони зробили все, що змогли і не схибили, не зламались, не зрадили.

А я не можу забути, що бійцем цієї дивізії був і Микола Михайлович Таранущенко, який не пішов далі зі своїми. З ним залишився лейтенант Глобчатий з роти регулювання. Невдовзі він рушив на батьківщину, переодягнувшись у цивільне. Що з ним сталося, невідомо. Микола Таранущенко облаштувався у Михайло-Коцюбинському районі.

Жаринов П. Ю.

Никольников І. В.

Окулов О. С.

Сафонов А. В.

Петров Е.А. боец 2200бр 1934д в первой же разведке был ранен осколком снаряда разсвавшегося в автобронемашине в р-не Лушка/остался в строю.Воевал в дивизии до Пирятина.Как коммунный сон вспоминаются им бои под Киверцами, коростенском уре и на р.Десне 17 сентября 41г. Имел ранения 42,43 и Тяжелое 17 сентября 41г. Закончил в Берлине сейчас мнвмид 1 группы. Адрес 188694, Ленинградская обл.Страдное, 594, Курова, 10, кв 80, Евгений Алексеевич.

Петров Є. О.

«Українська Помпея»*

Те, що сталося 22 червня 1941 року, приголомшило чернігівців. Однак день за днем вони звикали жити за нових умов. 27 червня 1941 року відбувся перший наліт ворожої авіації на Чернігів. Серйозно постраждала залізнична станція, деякі промислові артілі. Відбувалася мобілізація військовозобов'язаних, народжених 1905–1922 роках. Кожного дня відходили з Чернігова воїнські ешелони. Чернігівці рили при-

* Так назвав зруйнований Чернігів спеціальний військовий кореспондент газети «Известия» М. Рузов.

мітивні бомбосховища у своїх дворах. Городяни, промислові підприємства, державні установи виїздили на схід країни. Так в побуті людей виникло нове слово «евакуація».

Евакуйованими ставали свої, але ніхто не знав, що робити з біженцями в Україну після нападу Гітлера на Польщу. За четвертий квартал 1939 року їх налічувалося 32775 людей. На роботу в Чернігівську область було направлено 3 865 людей¹². Однак ще напередодні війни влада застосовувала насильницькі акції до польських біженців. Так, 40 співробітників Чернігівського обласного управління НКВС увійшли до складу спеціальної команди, відрядженої до Львова, яка мала завдання 25 червня 1940 року виселити з міста всіх біженців¹³.

Колишні польські громадяни, що оселилися у Чернігові, ймовірно за все, частково залишилися в окупованому фашистами місті, частково розосередились по інших місцевостях.

Великі труднощі виникли з евакуацією ув'язнених до тюрем Чернігівської області. Заступник наркома внутрішніх справ України, капітан держбезпеки Ратушний 29 і 30 червня 1941 року направив дротом записку на ім'я представника НКВС СРСР Чернишова, в якій просив надіслати вагони для 1369 в'язнів і визначити пункти призначення. 1 липня 1941 року нарком внутрішніх справ УРСР, старший майор держбезпеки Сергієнко просив того ж самого Чернишова виділити вагони вже для 1500 інтернованих до тюрем¹⁴.

Евакуація до Чернігівської тюрми відбувалась регулярно. Так, 11 серпня 1941 року сюди з Городнянської в'язниці переведено 15, за кілька днів ще 14 людей¹⁵. За даними на 21 липня 1941 р. з Чернігівської тюрми до Кустанаю евакуйовані 700 в'язнів. Чи доїхали вони до казахстанського міста, невідомо¹⁶.

4 серпня 1941 року о 14 годині 15 хвилин всіх злочинців із загальної і внутрішньої тюрем Чернігова у кількості 684 чоловік погнали етапом пішки на Люботин. З них 260 – приречені до вищої міри покарання (ВМП). У селі Терки Сумської області було виконано вирок по відношенню до 97 політичних: їх розстріляли. У Сумах на такий засіб знищено 108 людей із присуджених до ВМП¹⁷.

Паралельно жінки, співробітники Чернігівської тюрми, отримали дозвіл на відпустку у зв'язку з евакуацією. Однак фінансові органи НКВС не виплатили їм жодної копійки.

¹² Білас І. Репресивно-каральна система в Україні: 1917–1953: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 143.

¹³ Там само, с. 150.

¹⁴ Там само, с. 250.

¹⁵ Там само, с. 254.

¹⁶ Там само, с. 266–267.

¹⁷ Там само, с. 278.

Ще одна драма розігралася у липні – серпні сорок першого. Дізналась я про неї від Марії Львівни Шнеєрсон. Вона розповіла, що напередодні війни її брат Абрам, студент Московського енергетичного інституту, приїхав до рідних у Чернігів. Сім'я опинилася у скрутному становищі, і хлопець, щоб допомогти матеріально батькам, влаштувався на музичну фабрику. Абрам Шнеєрсон був добре підготовлений фізично, бо займався спортом. У військкоматі його уважно вислухали і запропонували стати слухачем спеціальної школи. Насправді все було інакше. Абрам Шнеєрсон ніколи не навчався у вузі, тому що 8 березня 1939 року був заарештований його батько і батьків дядько – відомий у Чернігові равін Мендель Шнеєрсон, яких звинуватили у шпигунстві та у приналежності до хасидів – ортодоксальних віруючих. Хлопець хотів навчатися у військовому училищі. Йому відмовили. Хотів поступати на факультет журналістики. Не прийняли документи. Хотів служити в армії – не взяли. І тільки, коли розпочалася війна, Абрам Шнеєрсон отримав право одягнути червоноармійську форму.

«За час навчання в школі, – розповідала Марія Львівна, – я неодноразово зустрічалась з ним. Заняття проводились на площадці з огорожею. Пам'ятаю невелику групу, серед курсантів була дівчина. Курсанти були з викладкою, займались, напевно, стройовою підготовкою. На прохання брата принесла кишеньковий німецько-російський словник. Брат передав довідку такого змісту: «Видана красноармейцу т. Шнеерсон Абраму Левиковичу в том, что он действительно является добровольцем и находится в Н-ской части Действующей Красной Армии, что и удостоверяется. Командир части – капитан (Рыбин). Комиссар части – политрук (Федорчук)». Цей документ за №291 видано Чернігівським обласним військовим комісаріатом 15 серпня 1941 року. Брат передав нам довідку, розповів, що курсантів у бесіді попередили, що доведеться плавати, сягати з парашутом, а також про неможливість листуватись з рідними. Було ясно, що їх готували для роботи у тилу ворога. Приблизно 19-20 серпня курсантів на місці ми не знайшли, а 22 серпня я з матір'ю евакуювалась. З тих пір відомостей про брата не мали». У 1947 році на запит матері Абрама Шнеєрсона, яка мешкала тоді в Білорусії, Центральний Архів Міністерства оборони СРСР відповів, що будь-які відомості про її сина відсутні.

Мої звернення на початку 90-х років до Червоного Хреста, Центрального архіву КДБ СРСР, Комітету Держбезпеки по Чернігівській області, архіву ГРУ Радянської Армії (військова частина №61379), Комісії у справах колишніх партизанів при Верховній Раді УРСР результатів не дали. Наче курсанти тієї спецшколи розчинились у повітрі.

Один із живих колишніх слухачів спецшколи Петро Олексійович Галактіонов, мешканець Носівки, розповів, що всі вони були випускниками середніх шкіл Чернігівщини. Дуже поспішали на фронт, а у військ-

коматі їм запропонували вступити до спецшколи. Юнаки і дівчата навчалися майже два тижні стріляти, орієнтуватися на місцевості, плигати з парашутом. Про майбутнє завдання курсантів не інформували. Командирів групи називали «дядя Вася», «дядя Льоша». Одяг цивільний. У групі Галактіонова були дві дівчини. Перед виконанням завдання всім видали довідки за таким же змістом, як у Шнеєрсона.

Курсантів мали викинути літаком у районі Проскурова. Але пілот втратив орієнтування, і так звані диверсанти приземлилися на землі Ровенської області, зайнятої німцями. Група загинула, а Петро Галактіонов опинився у полоні.

Петро Олексійович наполягав, що спецшкола на Валі у будинку нинішнього Державного архіву Чернігівської області (тоді «Цукротрест») знаходилась у підпорядкуванні командування 5-ї армії. З цим можна було б погодитись, як би не документ Центрального архіву Міністерства оборони СРСР від 20 серпня 1991 р., в якому сказано, що школа, відкрита 27 липня 1941 р., була налаштована на підготовку партизанських та диверсійних груп і складалась із 142 курсантів і 8 керівників. Начальник учбового закладу – батальйонний комісар Федюшкін, воєнком школи – батальйонний комісар Нарішкін. Школа підпорядковувалася Політуправлінню Південно-Західного фронту. Довідки ж курсантам підписали зовсім інші люди. Політрук Федорчук, підпис якого під цими документами, до війни служив обласним військовим комісаром. Капітан Рибін – повна загадка. Хоча це ім'я знаходимо і в спогадах Миколи Степановича Шарого, викладача радіосправи. Він називає Рибіна керівником спецшколи. Однак у довідці ЦАМО зовсім інше прізвище – Федюшкін. За словами Шарого, в школі одночасно навчалися 200-250 курсантів-добровольців. За архівним документом, їх було 142. Микола Степанович писав, що теоретичних знань курсанти набували у приміщенні «Цукротресту», а практику підривників проходили у лісовому масиві Ялівщина або Пролетарський Гай. Парашутні тренування відбувались головним чином в Чернігові з тридцятиметрової вишки і на аеродромі у Борисполі. Сумнівно. Адже на Бориспільський військовий аеродром німці скинули бомби 23 червня 1941 року.

Як згадує Микола Шарий, разом з військами відходила і школа. Так вони спочатку опинилися у Вертіївці Ніжинського району, потім у Майнівському радгосп-технікумі Бобровицького району і нарешті у Варві. Звідси було рукою дістати до Пирятина. За чотири дні, 18 вересня, місто захопили німці. Микола Степанович потрапив в оточення, з якого йому судилося вийти. 19 вересня пав Київ – столиця України. А що сталося із школою? За спогадами Шарого, її було розформовано у Варві 24 вересня. Всі документи знищені, а технічне обладнання на чотирьох машинах відправлено до Харкова. Як це могло бути, коли Варва окупована фашистами 17 вересня?

Партизанських командирів та інструкторів-підричників для різних областей України готувала школа, створена у Чернігові 27 липня 1941 року за рішенням ЦК КП(б)У. Розмістилася вона в шести кілометрах від міста, ймовірно за все, в районі Подусівки. Курсанти проходили триденний курс навчання. Потім їх озброювали і перекидали на окуповану територію. На 12 серпня 1941 року проходили підготовку 113 людей, завданням яких опісля було створення запасних партизанських загонів на території Чернігівської області¹⁸.

Як бачимо, в історії зі спецшколою крилась плутанина, тому що партизанською боротьбою в тилу ворога керували ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У, НКВС, Генеральний штаб і деякі керівні працівники України.

Щоб нарешті дізнатися, що сталося з товаришами Петра Олексійовича Галактіонова, я вирішила зробити передачу на обласному радіо. Мою ідею підтримав редактор Анатолій Науменко. Однак у визначений день і час вона не вийшла в ефір. Розстроєний Анатолій Павлович розповів мені, що запис передачі прослухав тодішній цензор (не забуваймо, що подія сталася понад двадцять років тому) Василь Кузьмич Зеленський – освічена, інтелігентна, розумна, не жорстка людина. Це вигідно відрізняло його від попередника. Так от, Василь Кузьмич сказав приблизно наступне: *«Діти мої! Ви розголошуєте державну таємницю. Адже такі операції здійснювало лише Головне розвідувальне управління Червоної Армії. А поки воно мовчить з цього приводу, мовчатимемо і ми»*. Так наш цензор підтвердив мої сумніви, які я ховала від себе, і це мене втішило. Однак відкритим залишалося питання: чому в архівах неможливо знайти документи про діяльність спецшколи, про подальшу долю її курсантів. Закралася страшна думка: хлопці і дівчата з Чернігівщини, не знаючи про це, взяли вогонь на себе як виконавці особливо важливої операції, розробленої ГРУ. Іншими словами, їх перетворили на гарматне м'ясо. Пошуки нарешті дали результати. Виявилось, 27 липня 1941 року начальник Генерального штабу Робітниче-селянської Червоної Армії Георгій Жуков та начальник Розвідувального управління Генштабу армії Федір Голіков надіслали начальникам фронтів штабів шифрограму такого змісту: *«Немедленно приступить к формированию и заброске в тыл противника большого количества мелких партизанских диверсионно-разведывательных групп из храбрейших людей личного состава войск и из лучших элементов гражданского населения»*¹⁹. Ці люди закидалися на вже окуповану територію східних, західноукраїнських та білоруських областей, де знаходився тил ворожих груп армій «Центр» і «Південь». Якщо їм вдавалося, вони здійснювали розрізнені вилазки,

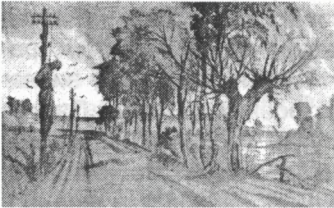
¹⁸ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 39–40.

¹⁹ Асмолов А.Н. Фронт в тылу вермахта. – М., 1983. – С. 12.

які приводили до великих втрат. Але часто-густо так звані диверсанти прямо з неба потрапляли до рук німецьких окупантів. Їх розстрілювали на місці за рідким виключенням.

Ось чому родичі «кращих елементів цивільного населення» Чернігівщини навіть і сьогодні ніколи не дізнаються, що сталося з рідними людьми, в якій землі покоїться прах їхніх близьких, котрі в силу своєї молодості і необізнаності з правилами гри на війні щиро повірили у чисті наміри своїх керівників.

Осінь окупації

Для розуміння того, що відбувалося у тогочасному Чернігові, розповім про подію, яка відбулася в Берліні 16 липня 1941 року. Того дня у штаб-квартирі Гітлера з 15 до 20 години з перервою на каву відбулась нарада за участю Розенберга, Ляммерса, Кейтеля і Геринга. Протокол вів

Борман. Гітлер заявив, що тепер, коли німецька армія успішно просувається по радянській території, важливо потурбуватись про спокій, харчі, транспорт, налагодження окупаційної системи управління. Необхідно застосовувати розстріли, виселення, інші засоби покарання непокірних, і все тримати у таємниці від союзників. Хай вони думають, що війна проти СРСР робиться і на їхню користь. Ніколи не може бути дозволено, щоб хто-небудь, крім німця, носив зброю. Розенберг запропонував ввести в дію в Україні культурницьке піклування, розбудити історичну свідомість українців, створити у Києві університет. Важливо сприяти певним прагненням до самостійності. Так було започатковано політику батога і пряника. Правда, опісля Розенберг доволі часто міняв свої політичні погляди на Україну. Геринг запитав фюрера, які області обіцяні іншим державам. Гітлер сказав, що має намір віддати Антонеску Бессарабію та Одесу, аби румунський кордон залишився на тому ж рівні. Угорцям, туркам, словакам – нічого. Обговорювались кандидатури на пост губернатора. Гітлер наголосив, що протягом наступних трьох років найважливішою територією буде Україна. Тому найкраще призначити туди Еріха Коха²⁰. Як гауляйтер ця людина поклала край заграванням міністра Східних територій Альфреда Розенберга з українцями. Застосовував каральні акції проти будь-якого намагання досягти незалежності України.

Красномовним є документ за назвою «Військове звітання про ситуацію з 1 до 10 серпня 1941 року». З нього дізнаємось, що усім

²⁰ Україна в другій світовій війні у документах: Зб. нім. арх. мат. – Львів, 1997. – Т.1. – С. 181.

розсіяним російським солдатам через оголошення було наказано здатися німецьким органам до 18 серпня 1941 року. Після цієї дати вони вважатимуться партизанами²¹. Автори документу відзначали, що маси населення східних областей виглядають більш байдужими і притупленими, ніж в Західній Україні. Політична агітація цивільними особами, котрі пересуваються по території без дійсних перепусток, заборонена через письмові оголошення²².

Про політичну та економічну ситуацію в Україні станом на 20 жовтня 1941 року звітував пан Конрад з МЗС, який їздив на східний фронт через Берлін-Познань-Варшаву і далі через територію Західної України до Білої Церкви і знову з Польщі та в Берлін. Пан Конрад повідомляв, що на правому березі Дніпра жінки вручну зібрали 70% врожаю. Відсутні споживчі товари. Крім хліба, деяких овочів, не можна нічого купити. Покупці в основному німецькі солдати. Вони обмінюють два сірника на одне яйце. Лише у Немирові на імпровізованому базарі можна було купити птицю за такими цінами: 2 курчат по 1.50 марки, 1 курка для супу по 1.50 марки, одна качка по 2.1 марки, яйце по 2.5 пфеніги. У населення немає готівки, або є радянські гроші. Продавці їх не беруть. Користуються популярністю імперські кредитно-касові чеки²³. Навожу цей документ для порівняння з купівельною спроможністю населення в нашому краї. Так, у Чернігові з 31 грудня 1941 р. німцями було встановлено такі ціни: 10 яєць – 6 рейхсмарок, 1 кг картоплі – 0,50, 1 л молока – 3, 1 кг масла – 15, курка – 10, пара калош – 40, пара чобіт – 200 рейхсмарок²⁴. За наказом Чернігівського міського старости Євгена Азарова від 11 вересня 1941 року одна германська марка дорівнювала десяти радянським рублям. Один германський пфеніг – десяти радянським копійкам²⁵. Простий робітник отримував 30 крб. в день. Добовий раціон на трьох членів сім'ї складав 62 крб. Польовий комендант Чернігова у заклику до населення застерігав: *«Ціна на крам і добро всякого сорту, а також заробітки і платню, що були до 10.07.1941 р., не дозволено підвищувати, якщо німецькою владою не встановлено винятків або не призначено нові ціни та платню»*²⁶.

Виникла проблема забезпечення населення продовольством. Окупаційна влада вирішувала її згідно вказівок Германа Геринга, виголошених ним на нараді зі штабом зв'язку військово – господарського і матеріального відомства 16 вересня 1941 року: *«Забезпечуватися*

²¹ Там само, с. 248.

²² Там само.

²³ Там само, с. 321, 323.

²⁴ Ветров І. Матеріально-побутові умови населення України за німецької окупації (1941–1944 рр.) // Пам'ять століть. – 2005. – №3–4. – С. 202.

²⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: [Зб. док.]. – Чернігів, 2000. – С. 7.

²⁶ Там само, с. 17.

продовольством в зайнятих областях мають тільки працюючі для наших потреб»²⁷.

Було встановлено чотири категорії споживачів. Як показує Ігор Ветров, найвищою вважалася четверта, бо до неї входили працівники заводів, що випускали зброю, залізничники, шахтарі, робітники каменоломень.

Хліб-сіль німцям

Третя категорія складалась з працюючих в інтересах Німеччини повний день. Друга — це дружини і діти до 14 років споживачів третьої і четвертої категорій. Першу категорію споживачів називали «нормальною», бо до неї належали ті, хто не потрапив до перших трьох категорій. Зарплатню на 50% більшу отримували фольксдойче у порівнянні з українцями.

Зайвих їдоків, до яких віднесли євреїв та військовополонених, знищували. Продуктові картки видавалися незначній частині населення. Спостерігалась велика смертність від недоїдання. Зимом 1942–1943 рр. зафіксовані випадки людодства. Еріх Кох на нараді в Рівному 26–28 серпня 1942 року сказав: «Забезпечення місцевого цивільного населення на часі не актуально. Завдяки «чорному ринку» вони живуть краще, ніж ми уявляємо»²⁸. Цинічні слова гауляйтера спростовуються німецькими рапортами, в яких є повідомлення «про затримання автомашин, завантажених продуктами харчування. Торгівля і обмін сільськогосподарськими продуктами з перших днів окупації і аж до закінчення оголошувалася незаконною. Як виняток, німецько-фашистські загарбники дозволяли торгівлю дрібними речами та деякими продуктами у спеціально відведених місцях та в суворо відведений час. Кожен, хто йшов на базар, мав представляти довідку, хоча не був впевнений, що його речі не конфіскують»²⁹. В існуванні «чорного ринку» перш за все були зацікавлені самі окупанти. Ігорем Ветровим знайдені документальні докази того, що міські базари були переповнені товарами від німців. Вони скупали золото, діаманти, художні цінності. Набули розмах валютні операції. Все це окупаційна влада забороняла³⁰.

Бомбардуваннями у Чернігові знищено водогін і каналізацію. Вода подавалася у певний час. Лазні зникли. Були встановлені високі подат-

²⁷ Пам'ять століть. – 2005. – №3–4. – С. 194.

²⁸ Там само, с. 199.

²⁹ Там само, с. 200.

³⁰ Там само.

ки за житлово-комунальні послуги. Чернігівська міська управа боролася із боржниками шляхом штрафів і позбавлення права користуватися електроенергією протягом місяця. При цьому враховувалася наявність електролічильника.

У перші дні окупації Чернігова за розпорядженням германського військового коменданта утворилося міське управління по вул. Комсомольській, 29. Обов'язки міського старости прийняв Євген Азаров. Його заступником було призначено В.С. Покровського, відповідальним секретарем – М.Л. Якимовича. До штату входили друкарка, завгосп, діловод житлового відділу, завідувачі хлібним бюро, транспортним відділом, відділами гужового транспорту, міського господарства, культури і освіти, будівельно-ремонтної контори, друкарні та кур'єр. Чернігівська міська управа встановила продовольчі норми, тримала під своїм контролем роботу промислових підприємств, майстерень, культурно-освітніх та шкільних закладів, займалась обстеженням квартир. У формі листів інформувала німецьку комендатуру, українську поліцію, установи та організації про боротьбу з партизанами. Міська управа здійснювала також пожежну охорону, водопостачання, продаж єврейських садиб, видачу посвідчень військовополоненим про їх звільнення з полону, працевлаштування, надавала матеріальну допомогу.

Міській управі підпорядковувалася Чернігівська міська лікарня. Тут щоденно велася реєстрація хворих, які отримували медичну допомогу за відповідну платню. За діяльністю лікарні наглядала лікувально-контрольна комісія. Адміністрація лікарні регулярно сплачувала борги за медикаменти. Функціонувала Чернігівська поліклініка №2, яка також підпорядковувалася міській управі. Її ще називали робітничою поліклінікою. Медикаменти сюди надходили з лікарні, а та у свою чергу одержувала їх з аптечної бази, яку міська управа відкрила у 1942 році. У перші місяці окупації розпочала свою роботу санітарна станція, підпорядкована Чернігівській міській управі і Чернігівському районному відділу охорони здоров'я. Санінструктори обстежували підприємства, садиби, двори. Санстанція мала свій особистий рахунок.

А в обласній психіатричній лікарні 1 жовтня 1941 року розігралась трагедія. Німці вдерлися до головного лікаря О.В. Виноградського і наказали хворих підготувати до евакуації. Того дня 259 роздягнутих до білизни хворих вивезли в село Коти і розстріляли. Січневого дня 1942 року фашисти забрали з підсобного господарства цієї лікарні в с. Левоньки 43 одужуючих і теж розстріляли.

Значну частину приміщення Михайло-Коцюбинської районної лікарні зайняли німецькі жандарми. Решту залишили для амбулаторії.

¹ В книзі Г. Кузнєцова «Край непокоренный» (Чернигов, 1995. – С. 29) описано подію в Чернігові, внаслідок якої буцімто В.С. Покровський став лише рядовим чиновником управи. Таке твердження суперечить документам ДАЧО.

Зуболікувальний кабінет перевели в колишній туалет поруч із кухнею. Тут працювала вісімнадцятирічна випускниця Чернігівського медичного училища Геля Дитківська (Гелена Валер'янівна Акуленко). Вона розповіла, що амбулаторія функціонувала з 16 лютого 1942 до кінця 1943 року. Окрім зубного лікаря працювала педіатр Антоніна Степанівна Греневецька, дві фельдшерки і три санітарки. Жили в одній кімнаті в будинку колишнього районного суду. Харчувались у місцевій їдальні один раз на день. То був обід, який складався з юшки, приготовленої з перегону молока і крохмальних галушок. Медпрацівникам платили зарплатню. На ці гроші можна було купити пуд борошна. Проте днем з вогнем його не судилося відшукати. Тому Геля Дитківська щосуботи їздила на старенькому велосипеді до батьків у Чернігів. Мама давала на тиждень баночку сметани – благо корову годувальницю окупанти не забрали. Медпрацівникам Михайло-Коцюбинської амбулаторії нова влада виділила ділянку землі для вирощування картоплі. Зберігали її у лікарняному льосі. Гуртом варили, гуртом їли. Так і виживали.

Інколи вночі на Михайло-Коцюбинський налітали партизанські групи. Німці їх ловили. Потім привозили до лікарні поранених партизанів вже загіпсованих. Розмовляти з ними не дозволяли. Зрештою полонених кудись відправляли.

Була у селищі і ветеринарна лікарня із запасами сіна, яку хтось підпалив. Ветеринарним лікарем і фельдшером тут працювали чоловік і жінка Філіпченки. Вони згоріли живцем.

11 вересня 1941 р. Чернігівський міський староста видав свій перший наказ, в якому зазначив, що все майно, що залишилося у міських установах, складах, а також у приватних квартирах осіб, що евакуювались за межі України, належить міському управлінню. Пропонувалось всім громадянам, котрі взяли собі це майно, до 25 вересня повернути міській управі. Ті, хто цього не зробить добровільно, жорстоко каратимуться. Інженерно-технічному персоналу, робітникам електротехніки, водопостачання, технічного зв'язку, медичному персоналу, працівникам освіти, двірникам і сторожам з'явитися в міську управу для реєстрації і використання за спеціальністю. Цим наказом Євген Азаров дозволяв відкриття і відновлення кустарних майстерень і категорично забороняв заселяти вільні квартири тим особам, котрі до війни не жили в Чернігові³¹.

На території міста діяв лише німецький літній час. Тому з 19.00 до 5.00 ранку приватному населенню заборонялося залишати свої домівки і запалювати світло³². Було наказано чоловікам віком від 18 до 45 років, народженим з 1896 до 1923 р. включно, стати на облік в адміністративному відділі міської управи по вул. Комсомольській, 40. Сюди

³¹ Німецько-фашистський окупаційний режим... – С. 7.

³² Там само, с. 6.

мали прийти комуністи, працівники НКВС, командири Червоної Армії, всі євреї, котрі жили в Чернігові. Акція проводилась з 29 вересня до 5 жовтня 1941 року. Деякі законотрушні громадяни виконали наказ і за це заплатили життям.

До кінця 1941 року статистичне бюро міської управи зробило перші підсумки обліку міського населення. Газета «Українське Полісся» дала таку інформацію: «На 1 січня 1942 р. в Чернігові зареєстровано понад 30 тис. мешканців. Якщо за советів у місті було українців тільки 43,8% загальної кількості населення, то тепер – 90,1. Разом з тим, радісно відзначити, що місто майже зовсім звільнилося від жидів, яких ще на 1 червня 1941 р. було 22 тис. За статевим розподілом маємо: чоловіків – 40%, жінок – 60. Жінок віком від 18 до 45 років майже вдвічі більше, ніж чоловіків»³³. За переписом 1939 р. на початок війни у Чернігові мешкало 67 356 громадян різних національностей³⁴. Охоче до праці українство закликалося задовольнити потреби німецької харчової промисловості і військової економіки. Було введено обов'язкову трудову повинність. Цитую наступний документ: «**Из распоряжения рейхсминистра оккупированных восточных областей Розенберга. Берлин 19 декабря 1941 г. На основании § 8 указа фюрера об организации управления во вновь оккупированных восточных областях от 17 июля 1941 г. приказываю: 1. Все жители оккупированных восточных областей в возрасте от 18 до 45 лет соответственно их работоспособности подлежат всеобщей трудовой повинности. 2. Рейхскомиссары могут расширить или ограничить трудовую повинность для определенных групп населения. 3. Для евреев будут изданы особые указания. Рейхсминистр оккупированных восточных областей Розенберг**»³⁵.

Німецький Аусвайс

³³ Там само, с. 21.

³⁴ Черниговщина в период Великой Отечественной войны... – С. 326

³⁵ «Verordnungsblatt des Reichsministers für die besetzten Ostgebiete». – 1941. – 1. янв. – С. 5–6. – (Пер. з нім.).

Однак великих підприємств у Чернігові не було. Так, промислово-виробнича артіль сліпих Чернігівської райспоживспілки виготовляла гвіздки. На заводі «Лозовик» – лозові меблі. Чернігівська машинно-тракторна станція ремонтувала автомашини, які належали німецькій владі. Адміністрація машинно-тракторної станції мала право видавати громадянам насіння і курчаток. МТС відкрила власний медпункт. Певні послуги здійснювала авторемонтна майстерня. На території довоєнної Чернігівської меблевої фабрики вироблялись будівельні матеріали, головним чином дошки. У напівзруйнованих корпусах, зведених за два роки до війни, працювала фабрика первинної обробки вовни, тобто митої вовни. Випускали свою продукцію і цегельні заводи. Керівництво ними здійснювало відповідне управління, яке виконувало розпорядження міської управи. Швейна артіль «Перемога» Чернігівської райспоживспілки спеціалізувалась на ремонті і пошиттю верхнього одягу. Не забували окупанти і про переробку промисловість.

У Чернігові відкрилось головне лісництво Київської дирекції лісів, яке займалося передачею колгоспних лісів, меліорацією боліт (збереглися інструкції та накази), боротьбою із шкідниками дерев та пожежами, прийманням заявок і нарядів на вивіз лісоматеріалу і сіна. Заготівлю, реалізацію риби, облік рибопродуктів здійснювала Чернігівська риболовна артіль «Вільний рибалка» Чернігівської рибної контори. Чернігівське земельне управління доглядало за плодючими насадженнями, станом озимих культур, фруктових садів, займалося заготівлею сільськогосподарської сировини, збиранням і обмолотом врожаю, засипанням насінневих фондів, апробацією насінневої картоплі. Чернігівська райспоживспілка також заготовляла сільськогосподарські продукти і сировину, насіння, зберігала статuti промислово-виробничих артілей, контролювала діяльність сільських споживчих товариств і кооперативів.

У 1942 році свою продукцію почали випускати швейна артіль «Відродження», лікєро-горілчаний і морсовий заводи, два міських млина, рогова-кісткова фабрика, промислово-виробнича артіль «Промінь» Чернігівської райспоживспілки, яка виготовляла гребінці, шевські дерев'яні цвяхи і доміно, шкіряний завод. Тоді ж відкрилася Чернігівська філія з переробки зернових в Україні. Перед нею звітували млини та облзеленгосп. Чернігівська облспоживспілка заготовляла сільгосппродукти, полотно, займалась придбанням тари, *складала відомості та акти про матеріальні цінності, які забрали партизани.*

В Олишівському, Михайло-Коцюбинському та Чернігівському районах були утворені свої управи, районні, а в деяких селах – сільські. Їхні обов'язки були наступними: мобілізація добровольців до окупацій-

ної армії, заборона усіляких спілок, зборів, ходіння у нічний час, реєстрація, паспортизація, оподаткування населення, стягнення штрафів. Працівники районних управ слідували за тим, як громадяни виконують трудову повинність, як охороняють врожай, дотримуються санітарно-епідемічних норм. Районні управи надавали допомогу працівникам поліції і бургомістрату у розкритті злочинних дій місцевого населення.

Районні управи давали дозвіл на відкриття шкіл у відповідності з німецькими розпорядженнями, на створення сільськогосподарських трудових об'єднань. Так, в Олишівській початковій школі діти навчалися українською мовою. У селі Старий Білоус Чернігівського району сільськогосподарська громада №1 виконувала різні селянські роботи і за це отримувала платню сільгосппродуктами. Клочківська сільська управа Чернігівського району не лише видавала довідки сільським старостатам, а й наглядала за трудовою діяльністю своїх мешканців. А в селі Левоньки Михайло-Коцюбинського району німецька окупаційна влада відкрила державне господарство «Левоньки», яке займалося сільськогосподарськими поставками, ремонтом сільськогосподарської техніки, обліком худоби. За свій труд працівники господарства отримували продукти. У Седневі окупанти створили три сільськогосподарські общини, які склалися із ланок. У серпні 1943 року старостою общини №3 був О.Я. Ткаченко, а бригадиром Т.М. Шибирин. Земельні ділянки селян не перевищували одного гектара з колишнього колгоспного поля. Колишній хутір Хмельницької сільради, а тепер село Рогоща Чернігівського району, був окупований фашистами 30 серпня 1941 року. Їм так сподобалась місцевість, що вони створили тут агрофірму по розведенню різноманітної сільськогосподарської худоби, за якою доглядали хуторяни. Дисципліна і порядок були жорстокими.

Культурницька політика нової влади

Сучасний білоруський історик Ірина Єленська зайнялась вивченням історії білоруського Полісся періоду 1941–1944 років, яке входило до складу рейхскомісаріату «Україна». З перших днів у цьому регіоні розпочалася інтенсивна українізація. Якщо на півдні все проходило у відповідності з окупаційними планами, то у західній частині Полісся виникли складнощі. Однак, за словами Ірини Єленської, це не зняло з українців піднесеного настрою, бо вони повірили у перший крок до створення держави Україна. Історик зауважує: *«Уже летом – осеню 1941 г. на Украине стихийно развернулась работа по развитию ук-*

* Однак у с. Слабин Чернігівського р-ну відродилася «Просвіта». Інформацію про це опублікувала газета «Українське Полісся» 4 січня 1942 р. Невдовзі товариство припинило своє існування.

раинського язика, школы, культуры. Начали возвращаться политические эмигранты, предпринимались попытки наладить издательство независимых украинских газет, журналов, книг; велась активная культурно-просветительская работа»³⁶.

Після провалу ідеї створення самостійної української держави український національний рух увійшов у конфронтацію з германським керівництвом. Видні громадські і культурні діячі були репресовані, ключові посади у місцевій адміністрації зайняли люди, котрі погодились співробітничати з німецькою окупаційною владою. Ця думка Ірини Єленської зовсім не безпідставна.

В секретній інструкції Розенберга Еріху Коху, рейхскомісару України, від 18 листопада 1941 р. визнається, що Україна перед лицем своїх могутніх ворогів не знаходила політично-державної форми. Українцям про це треба сказати прямо. На їхнє запитання, чи таку форму дасть їм Німеччина, відповідати, що прийде час. Але не зараз. Зараз треба поділитися територією з німцями. Треба відмовитись від центральних вищих учбових закладів. Залишити початкові школи, деякі сільськогосподарські і ремісничі профтехнічні учбові заклади. Інтелігентам із Західної України і Генерального Губернаторства заборонити в'їзд по Україні. Російську мову витіснити, хоча більшість населення нею спілкується. Навчання російською мовою там, де більшість українців – забороняється. Правильна політика в Україні допоможе *зламати віковий кошмарний тиск, накинутаий українському народові російською імперією*³⁷.

Гітлер неодноразово говорив, що не слід відпускати у східні області, а значить в Україну, німецьких шкільних вчителів. Місцеве населення треба навчити розуміти лише мову знаків і сигналів. По радіо передавати лише танцювальну музику. Вона сприяє ефективній роботі. Для цього встановити по селах гучномовці. Якщо українці навчатимуться писати і читати, то це не буде на користь Німеччини. Бо вони отримують відповідні знання з історії і почнуть розмірковувати. Українців не слід допускати до вищої освіти. Школи залишити, але за навчання тут брати платню. Дітей необхідно навчити розпізнавати дорожньо-транспортні знаки. Адже незабаром германські спеціалісти прокладатимуть нові автомобільні шляхи на українській території для користі Рейху. Викладання географії обмежити загальними відомостями типу: «Столиця імперії – Берлін». Німецьку мову українські діти та їхні батьки повинні знати лише для зручності управління ними. Генерал Йодль абсолютно правий, наголосив Гітлер, коли виступив проти вста-

³⁶ Єленская И. Немецкая политика украинизации Белорусского Полесья. 1941–1944 годы // Интернет. – 2006.

³⁷ Україна в Другій світовій війні у документах: 36. нім. арх. мат. – Львів, 1997. – Т. 1. – С. 337–346.

новлення щитів, які забороняють виходити на залізничне полотно, з написами українською мовою³⁸.

Виконуючи ці настанови, Чернігівська міська управа відкрила дві чотирикласні школи за №4 і №6 з викладанням українською мовою. У 1942 році школу №4 закрили, бо в її приміщенні розмістилася школа дорожніх майстрів. Насправді ж, то була німецька розвідувальна школа, де проходили підготовку диверсанти для боротьби з партизанами. Як і раніш, до медичної школи, відкритої міською управою, приходили учні. Навчалися, здавали іспити, отримували свідоцтва про закінчення медичної освіти. Але ці документи були оголошені недійсними після визволення Чернігова.

Наступний крок – ухвала постанови Чернігівської міської управи про перейменування вулиць. До кінця листопада 1941 року нові назви отримали 40 вулиць міста³⁹. Зупинка була за малим – поміняти таблички мовою окупантів.

У грудні 1941 року відкрилися курси німецької мови для широких верств населення та службовців. У статті «Увагу німецькій мові» газета «Українське Полісся» від 28 грудня 1941 року підслесливо писала: *«Наші німецькі друзі живо цікавляться українською мовою і ретельно її вивчають. Можна зустріти вже немало вояків німецької армії, які досить вільно володіють нашою мовою. Значно гірше з вивченням у нас німецької мови, хоч важливість опанування її широкими масами населення навіть доводити зайве»*. Газета закликала відділ освіти міської управи серйозно взятися за розв'язання справи вивчення німецької мови населенням Чернігова.

Міський відділ культури в особі його керівника Степана Баран-Бутовича взяв під свою опіку бібліотечні фонди і музейні цінності. Адже вони віднині належали новим хазяям. Відомий український прозаїк і драматург Вадим Собко у п'єсі «Київський зошит» вперше, мабуть, торкнувся теми вивезення національних коштовностей з України. Саме з цього твору стало відомо, що начальник Київського гестапо систематично відправляв свою команду до Чернігова з метою вивозу картин європейських художників минулих століть з обласного історичного музею. Про пограбування нашого музею у шістдесяті роки писала всесоюзна газета «Советская культура».

Разом з німецькими військами групи «Центр» до Чернігова увійшла рота так званого особливого призначення під командуванням штурмбанфюрера СС Кюнсберга. Безпосереднім шефом батальйону був міністр закордонних справ гітлерівської Німеччини фон Ріббентроп. Ця зондеркоманда почала свою діяльність з пограбування художніх цінно-

³⁸ Дашичев В. Банкротство стратегії германського фашизму: Истор. очерки, док., мат. – М., 1973. – Т. 1. – С. 62–72.

³⁹ Українське Полісся. – 1941. – 23 листоп.

стей ще у Франції 1940 року. Батальйон Кюнсберга своєрідно змагався з айнзацштабом Альфреда Розенберга, міністра Східних окупованих областей, якому був підпорядкований «Окремий штаб бібліотек», котрий займався зачисткою книгосховищ України, в тому числі і Чернігівщини. З цією метою 16 вересня 1941 року відновила свою роботу Чернігівська обласна бібліотека ім. В.Г. Короленка в статусі Центральної. Її безпосереднім шефом був Степан Гаврилович Баран-Бутович. Для основного книгосховища було виділено приміщення по вул. Петлюри, 5, в будинку колишнього реального училища (нині вул. Горького, 3, комерційний технікум). Після 1 липня 1942 р. це помешкання відібрали для Центрального торговельного товариства. Тут окупанти зосередили великі гроші і дорогоцінності. Тут працювали саботажники з підпільної групи Олександра Михайленка. Старостат міської управи ухвалив рішення про перенесення бібліотеки до будинку на розі вулиць Симона Петлюри та Євгена Коновальця (нині Горького і Преображенської – колишня К.Маркса). Однак у липні 1942 року бібліотека відкрилася в будинку на розі вулиць Бульварної (Гамбурзької), 26 і Симона Петлюри, де перебувала до початку визвольних боїв за Чернігів у вересні 1943 р. Але було тісно. Тому 12 тис. томів перевезено до Єлецького монастиря.

З вересня 1941 р. до 1 квітня 1942 року до основного книгосховища автомашинами та кіньми було перевезено книги з шести книгозбірень міста і двох приватних бібліотек. Бібліотека складалася з умебльованої читальні, абонементу, робочих кімнат та книгосховища. На 1 квітня 1942 року її фонд орієнтовно становив 75 тисяч томів⁴⁰. З них майже 30 тисяч видань належали до більшовицьких за змістом і знаходились окремо у кімнаті, ключ якої під розписку було передано до 2-го відділу поліції по вул. Євгена Коновальця (колишня Червоноармійська, а нині – імені двічі Героя Радянського Союзу Олександра Молодчого). 25 січня 1943 р. більшовицький фонд відокремили у церкві святого князя Михайла і його боярина Федора колишньої Чернігівської духовної семінарії. Ця культова споруда другої половини XVIII ст. збереглася до наших днів.

До інвентарної книги записувались всі видання до 1917 року (окрім літератури іноземними мовами) – 11000 томів. Вони знайшли відображення в систематичному та алфавітному каталогах.

За розпорядженням штабу Розенберга видача читачам книжок проходила з вересня 1942 року лише з дозволу СД.

З січня 1942 року в штаті бібліотеки працювало шість бібліотечних працівників на чолі із Нонною (Норою) Миколаївною Садовською. Пра-

⁴⁰ Помешкання знищено під час бомбардувань міста 21 вересня 1943 р.

⁴⁰ Духовна скарбниця: Вип.1. Від громадської – до універсальної наукової бібліотеки. – Чернігів, 2002. – С. 38.

цівників підбирав Баран-Бутович, який погоджував свій вибір з головою управи та начальником біржі праці. Біржа праці залучала працівників бібліотеки до роботи на мнєвських торфорозробках. Це була виснажлива праця. Для поліпшення здоров'я, на їхнє прохання, надавались тижневі і двотижневі відпустки.

На 23 січня 1943 р. у Чернігові було два книгосховища – міська бібліотека з фондом 147800 томів та книгосховище у школі №3 на 10785 примірників. Фонд міської бібліотеки вказується орієнтовно, тому що частина його не була ще розібрана і знаходилась у приміщенні церкви колишньої семінарії. Подальша його доля невідома.

У березні 1943 р. завершився черговий ремонт бібліотеки. А 15 липня того ж року відбулась церемонія відкриття відремонтованої бібліотеки і читальні при ній за участю зондерфюрера Буша. Рішенням Чернігівської міської управи затверджено новий штат бібліотеки в кількості восьми працівників та однієї учениці, а також вдвічі збільшено заробітну плату.

До серпня 1943 р. в бібліотеці було зібрано 189 тис. томів. Фінансовий відділ міської управи надавав бібліотеці відповідні кошти на придбання літератури, періодики українською, російською та німецькою мовами.

На перший погляд бібліотека під час окупації «жила» більш-менш непогано. Мала пристосоване помешкання, кваліфікованих працівників, що отримували високу платню. На придбання літератури виділялися кошти. Але все це робилося задля єдиного, аби виконати наказ Адольфа Гітлера від 29 січня 1940 року. Цим документом фюрер Німеччини призначив рейхслайтера нацистської партії Розенберга керівником центральної установи з вивчення питань націонал-соціалістичного світогляду та виховання. Ця установа називалася «Вища школа». *«Вона буде створена після війни, – зазначив Гітлер у наказі, – однак для того, щоб заохотити розпочату підготовку, я наказую, аби рейхслейтер Альфред Розенберг і в подальшому керував цією попередньою роботою, перш за все – в галузі досліджень і створення бібліотеки. Всі партійні і державні інстанції зобов'язані надавати йому в цій роботі всебічну підтримку»*⁴¹. Альфред Розенберг виконав волю свого фюрера. Йому вдалося скласти своєрідну бібліотеку для Німеччини, що становила політичний та економічний інтерес, оскільки в ній містилися загальні відомості про географічні умови, політичне життя, економічний розвиток східних територій.

Після визволення Чернігова Надзвичайна комісія з розслідування німецько-фашистських злочинів встановила, що в ніч з 23 на 24 серпня 1941 року ворожа авіація зруйнувала приміщення бібліотеки на площі

⁴¹ Втрачена спадщина / Підгот.: Л. Поліщук, Л. Студьонова, Л. Феофілова, К. Ходарченко // Чернігів. відом. – 1994. – 9 верес. – С. 6.

Куйбишева, 15. У полум'ї пожежі згоріло 216 тис. томів. Збітки бібліотеки склали 5 485 050 рублів.

Невідома доля 189 тис. книжок, зібраних під час окупації. Не знайдено документи, які б засвідчили, що всі ці видання вивезено до Німеччини. Невідомо, що сталося з книжками більшовицького змісту. Адже свою діяльність після визволення бібліотека розпочинала з нуля. За даними вчителя-пенсіонера Д. Киселя із Седнева, перед тим, як залишити Чернігів, німці облили бензином стелажі бібліотеки і спалили її. (Десн. правда. – 1963. – 19 верес.).

Окупанти дали дозвіл відкрити храми і обителі. Мабуть, зробили це з огляду на те, що до початку війни у Чернігові не було жодної православної церкви, закрили і католицький костел. Як зазначає монахиня Вероніка (Олена Терехова), авторка історичного нарису про Чернігівський Єлецький монастир, спочатку думали від-

крити саме цю обитель. Але преподобний отець Лаврентій сказав, що Цариця Небесна вказала інше місце. А саме – Троїцьку обитель. Так влітку 1941 року тут було відкрито жіночий монастир. Під його покровом зібралось близько сімдесят чорниць. До отця Лаврентія приходили сюди люди із своїми гіркими думками і хворобами. І він всім допомагав. Троїцька обитель стала справжнім центром духовності.

Але в той же час німецькі окупанти на території Єлецького монастиря облаштували казарми для військових частин. Успенський собор був перетворений загарбниками на стайню. В інших монастирських приміщеннях розмістили склади. А в 1942 році окупаційна влада дозволила створити релігійну общину, яка відкрила на території Єлецького монастиря Дмитрівську церкву. За два роки окупації в Єлецькій обителі були повністю зруйновані західні келії, або колишній готель, будинок колишньої духовної консисторії, церква Петра і Павла, а також північний палатний корпус XVII–XVIII ст. Від військових операцій гітлерівців дуже постраждали південно-західні корпуси, де до революції знаходилась келія скарбника⁴².

В Чернігові працював український драматичний театр імені Котляревського. На його сцені йшли вистави за п'єсами українських класиків. Відомий український мистецтвознавець Валерій Гайдабура, автор унікальної монографії «Театр між Гітлером і Сталіним: Україна 1941–1944. Доли митців», дослідив, що під час окупації на теренах України працювало близько 170 театральних колективів. І не було жодної про-

⁴² Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь: Истор. очерк (от основания до 1998 г.), описание святынь и достопримечательностей монастыря, относящихся к новейшей истории /Сост. монахиня Вероника (Терехова). – К., 1999. – С. 41–42, 43–44.

фашистської вистави. Німці вважали вигідним мати власну мистецьку індустрію в окупованій Україні. Вони вимагали ставити розважальні вистави. Але розвага для німців стала серйозною драматургією для українців. Доля Чернігівського театру періоду окупації заслуговує на свого дослідника. Його актори безпідставно названі Кузнецовим зрадниками.

На прикладі Чернігова видно, як на практиці здійснювалась теза Гітлера про те, що в інтересах підкорених народів необхідно заохочувати їх до індивідуальної свободи та придушувати будь-який потяг до державної організації. Тим самим створювати умови для того, аби тримати населення цих національностей на можливо низькому культурному рівні.

Староста одного із сіл України з представником німецької окупаційної влади оглядає врежай преса, що підлягає вивезенню до Німеччини. 1941–1943 рр. ЦДКФФА України (м. Г. С. Пшевичного, од. обл. 0-230.301)

Жителі одного із сіл України на збиранні картоплі. 1941–1943 рр. ЦДКФФА України (м. Г. С. Пшевичного, од. обл. 0-230.302)

*Жителі одного із сіл України під час
бесіди з сільським старостою.
1941 - 1942 рр. ЦДАКФФА України
ім. Г. С. Пшеничного, од. оба. 0-230325*

Каральні органи

Німці і поліцаї

Разом з військами вермахту в Україну входили айнзацгрупи – каральні з'єднання для придушення опору на окупованій території та для знищення наявних і вигаданих ворогів Рейху. Вперше оперативні групи були створені у травні 1938 р. для дій на території Австрії та Чехії. Влітку 1941 року для дій на терені СРСР були сформовані чотири нові оперативні групи «А», «В», «С» і «D», розподілені по фронтах бойових дій. Безпосередньо на Україні діяли айнзацгрупи «С» і «D», а на території Чернігівщини – оперативна група «С». Айнзацгрупи змагалися між собою, аби перевершити одна одну по кількості виявлених ворогів Німеччини.

Окрім німецьких підрозділів таємної державної поліції, служби безпеки, співробітників кримінальної поліції, службовців поліції поряд-

ку, до двох сотень мотоциклістів, зв'язківців, півсотні перекладачів і понад трьохсот вояків СС до кожної з оперативних груп входило понад вісімдесят чинів допоміжної поліції або запроданців. З 1942 року значний відсоток оперативних груп складали місцеві поліцейські. Добровільно німці не служили в оперативних групах. До кінця 1941 року набула чинності практика переводів вояків СС до складу оперативних груп за дрібні дисциплінарні порушення.

Посвідчення зондеркоманди «10а»

просторі сухопутних військ для здійснення «особливих задач» діятимуть «зондеркоманди поліції безпеки». Вираз «особливі задачі» означав страту відповідних груп населення.

У німецьких збройних силах знайшов розповсюдження наказ «Директиви про поведінку військ у Росії». У документі більшовизм визначений як смертельний ворог, боротьба з яким має бути жорстокою, до повного знищення будь-яких намагань чинити активний чи пасивний опір. Названі головні противники німецької армії – більшовицькі підбурювачі, партизани, саботажники та євреї. Комісарів Червоної Армії як головних втілювачів «єврейського більшовизму» розстрілювати на місці. Завдання солдатів вермахту – нести національну ідею і мститися за всі жорстокості, що були нанесені йому та німецькому народу. Відділ пропаганди збройних сил видавав інформаційний бюлетень, матеріали якого вголос читали у кожній роті: «Необхідно ліквідувати червоних недолюдків укупі з їх кремлівськими диктаторами». Мета названих документів єдина: у солдатів має закріпитися звичка до того, що СС систематично безкарно здійснює злочинні акції.

Отже, слідом за передовими частинами вермахту входив підрозділ айнзацгрупи СС і розпочиналась фаза «варваризації засобів ведення війни», як образно висловився американський вчений О. Бартов. Генерал-лейтенант Г. фон Лейкауфе, спеціаліст з військової економіки, 2 грудня 1941 року направив берлінському начальству документ, в якому попереджав: «Якщо ми розстріляємо євреїв, повбиваємо військовополонених, доведемо у майбутньому році до голодної смерті жителів великих міст і частину сільського населення, то залишиться без відповіді запитання: хто, власне, займатиметься виробницт-

вом?»⁴³ Але до думки генерала ніхто не прислухався. Та й кому було прислухатися? Гітлеру з його оточенням?

27 липня 1942 року рейхслейтер Мартін Борман описав фюреру свої враження від поїздки по українських колгоспах поблизу його ставки у Вінниці. Діти тут живуть східно-балтійського типу, світловолосі і блакитноокі, товстобокі і круглотілі, тому вигляд у них милий. Німецькі ж діти – нордичного типу, у ранньому дитинстві схожі на молодих жеребців. У них тонкі і довгі ноги, незграбні тіла та обличчя. В українських селах багато дітей і мало чоловіків. Тут не видно людей в окулярах, у більшості відмінні зуби, харчування у них добре і схоже, що вони від малого до старого мають відмінне здоров'я. Із сказаного, наголосив Борман, випливає висновок, що українці швидко розмножуються і це небезпечно. Адже українську територію мають заселити німці. Гітлер знайшов вихід – поширення абортів і медикаментів проти вагітності⁴⁴. А найліпший засіб – знищення.

Цим як раз і займалися зондеркоманди. 2 жовтня 1941 р. начальник поліції і служби безпеки у Берліні одержав «Оперативне донесення по СРСР №101», в якому містилося наступне: *«Зондеркоманда «4а» у співробітництві зі штабом айнзацгрупи і спільно з двома поліцейськими підрозділами з бригади «Південь» ліквідувала 29 і 30 вересня 1941 р. у Києві 33 771 єврея»*. Загинули також українці, росіяни, представники інших народів, які до війни жили в столиці України. Після кривавих розправ у київському Бабиному Яру до Чернігова раз у раз прибувала зондеркоманда «4а» зі складу айнзацгрупи «С», якою командував Пауль Блобель – штандартенфюрер СС з січня 1941 року.

Його безпосереднім начальником був Отто Раш. Народився Блобель 18 серпня 1894 р. в м. Ландсберзі-на-Леху. Членом НСДАП став 1931 року, що дало йому можливість у 1932 р. вступити до СА і СС. З 1935 року Пауль Блобель служив в СД. У червні 1941-го його призначено командиром зондеркоманди «4а». Спочатку вона дислокувалась у Білорусії, західно – українських містах, а потім розквартирувалась у Києві. Передовою командою з 50 людей керували обештурмбанфюрери СС Хефнер і Янссенс. Із зондеркомандою взаємодіяли 45-й і 303-й поліцейські батальйони. Зондеркоманда «76» також була сформована у червні 1941 р. і являлася невід'ємною частиною айнзацгрупи «В». Кривавий слід розпочала на білоруській землі, де залишила свої підрозділи, і прибула у Чернігів. За даними «Книги пам'яті євреїв Черниговщини, погибших в годы Второй мировой вой-

⁴³ Ветте В. Война на уничтожение: Вермахт и Холокост // Новая и новейшая история. – 2002. – №3. – С. 12.

⁴⁴ Дашичев В. Банкротство германского фашизма: Истор. очерки, док., мат. – М., 1973. – Т.1. – С. 62–72.

ны» (Нежин, 2003. – С. 414) карателі зондеркоманди «7б» здійснили перше масове знищення 19 євреїв Чернігова, як тільки увійшли до міста. На жаль, ім'я командира зондеркоманди «7б» встановити не вдалося, як і місця розташування карателів з обох команд. Відступаючи з Чернігова у вересні 1943 року, фашисти вивезли всі свої папери. Можна припустити, що ці зондеркоманди, за прикладом своїх колег в інших містах, розміщалися у міському відділенні міліції або у внутрішній тюрмі.

З колекції мікрофотокопій документів німецько-фашистської окупаційної адміністрації і командування частин вермахту відомо, що у листопаді 1941 року на території Чернігів-Ніжин і далі на схід зондеркоманди перевірили 11447 людей. З них 2990 відправлено до таборів, 737 розстріляно. У грудні 1941 р. в районі Чернігова і далі на схід на благонадійність перевірено 9500 чоловік, з яких 1024 відправлено до таборів, а 926 розстріляно⁴⁵.

Не знаю, чи являла собою зондеркоманда, відомо з книги російського есеїста, літературознавця, історика літератури і журналіста Льва Володимировича Гінзбурга «Бездна», яка побачила світ сорок років тому. В її основу покладені матеріали судового процесу над карателями із гітлерівської зондеркоманди СС «10а», який відбувся восени 1963 року у Краснодарі. Автор був присутнім на допитах підсудних і отримав дозвіл розмовляти з ними. Вважаю, що «Бездна» є документом про всі зондеркоманди, котрі діяли на окупованій території. Тому можу сказати, що офіцерами «чернігівських» зондеркоманд були німецькі есесівці, що пройшли особливу підготовку у Німеччині і накопичили досвід боротьби з німецькими антифашистами.

Рядовими до команди входили зрадники, перебіжчики, спеціально завербовані на окупованій території або в таборах для військовополонених люди. Разом з німцями вони брали участь в облавах, арештах, у масових стратах, в операціях проти партизанів, а також несли конвойну службу. Німецький шофер Хефер, який дав показання про знищення євреїв у Бабиному Яру 29–30 вересня 1941 року зондеркомандою «4а», розповів, що приїхав на це місце розстрілу за одягом, який величезною горою лежав на відкритій галявині. Українці, це його вислів, а як на нас – запроданці, навантажували машину речами: пальто, взуття, верхній одяг і навіть нижня білизна. Це була типова картина для всіх місць знищення українських громадян, якої б національності вони не

⁴⁵ Арх. України. – 1985. – №1. – С. 47.

були. Типовим було і це свідчення німецького шофера Хефера: «Проходя по телам убитых к следующей жертве, которая успела лечь за это время, автоматчик тут же расстреливал ее. Это был конвейер, не различавший мужчин, женщин и детей. Детей оставляли с матерями и расстреливали вместе с ними. Я наблюдал за всем этим недолго. Подойдя к яме, я настолько испугался того, что увидел, что не мог долго туда смотреть. В яме я увидел трупы, лежащие в ширину тремя рядами, каждый примерно 60 метров. Сколько слоев лежало один на другом, я разглядеть не мог. Вид дергающихся в конвульсиях, залитых кровью тел просто не укладывался в сознании, поэтому детали до меня не дошли. Кроме двух автоматчиков, у каждого прохода в овраге находился один "укладчик" – это был шуц-полицейский, который так укладывал жертву на трупы, что проходившему мимо автоматчику оставалось только сделать выстрел». (Образовательный сайт по теме Холокост: Мат. для преподавателей. – 2001. – 13 лип.).

Група чинів української поліції, нагороджених Знаком за заслуги для східних народів, 1943 р. Одягнуті у мундири германського зразка з погонами, петлицями й нарукавними знаками, введеними у 1943 р., і шоломи зразка 1935 р.

Після проведення акції поверталися карателі до своєї казарми брудними і втомленими. Кожний тягнув домашню птицю або мішок з речами, знятими з розстріляних чернігівців. Німці відправляли до Німеччини посилки з різним добром. Було там і сало, і вибілене полотно, і багато чого іншого. Не ображеними залишались і зрадники. Хоча між ними і німцями існувала глуха ненависть.

Зондеркоманди поділялися на чотири оперативні групи. До першої входили офіцери, які виявляли радянський актив. Друга група відповідала за боротьбу з партизанами. Третя займалася спеціальною перевіркою населення. Четверта група у взаємодії з приданою їй ротою допоміжної поліції здійснювала ліквідацію всіх, хто проти «нового порядку». Поліцаї носили німецьку форму з пришитотою на рукаві чорною стрічкою «Зондеркоманда СС така-то». Зондеркоманда «4а» і зондеркоманда «7б» мали своїх лікарів, у віданні яких були душогубки. Окрім

цього, вони надавали медичну допомогу офіцерському складу команд і перекладачам. Поліцаям із допоміжної роти звертатись до німецьких лікарів було заборонено. Коли виїздили на завдання, німці не пояснювали роті допоміжної поліції мети операції. Однак видавали сухий паюк: хліб, рибні консерви, маргарин.

Зондеркоманда мала у своєму розпорядженні газолін і вантажівки, серед них – душогубки, застосування яких почалось з осені 1942 року. На суді Міжнародного військового трибуналу у Нюрнберзі 3 січня 1946 року представник британської Феміди Ейман просив підсудного начальника айнзацгрупи «D» групенфюрера СС Олендорфа описати Трибуналу конструкцію душогубок та їх зовнішній вигляд. Той розповів, що із зовнішнього вигляду не можна було здогадатися про призначення душогубок. Це були закриті вантажівки з людьми. Під час запуску мотора газ із вихлопної труби проходив у кузов, і приблизно через 10-15 хвилин наступала смерть утриманців. Олендорф показав також, що до весни 1942 року жінок, чоловіків і дітей розстрілювали разом. Потім Гімлер видав наказ про знищення у душогубках лише дітей та жінок.

Кілька десятків жертв до душогубок заганяли двоє чи троє запроданців. Двері щільно зачинялись. Водій, а ним був німець, включав мотор. Жахливі людські крики не проривались крізь спеціально обладнані стіни машини. Хвилин через п'ятнадцять все закінчувалось. Починалась робота для інших зрадників. Один із засуджених на смертну кару поліцей Сухов із зондеркоманди «10а» скаржився Льву Гінзбургу: «На откровенность могу сказать – всегда в грязи, в помете, халатов не давали, рукавиц не давали...»⁴⁶. Ті, хто «обслуговували» душогубки, називали цю роботу брудною, важкою і невігдною, заздрили ловкачам, котрі просто розстрілювали, або завантажували душогубки. Вигрибати трупи було і моторошно, і гидко, але німці цього фактору не брали до уваги.

На жаль, я не можу назвати поіменно всіх чернігівських запроданців, які «працювали» у зондеркомандах «4а» і 7«б». Аби зрозуміти чому, процитую Льва Гінзбурга: «Старые акты были составлены в горячке войны, наспех; там в качестве непосредственных виновников зверств обычно называли нескольких немецких офицеров: командир

⁴⁶ Гинзбург Л. Бездна: Повествование, основанное на док. – М., 1967. – С. 103.

дивизии, начальник гестапо, шеф зондеркоманды. Между тем во рвах и балках лежали тысячи трупов, и у каждого убитого был свой убийца. Кто?..»⁴⁷. Їхні імена остаточно можна буде розкрити у 2018 році, коли скасується обмежений доступ до документів згідно з Законом України «Про національний архівний фонд і архівні установи». Однак в Анисові досі пам'ятають Івана Шила, Михайла Молибогу та Михайла Мартиненка, котрі несли службу в зондеркоманді, носили німецьку форму і на красенях-конях приїжджали у село до рідних на відпочинок. Після визволення їх засудили на 25 років ув'язнення.

Так званий допоміжний поліцейський взвод будь-якої зондеркоманди складався приблизно з 20 людей. Вони відокремлювались з «активних» батальйонів української допоміжної поліції, які були створені влітку 1941 року за підтримкою німецького командування. Водночас на окупованій території заявила про себе так звана Українська народна самооборона, призначена для охоронної служби. Різновидом місцевих охоронних формувань в Україні були «Охоронні промислові відділи» (ОПВ) – загони охорони промислових підприємств, складів тощо або шутцманштадт («шума»). Були вони і в Чернігові. Той, хто ніс службу «шума», раз на тиждень отримував продовольчі пайки.

«Шуми» носили цивільний одяг і мали зброю – гвинтівку Мосіна. З 17 квітня 1942 до 6 вересня 1943 року деякі з них отримали дозвіл пересуватися містом на велосипедах, кожний з яких мав власний номер. Про це засвідчують заяви і довідки про реєстрацію велосипедів у Чернігівській міській управі, які зберігаються у фондах Державного архіву Чернігівської області. Ось їхні імена: Степан Юхимович Полулях – унтер-офіцер, мешкав по вулиці Володимира Великого, 14, Іван Григорович Проценко – просто «шум», житель вулиці Шевченка, 66, Петро Тимофійович Ніколаєнко – теж просто «шум», мешканець вулиці Широкої, 25, Володимир Назарович Корецький – шутцман, Микола Лаврентійович Кулеш – просто «шум», мав помешкання по вулиці Троїцькій, 34, Тимох Трохимович Самійленко – шутцман, жив по вулиці Троїцькій, 87⁴⁸.

Поліцай робить обшук робітника на кондитерській фабриці у Києві, 1942 р. Одягнутий у модифіковану уніформу «загальних СС» і озброєний гвинтівкою Мосіна зразка 1891/1930 рр.

⁴⁷ Там само, с. 167.

⁴⁸ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 110. – Арк. 8, 10, 16, 67, 121; Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. – 89. – Арк. 151.

У Чернігові діяв особливий відділ абвера – військової розвідки та контррозвідки. Існував він при польовій комендатурі і втручався у справи поліції, залучаючи поліцейські підрозділи до боротьби з диверсантами, розвідувальними групами і партизанами. А за повноважним представником поліції безпеки і СД в Чернігові штурмбанфюрером СС Теодором Крістензенем закріплювались зондеркоманди «4а» і «7б». У 1969 році він представ перед судом у німецькому місті Дармштадті, але був оправданий, не зважаючи на те, що на його совісті і на совісті йому підлеглих оберштурмбанфюрерів СС Кречмера і Фіндайзена сотні знищених громадян Чернігова. У тому оправдальному вирокі суд записав, що йому не вдалося з повною достовірністю довести вину Крістензена у поданні наказу на проведення двох езекуцій, в ході яких було розстріляно 600 людей. Однак це був не перший і не останній кривавий акт розправи над мирним населенням Чернігова. Так, у вересні 1942 року окупанти розстріляли 2500 чернігівців. Знищення людей відбувалося до визволення міста. Проте військовий злочинець так і не потрапив за ґрати.

Коли я тільки-но починала збирати матеріали про Чернігівське підпілля, знайомі із спелеологічної секції порадили мені звернутися до Герарда Олексійовича Кузнєцова як до знавця ситуації, котра склалася в окупованому місті. Я прийняла цю пораду і запитала його про Крістензена. Герард Олексійович розповів мені про епізод, свідком якого він був. Пізніше включив його до своєї книги «Край непокоренный»: *«В августе сорок второго в Чернигове состоялись пышные похороны заместителя начальника СД, убитого где-то в южных районах области: то ли под Малой Девичей, то ли под Бобровицей. Сотрудники полиции безопасности и СД, в основном офицеры, с непокрытыми головами колонной двигались от здания СД (на углу улиц Куйбышева и Комсомольской) по ул. Пролетарской и далее по ул. Толстого до самого кладбища. Гроб с покойным, обитый черным крепом, несли офицеры на руках впереди колонны. Шествие возглавлял плотный офицер среднего возраста с каким-то серым одутловатым лицом. Он шел в сопровождении офицеров более низкого ранга, изредка бросая тяжелый, злоеющий взгляд на редких прохожих, попадавших на пути движения траурного кортежа. Это был не кто иной, как штурмбанфюрер СС, начальник Черниговского СД Теодор Кристезён, палач и садист, заливший кровью и слезами всю Черниговщину»*⁴⁹. Тоді я повірила цим словам. Опісля запитала себе, звідки сімнадцятирічний хлопець, якщо він не перебував на німе-

Теодор
Крістензен

⁴⁹ Кузнєцов Г. Край непокоренный. Черниговщина. 1941–1945 гг. – Чернигов, 1995. – С. 77.

цькій службі, знав в обличчя ката і садиста Крістензена? А може це його вигадка? За свідченням спеціального кореспондента газети «Известия» Євгена Кригера, який увійшов до Чернігова у складі одного із підрозділів радянських військ, німецьке кладовище він побачив за Троїцьким монастирем на великому полі. Три тисячі хрестів над могилами. Одна з них не засипана⁵⁰. Чи ховали тут високопоставлених офіцерів поліції безпеки і СД, невідомо. Тому що кладовище призначалося для поховання армійських солдатів та офіцерів.

Несподіванкою стало те, що Герард Кузнєцов пригадав ту свою розповідь мені на сторінках газети «Гарт» 18 травня 2006 року. Цитую: «Л. Студьонова написала статтю в «Деснянську правду» про фашистського ката Чернігівщини штурмбанфюрера СС Теодора Крістензена, в якій описала його зовнішність начебто з моїх слів. Я, як писала Студьонова, неодноразово зустрічався з цим начальником управління СД». Герард Олексійович «забув», що я показувала йому фото Крістензена в журналі «Огонёк» (1971. – № 5). «Забув» він і про те, що моя стаття за назвою «Солдати невидимого фронту», надрукована в «Деснянській правді» 27 жовтня 1981 року, була про чернігівських підпільників. Крістензен згадувався як організатор масових вбивств. Про його зовнішність жодного слова. Прізвище Кузнєцова мною не називалося. А от у кореспонденції «Коли вбивці ходять по землі», яку я написала разом із чернігівським журналістом Яковом Ковальцем, міститься словесний портрет Теодора Крістензена, який починається такими словами: «Самовпевненим, пихатим постає із **фотографії штурмбанфюрер Крістензен у своїй чорній уніформі періоду сорокових років, коли він був правителем, а точніше катом Чернігова**». І далі – він такий, яким ми побачили його на фото з російського часопису. Цю кореспонденцію вмістила молодіжна газета «Гарт» 21 вересня 1991 року поруч із замальовкою Герарда Кузнєцова «Тетяна з камери «Е».

Тим не менше він писав: «Стаття викликала переполох у КДБ. І чекістів можна було зрозуміти: живе у Чернігові людина, яка була пов'язана із спецслужбою окупантів, зустрічалась із самим Крістензеном. За наказом начальника КДБ генерала А.М. Діченка за справу ретельно взявся полковник І.Т. Кузькін, але безрезультатно – доказів моєї зради знайти не вдалося. Це ж треба було вигадати таку дурницю...».

Як би дійсно чекісти зайнялись Кузнєцовим, то допитали б мене, звідки я вигадала таку дурницю. Однак ніхто зі мною не розмовляв. Тому що ніякої моєї публікації на тему «Крістензен – Кузнєцов» не було. Правду кажуть у народі: «На злодії шапка горить».

⁵⁰ Кригер Е. Дни и ночи //В большом наступлении. – К., 1964. – С. 358.

Окупація очима дітей

Чи підраховувались дитячі жертви на війні? Їх вбивали, топили, спалювали живцем, закопували напівмертвих разом із матерями. Діти рано ставали дорослими, тому їх приймали у партизанські загони, у діючій армії вони ставали синами полків. Не можна ні з чим порівняти щастя матерів, котрі дожили до повернення своїх діточок з

фронту живими і порівняно здоровими, з урядовими нагородами на грудях.

А скільки дітей залишилось на окупованих територіях? Такої статистики немає і навряд чи буде. Сьогодні колишні діти війни літні і нездорові люди. Але пам'ять багатьох з них відкриває для нас подробиці, про які неможливо прочитати у будь-якій історичній праці про війну.

Михайлові Федосовичу Кубаті було дев'ять років, коли розпочалася війна. Жив він з батьками, сестрою, бабою і дідом в селі Анисів. У перші дні війни батько пішов на фронт. На околиці села можна було бачити, як палає Чернігів. Вдень через Анисів везли поранених у бік від фронту. Михайло Федосович не може забути, як вони просили води, як вмирили на очах. Агафія Шух на своєму городі поховала офіцера. Після кількох десятиріч його прах перенесено у могилу в центрі села. А потім настав вересень, коли в Анисів прийшли окупанти. *«У цей час, – згадує Михайло Федосович, – наша сім'я сиділа у погребі наших сусідів. Перші німецькі автоматники знайшли нас у погребі. Людей було п'ятнадцять – двадцять. Вигнали всіх. Обійшлося без терору. Німці шукали солдатів нашої армії – їх там не було. У хазяйки погребу (чоловік був в армії) на дворі вбило корову. Так німці, мабуть, були голодні, або, що їм все дозволено, вирізали з тварини м'якоть, м'ясо без кістки, почали його варити і недоварене з'їли»*

Поступово наставали холоди. Німецькі солдати розквартирувались по хатах. З'явились вони і в хаті, де жила родина Михайла Федосовича. На господарстві у них були корова, кури, качки. На весні сорок другого вивелося каченят майже сорок штук. Був великий розлив. Вода підійшла під самий город. От тут птиця і жила з ранку до вечора, коли поверталася до свого курятника. Німці, котрі жили в хаті Михайла Федосовича, ставали з обох боків з кіллями, і, коли качки виходили з води, тут же вбивали їх, обскубували і варили на подвір'ї.

Одні і ті ж німці постійно не жили в Анисові. Одні приходили, інші уходили. То були новобранці, які навчались стройової підготовки. Отримували посилки з Німеччини. Головним чином рідні присилали німецьким солдатам домашнє печиво, цукерки, сигарети, теплі носки. Розкривали посилки на очах Михайлика та його сестри і обов'язково

пригощали – одне печиво, одна цукерка. Потім на місце німців прийшли мадяри і теж пригощали дітей домашньою випічкою, але це вже було після ряду німецьких поразок.

Михайло Федосович пам'ятає, як через Анисів йшли італійці – дезертири, котрі не хотіли служити Гітлеру. Голодні, вони просили у селян їжу. За варену картоплю і чорний хліб італійці розплачувалися зброєю – карабінами, гранатами, гвинтівками. Не хотіли залишатись у боргу. Але все це буде пізніше.

«На початку окупації, – розповідає Михайло Федосович, – були дуже важкі дні, почалися арешти, угон молоді в Німеччину, цілодобове патрулювання поліцаїв по селу, причіпки за будь-що. Хто їм не подобався, забирали у поліцейську дільницю і вибивали зізнання». Найбільш відданими служачками були Куліш, Кузьма, що мав кличку «Ригель», Павло і Петро Звоники, Василь Мартиненко. За адміністративний ресурс відповідав Сергій Кравченко.

«За порушення світломаскування, – згадує Михайло Федосович, – без попередження стріляли по вікнах. А вранці всіх заганяли на господарські роботи. Був такий Микола Лисенко, який займав посаду старости, їздив верхи і нагайками бив по спинах, щоб швидше йшли на роботу. Поля були засіяні і засаджені. Наділи були кожному двору. Що залишалось хазяїну, що здавалось німцям. А в сорок третьому році, як тільки убрали зернові культури і не встигли обмолотити, німці почали відходити, бо наступали наші. Відступаючи, вони кинули бомби на наше село і спалили околицю. З усім майном згоріла наша хата. Наша сім'я залишилась в тому, в чому встигла врятуватись. Було дуже тяжко».

Німців гнали все далі і далі. Радянські війська форсували Десну, а потім Дніпро. Втрати були величезними. З'явилося багато поранених. Для їх лікування в Анисові відкрили госпіталь з операційним центром, який розмістили у збудованих селянами тимчасових землянках. Михайло Федосович каже, що їх було близько десятка. Населення села допомагало прати бинти і білизну, на кухні чистити картоплю. Підлітків заготовляли овочі, дрова, виконували інші дрібні роботи.

Незабаром госпіталь перевели ближче до фронту і почалась відбудова Анисова, яка пала на плечі жінок і підлітків.

А це спогади Миколи Петровича Компанця, одного з провідних українських зернових бізнесменів, у запису прозаїка Віктора Кави: *«Не одержали ми жодного листа. Мати геть зчорніла, у мене вже сліз не було. Пішов батько – і наче у воду впав. А наприкінці літа зеленою саранною посунули в село німці. Стріляли курей, поросят, пили шнапс і самогон, коли в кого находили. Збиткувалися над людьми. Але недовго були, їх замінили мадяри. І ці знущалися, обдирали людей до ниточки. Не знаю, як ми вижили. Тільки завдяки матері та моєму дідові по материнській лінії Роману Митрофановичу, та бабусі Марфі,*

діду Гордію і бабусі Катерини. Вони ховали від окупантів картоплю, гусей, курей, збіжжя, та так, що ті рідко знаходили, гуртом оберігали нас від наруги. І ще переховували в себе сім'ю Шевелів з Чернігова... Зізнаюся, не довелося мені бачити партизанів, хоча діди розповідали нишком, що вони добряче патрають окупантів, щоправда, і їм дістається від карателів. Саме партизани принесли в Смолін втішну звістку, що наша армія наближається до Чернігівщини». (Кава В.І. Людина живе любов'ю. – Ніжин, 2005. – С. 9–10).

У січні 1944 року школярі визволених сіл Чернігівського району писали твір на тему «Що я пережив під час німецької окупації». Ці унікальні письмові роботи зберігаються у фондах ДАЧО (Ф.Р. – 1371. – Оп. 1. – Спр. 39; Ф.Р. – 1376. – Оп. 1. – Спр. 35) і є невідганими свідченнями про окупаційний режим на терені району. Із збереженням мови та орфографії оригіналу і без коментарів процитую деякі з них.

З твору учениці 8-го класу Седневської середньої школи Ніни Яцко: «Первый день фашистского ига начался с 30 августа 1941 года. В первые минуты занятия нашего села, по улицам и дорогам, проехали толстопузые рыжие немцы с улыбкой на устах, то есть, как будто – бы намекали на вечное существование на Украине, гордятся, что они принесли нам счастье, радость и прочее. Но в противоположность этому, это были: слезы, горе и плач, не утихающий ни на одну минуту... И, наконец, 1 сентября в 12 часов дня пришла наша непобедимая Красная Армия...».

З твору учениці 5-го класу Седневської середньої школи Людмили Бичек: «Как было жалко, когда от нас уходила наша Красная Армия! Летом 1941 года мы все сидели в комнате. Вдруг раздался страшный треск и шум, дом зашатался и посыпались осколки, песок. Мы все упали на пол. Три бомбы врагов разорвались в нашем саду, но мы все остались живы и невредимы. Мы сидели сначала в окопе, потом в старой крепости "камянице". На десятый день вошли немцы. Люди боялись, поднимали руки, прося о пощаде. Просидевши еще два дня, все начали расходиться по домам. Целый год школы не было. Потом открыли четырехлетку. Верхний этаж был занят войсками, а в большой школе стояли немецкие лошади. Все очень боялись, чтобы в нашем селе не убили немца, потому что тогда приезжал карательный отряд. Убивал жителей и жигал село. Таким селом был Яцев... Но вот в газетах стали появляться статьи, что немцы уже сдали много городов и сел. Через месяц послышалась канонада. Осенью Красная Армия уже приближалась к Седневу. Над селом стали кружиться самолеты, долетать снаряды. Мы сидели в окопе. Просидели уже два дня. На третью ночь красные были близко... На утро, когда солнце осветило село, увидели из окопа каски красноармейцев. Люди обнимали их и плакали от радости, что пришла наша сильная, непобедимая Красная Армия».

З твору учня 6-го класу Седневської середньої школи М. Киселя: *«Німецькі окупанти вивозили хліб, продукти, худобу. Забирали, грабували все, що їм було до вподоби. По-звірячому ставилися до населення. Силоміць виганяли хлопців і дівчат на каторгу в Німеччину. За найменшу провину перед німцями били нагайкою. Були щасливі ті, хто зумів втекти від цього. Проїжджаючи, солдати вбігали в хати, нишпорили по полицях, по кутках, скрізь. На населення накладали величезні податки. Фашисти палили села, стріляли і спалювали людей живцем, хоч зовсім і невинних. Страшно було тоді: так і дивись, щоб тебе не забрали кудись, або спалили хату. В населення не вистачало терпіння, і люди йшли в партизани в ліс. Кожен хотів помститися ворогові, який знущався з мирного населення».*

З твору учня 5-го «Б» класу Федора Григоровича Анищенка: *«Коли вступили німці, то я ще пас корови, а потім стали заставляти робити всяку роботу, я робив ціле літо, і не давали мені відпочити дай же в неділю».*

З твору учениці Таїсії Пусь: *«Седнев был занят 31 августа... Дня через два, после занятия немцами нашего села, меня назначили ехать в Германию... Весной снова второй раз меня назначили в Германию... В Глебовке, в совхозе я работала до второго фронта...».*

З твору учениці 10-го класу Галини Литвиненко: *«Раптом чую я переляканий голос сусідки: «Прийшов німець!» Я вся дрижу, сама не знаю чого, серце моє щось віщує недобре. Глянула і я з льоху на німця, бо ще зроду не бачила, що то за людина, та бодай більше і не бачити їх... Працювала в совхозе... Їсти нам не давали всім. Треба було ходити за 10 км до дому і брати їжу. Та що візьмеш дома, коли німець позабирав і корів, і свиней, і хліб».*

З твору учениці 7-го класу Аліси Гічевської: *«Раптом почалися масові розстріли. По вулицях, мов великі чорні страховища, їздили машини нагружені німцями, і забирали людей. Населення привикло, поховалося. Мало хто сидів вдома... Кожен день приносив все нові та нові звістки: там немає сім'ї, того розстріляли на вулиці, той утік. Скрізь лунали постріли. Все це наводило на людей жах».*

З твору Мурашко Оксани Осипівни: *«В с.Березівці Рудківської сільської ради староста іздав в Германію 24 чоловіків, то 8 хлопців соскочило, а то всі дівчата поїхали. І мої дві сестри поїхали в Германію. Хотіли вони сховатися та староста сказав ви посидить тут, а я пойду побачу то вам скажу тоді і підете додому. Але він привів поліцаїв і повів їх у дом. У той що приймають. На завтра їм була комісія, но дохтора їх не бракували, а кажуть, то вас староста іздав як партизанів. Хоть котора і була одноока, то все одно не бракували. Моєї сестри Люби завжди боліла голова, а вони кажуть, що здорова будеш робити у хазяїна добре. Вона попала на завод, то слала письма, що кормлять два рази в сутки два черпаки супа й 200 гр. хліба. А*

потім відправив староста середню сестру Серахфиму в 43 році. Він на нас сердився, що не поїли його горілкою, то і телицю забрав, гусі забрав і ще приходив і за коровою, але батько сказав, що не дасть, то він хотів усю сім'ю загубити. Але не впорався. І били брата за те, що він не хотів німецької власті. ...то він зняв з себе кожух і став утікати, то вони його вбили у Чернігові у 1943 р.»

З твору учениці 9-го класу Луговської Марії П. с. Терехівка. Січень 1944 р.: «Був тихий зимовий ранок. На деревах віти з снігом понахилились майже до землі. Люди мовчазно проходили один повз одного. Все ніби відчувало страх і небезпеку.

11 годин дня. З-за рогу показується декілька чоловік в білому одязі. Це караючий загін. З ними йде одна сільська жінка, низько похиливши голову. Вона щось говорить з німцем, який йде поруч з нею. «Тьотю, куда це ви їх проводите?» – спитала одна дівчинка, що стояла на вулиці, але у відповідь жінка промовчала і ще нижче похилила голову. Ці люди пішли далі і сховались за поворотом. Незабаром жінка повертається. «Беруть людей», – каже вона тим, що стояли на вулиці. «Піду скоріш додому, бо може і за мною прийдуть». І справді, через деякий час декілька чоловік з загону йдуть до цієї ж жінки. Хвилини через десять жінка виходить з хати. На руках у неї дитина. Ще двоє дітей виходять слідом за нею. За ними входять двоє з гвинтівкою. Інші ж ловили курей, овечок і несли до саней, а один з них вів на поводі корову. Замкнули хату й всі рушили від двору.

Так же забрали другу сім'ю, третю, четверту і так декілька. Всіх цих людей відвезли в одну хату. Ось з цієї хати виходить німець і молода сільська дівчина. Це комсомолка, вчителька німецької мови. Вони щось швидко говорять. Потім німець відвів її в хату, а сам виїшов.

Тісним кільцем оточили хату і запалили з усіх сторін. Почулися страшні крики. Ось із вікна показується молодий хлопець. Він хоче вилізти, але поштовхом гвинтівки був відштовхнутий назад. Раптом з вогню вискакує чоловік. З несамовитим криком він падає перед німцями. Незважаючи на благання, його знову кинули у вогонь. Хата вже палає кругом, розходиться дуже неприємний сморід. Мовчазно стоять, дивлячись на вогонь, німецькі кати. Ось хата вже обрушується. Уже нічого не чути з вогню. Кругом не видно ні одної людини. Здалека доноситься крик якоїсь жінки. Вечоріє. Полум'я поволі згасає. Ось вже горять тільки поодинокі дерева, що відкотились.

Коли вогонь став згасати, німецькі звірі поїхали. Настала страшна ніч. На дворі тихо і тепло. Тишу порушувало несамовите ридання жінки та плач дитини. Чулось завивання собак. Довго так було. Тільки пізно вночі все стихло».

З твору Ганни Іванівни Федоренко, учениці Слобідської середньої школи: «В селі почулися кілька вистрелів. Потім... вїхали німці. Ми в

той час сиділи в блинтяжах. Коли я побачила вперше німців, то я не могла зійти з місця, у в очах потемніло, і я так злякалась, що мало не впала. Німці сей час же позлазили на самі високі дерева і дивились у біноклі на сусідні села.

У неділю вранці німці приказали, щоб усі люди через два часа вибрались із села. Ми тоді вийшли із села і були там день, у ввечері прийшли додому. Було вже пізно, і ми боялися спати дома. І пішли спати у блинтяж. Німці дуже знущалися над нашими людьми. Вони накладали на нас дуже багато хліба, щоб люди платили. ...На другу зиму у наше село приїхали поліцаї. Люди вранці топили печі і нічого не знали. Палачі пішли по селу і почали збирати людей: активістів і партизанів. Вони їх загнали в одну хату. Люди усього цього не знали. Вони стали кидати гранати в хату і запалили її. Люди кричали і бігли, але їх доганяли і добивали. Після цього люди почали ненавидіти німців, даже не хотіли на них дивитися».

Як могли, дітей оберігали батьки і вчителі. Вчителька Шестовицької середньої школи Анастасія Гордієнко, дружина репресованого секретаря Чернігівського обкому партії Петра Мокрого, згадувала незадовго до своєї кончини у 1986 році: «Стасік тримався добре. Все приказував мені: «Не бійся, мамо, не бійся. Будь такою хороброю, як я». Як лучила бомба в наш будинок, піднявся страшний гуркіт і крик, Стасік був зомлів. Він крикнув «Мама!», схопив мене за шию і замовк. Спершу я подумала, що його вбито, прислухалась – серце б'ється».

Погано одягнені, голодні – такими пригадую себе й Стасіка в Шестовиці. Щоб звести кінці з кінцями, я билась як риба об лід. Щодня була завантажена і не могла приділять належної уваги дитині. Читав у 5 років він навчився сам від старших дітей. ...Мадяри обходили двори і хати, шукали партизанів. Чоловіків вигонили на майдан на збори. На збори вони забрали навіть попа з двома його синами 11 і 12 років. З собою мадяри забрали батьків партизан щось чоловіків 10. Їх передали німцям і вони не вернулись. Забрали також матір одного партизана і її двох маленьких дітей».

Синові Анастасії Гордієнко було всього п'ять років. І він забув, який хліб. «З муки, якої не завжди хватало, – згадувала вона, – пекли коржі, бо й печі ж у мене не було. Пригадую, Стасіку в одній хаті дали до молока хліба. Він не став його їсти, а положив на стіл. Сказав: «Спасибі, я привик без хліба їсти».

У Шестовицькій школі Анастасія Іовна працювала класоводом, бо треба було якось виживати з малою дитиною на руках. Коли повернулись наші, Гордієнко пройшла принизливі допити, очні ставки з односельцями. Але ніхто про неї поганого слова не сказав. Однак вчительський стаж їй не зарахували. Діти ж отримали право навчатися у наступних класах.

Не можна обійти увагою спогади Герарда Кузнецова, який підлітком перший місяць окупації прожив разом із матір'ю у селі Шестовиці Чернігівського району. Повернувшись до Чернігова, він постійно набігав у це село за харчами. У шестовицьких господарів була корова. Її забрали німці, але тварина, за словами мемуариста, дивовижним чином знайшла дорогу назад. Цитую за книгою Герарда Кузнецова «Растерзанный Чернигов, или Юность опаленная войной»: *«Молоко она давала жирное и вкусное, целый литр которого я прихватил с собой в Чернигов вместе с печеным хлебом, салом и луком, натолканными в мою торбу сердобольной Марфой Михайловной».* (С. 73).

У серпні 1943 року майже вісімнадцятирічний Кузнецов втік з Чернігова, щоб дістатися партизанів. Йшов він від села до села. Навкруги колосилися хліба. Селяни жали і в'язали снопи біля своїх хат. У Смолені Чернігівського району, де німці спалили 374 двори, йому *«дали выпеченного хлеба ржаного и большую кружку молока».* На п'ятий день мандрів Кузнецов вийшов до напівспаленої окупантами Смолянки тоді Олишівського, а нині Куликівського району. Звідти – на знищений фашистським вогнем хутір Коростель. Потім – хутори Писаревщина і Драчевщина. На хуторі Драчевщина, який дивовижним чином не був спалений, зайшов до однієї з хат. Господарка поставила перед Кузнецовим *«большую глиняную миску вкуснейшего борща с гусятиной и положила на стол здоровенный ломоть свежеиспеченного хлеба. На второе блюдо хозяйка подала кружку молока и яблочный пирог».* (С. 266). Звідки могла взятися така смакота у звичайній селянській хаті, коли хутір був окупований ще у вересні 1941 року, а німці тут добре попаслися?

Партизанський зв'язковий

Товчко В.Г.
(1913–1941)

Ці троє повинні були перевірити, як працює у Чернігові підпілля, чи діють явочні квартири, передати інструкції і директиви обкому партії керівникам підпільних груп. Кожного зв'язкового Микола Попудренко проводжав особисто. Перевіряв, чи запам'ятали розроблену для них легенду, чи не переплутають свою вигадану біографію, коли затримають вороги.

Ці троє не повернулися до «Лісограду». Доля двох з них невідома. Ім'я третього – Василь Григорович Товчко. Було йому двадцять вісім років. До війни працював завідувачем міського відділу освіти. Можна припустити, що зв'язкові Попудренка стали жертвами провока-

торів-інформаторів розвідувально-каральної групи «Ц», підлеглої «Зондерштабу – Росія» (німецька контррозвідка). Можливо, вони потрапили у поле зору резидентури «Абверштелле – Україна», до якої входило понад 20 агентів. З метою виявлення партійного підпілля вони виїздили до Чернігова та інших міст України.

У «Щоденнику» Микола Попудренко зробив запис від 3 жовтня 1941 року: «Послав 16 чоловік у райони з директивою обкому КП(б)У і для зв'язку з районами. Пішли: Товчко, Залеський, Тупиця, Муха – Чернігів, М. – Коцюбинське, Березна...». Товчко, Тупиця і Муха потрапили до рук слідчих поліції безпеки.

Одного з них звали Євгеном Максимовичем Рунге. Мешкав він на вулиці Судовій, 3 і на роботу їздив на велосипеді⁵¹. До війни викладав німецьку мову в одній із шкіл Чернігова і по службі мав стосунки із Василем Товчком. Під час допитів Василя били. Від болю втрачав свідомість, але мовчав. Водночас у сусідніх кімнатах точилася розмова із застосуванням сили з Тупицею і Мухою. Потім настала ніч, або день, коли Товчка знову потягли на допит. Тягловою силою, бо Василь не міг сам йти, був колишній його учень з вечірньої школи, а тепер тюремний охоронник, Василь Васильович Герасименко, мешканець вулиці Магістрацької, 5. Він також мав номерний велосипед⁵². Зловтішався з того, що колишній вчитель повністю під його владою.

На цей раз слідчих було двоє – Рунге і Соколовський. Між ними трьома відбувся такий діалог: «Ти партизан. Так?». «Я не вважаю себе партизаном. Купка голодних і холодних оточенців – це ще не партизани». «Але у вас є командир, Микола Попудренко». «Кожне стадо тварин має свого вожака, а це люди...». «Яка посада у тебе в загоні була?». «Ніякої. Я ж сказав, що не вважаю купку схудлих людей партизанами». «Ти політрук кулеметної роти. Брав участь у знищенні автобуса з німцями». «То хлопці наді мною сміялися. Хотіли уявити мене на цій посаді. Автобус... Жити ж хочеться». «Кажеш, партизанів немає. Добре. А друкарня у вас звідки? Хто листівки друкує?». Василь не встиг відпові-

*Командир з'єднання
чернігівських партизанів,
Герой Радянського Союзу –
Микола Микитович
Попудренко (січень 1943 р.)*

⁵¹ Його брат Микола Максимович Рунге очолював хлібне бюро Чернігівської міської управи.

⁵¹ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 6.

⁵² ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп.1. – Спр. 113. – Арк. 22.

сти, як до кімнати завели Тупицю і Муху. Розпочався перехресний допит. Йому кидали в обличчя, що він політрук другої кулеметної роти. Проводив з партизанами політичні бесіди. Вірив у радянську перемогу. А командир у них Микола Попудренко. Послав на зв'язок із своїми людьми. І Василю це добре відомо. Так він був повністю викритий.

Із запитань Рунге і Соколовського Василь Товчко намагався відокремити те, що видали їм зрадники, від вигаданих слідчими епізодів. Це дало йому змогу мати вигляд щирої людини. Василь Григорович сказав, що перестав бути комуністом напередодні війни. Насправді ж, його не виключили з партії, а винесли догану. Товчко розповів, що у Смолині, його рідному селі, куди він повернувся з оточення, староста не служив німцям, а навпаки. Василь доніс на нього. Натомість прийшла порядна людина. Слідчі запитали, чи зможе він показати місце дислокування партизанського загону. Товчко відповів, що зможе, якщо його повезуть на машині. Потім написав записку на ім'я начальника тюрми Носенка, в якій просив допросити його власноруч. Рунге і Соколовський приклали до протоколу допиту Товчка висновок: захоплений партизанський агент безумовно зацікавить керівництво поліції безпеки і СД, тобто штурмбанфюрера СС Теодора Крістензена.

Василь Григорович Товчко був розстріляний на території Чернігівської тюрми наприкінці жовтня 1941 року.

Я переповіла протокол його допиту, який зберігається у Державному архіві Чернігівської області. Його копію мені показав Лесь Іванович Мазур, тоді спеціальний кореспондент газети «Сільські вісті» по Чернігівській області. Зробив він це після того, як прочитав мій нарис «Доля резидента», присвячений Олександрю Михайленку, в газеті «Комсомольський гарт». Там я згадала про Василя. Лесь Іванович, якого я дуже поважала і цінувала за журналістський талент, сказав: «Що ти наробила? Зрадника похвалила. Тепер його родичі вимагатимуть матеріальної компенсації. Ось візьми, почитай». І дав мені копію допиту. Здається, дві сторінки, але яких. Скажу відверто, я пережила нелегкі хвилини. Упродовж тижня аналізувала кожне слово, вимовлене на допиті Товчком. Ні, він не був зрадником. Повів себе так, що слідчі не задали йому питань щодо завдання, яке він мав виконати в місті. Не назвав жодного прізвища іншої людини, за яке могли б ухопитися слідчі. Про своє виключення з партії говорив навмисно, аби залишитись в живих. Адже Василь Товчко був людиною із крові і плоті. Йому ой як боліло, коли його били. Щодо виданого Василем старости Смолина були сумніви.

Щоб перевірити себе, я зателефонувала Григорію Федосійовичу Михайленку – тому самому партизанському печатнику, про якого допитувався у Товчка слідчий Євген Рунге. Він, старий конспіратор, при-

* Рідний дядько О.Д. Михайленка.

значив мені зустріч у парку навпроти обласної бібліотеки. Я йому розповіла про протокол допиту Василя. Григорій Федосійович подивився на мене крізь товсті скельця окулярів і запитав: «Ви читали «Щоденник» Попудренка? Бачили запис про Товчка?» Я відповіла, що читала і дуже уважно, навіть покажчик імен. «Так от, – продовжив мій співбесідник, – це видання готував до друку за дорученням Олексія Федоровича Федорова Павло Дніпровський, віддана йому людина, а також прискіплива до фактів і документів. Як би Василь Товчко запродався окупантам, його ім'я було б викреслено із «Щоденника». Повірте мені, я знаю, що говорю. Я добре пам'ятаю той день, коли Василь покидав партизанський табір. Він прийшов до мене попрощатись у військовому кожусі. Сказав, що йде за завданням командира на зв'язок з підпіллям Чернігова. Ми обнялися. Я на щастя віддав йому свій складаний ніж з перламутровою ручкою. Багато разів Василь пропонував мені обмінятися. Я не погоджувався. А того дня віддав ніж без жалю. Як талісман. Не думає, що ми бачимось в останнє. Так що можете про нього писати. Василь заслуговує на добре слово».

І я написала щось на зразок нарису про трагічну загибель Василя Товчка. Його опублікувала Чернігівська районна газета «Шляхом комунізму» (нині «Наш край») з нагоди святкування 30-річчя визволення Чернігова. А потім стався скандал, про який мені повідомив відповідальний секретар газети Сергій Микитович Гайдук. Він був у розпачі і сказав, що я підвела його і редактора Іллю Ананійовича Оліферовського, якого викликали «на килим» до обкому. Я запитала про Мазура. Ні, відповів Гайдук, це не він. Слава Богу! Полегшало на душі. Тоді я стала переконувати Сергія Микитовича, що покладу голову на плаху, якщо потрібно буде, аби довести – Товчко не запроданець. За кілька днів з'ясувалось, що винуватиця газетних неприємностей – завідувачка партійного архіву Ніна Яківна Філіппська. Вона запросила мене до себе, і між нами відбулась нелегка розмова. З її слів стало зрозумілим: Ніна Яківна вважає мене людиною Герарда Кузнєцова, яка на угоду йому написала оповідку про родича його дружини, зрадника. Дійсно, Василь Товчко був одружений з рідною тіткою Лідії Костянтинівни Кузнєцової Анею Шевченко. Я знала про цей факт, однак не надала йому значення.

Для мене важливим стало те, що першим на публікацію про Василя Товчка відгукнувся колишній учитель Степан Васильович Малець. Був він немолодою худорлявою людиною із сумним поглядом світлих очей. До в'язниці Степан Васильович потрапив у квітні сорок другого. Партизанів і підпільників німці тримали на другому поверсі. Сидів там і Василь Товчко. Хоча він давно був розстріляний, в'язні розповідали про його мужність і охоронника Герасименка, котрий знущався з нього. Степан Васильович сказав, що образ Василя Григоровича, якого він знав з довоєнних років, допомагав триматися не лише у тюрмі, а й у Подусівсь-

кому концтаборі, куди його перевели. Степан Малець став одним з організаторів табірнього повстання на початку вересня 1943 року.

Потім до мене завітала жінка з села Смолин Чернігівського району. На жаль, імені свого не захотіла назвати. Від неї я почула, що Василь Товчко звів наклеп на сільського старосту, який багато лиха приніс селянам, і німці повірили у його неблагонадійність. Як я була вдячна цій жінці за такі слова. Отже, Василь Григорович руками окупантів знищив запроданця-ката.

Але справжнім подарунком стала моя зустріч з Марією Гнатівною Рашко, родичкою Василя Товчка. Від неї я довідалась, що його з Анею син Владик живий і мешкає у Чернігові. Через мою публікацію він вперше дізнався про долю свого батька. Адже сім'я повірила словам начальників в українській поліції, що Василя Товчка відправили до Дарницького концтабору у Києві. До них зверталась його дружина Аня Шевченко та матір Уляна Степанівна.

Доля Уляни Степанівни, народженої у Смолині Чернігівського району, була не із легких. Від першого чоловіка, який помер молодим, у неї залишилось дві дочки. Потім вона вийшла заміж за Григорія Омеляновича Товчка, колишнього каторжанина, що повернувся до Смолина. Від нього Уляна Степанівна народила двох синів – Івана та Василя. Коли Іван Григорович виріс, то переїхав до Чернігова, закінчив шоферські курси, працював на машині «Швидкої допомоги», одружився, у нього народилася дочка Валентина. Машина, котра давала Івану Товчку постійний заробіток, стала причиною його смерті: він розбився у 1931 році. А 5 червня 1933 року помер глава сімейства. Уляна Степанівна знову овдовіла. Син Василь успішно закінчив партійну школу та Чернігівський учительський інститут. Працював директором Підгорнянської сільської школи поблизу Анисова та Чернігівської міської №1. За два роки до війни він одружився з Анею Шевченко і очолив міський відділ народної освіти у Чернігові. Анна Василівна також працювала вчителькою у Підгорнянській школі. Щось в неї було від іспанської красуні – смуглість шкіри, великі очі, гнучкий стан. З Василем вони були гарною парою.

Коли почалася війна, Товчко вступив в ополчення. Потім добровільно до партизанського загону Миколи Попудренка. Аня з маленьким сином залишалась у Чернігові, жила з батьками. У жовтні 1941 року Василь Товчко прибув на зв'язок з міським підпіллям. Завітав до Марії Гнатівни, двоюрідної сестри. Переконавав піти до партизанів. Коли ж підходив до будинку тестя, то зустрівся, за одними свідченнями, з вчителем Чекулаєвим, за іншими – з жінкою, котрій колись на роботі зробив зауваження. Хтось з них видав Василя.

За документами (ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 6) якийсь Харитон Сильвестрович Чекулаєв обіймав посаду завідувача міським господарством Чернігівської міської управи. Родичі? Можливо.

За квартирою, де жила Аня, було встановлено нагляд. Її часто викликали на допит в українську поліцію. Ходила вона туди у супроводі брата Михайла Васильовича Шевченка. У березні сорок другого за нею та її рідними прийшли два поліцаї із Смолина. Відвели у тюрму. Аню згвалтували. Деяких її родичів з дітьми згодом відпустили. Саму ж Анну Василівну після двох тижнів тортур розстріляли на тюремному подвір'ї. Баба Уляна з крихітним Владиком сховалася у рідному селі до дня визволення. Міську квартиру Товчків по колишній вулиці Леніна, 2 (у районі річкового порту) зайняв міський голова Євген Азаров.

Уляна Степанівна Товчко виховала внука Владика. Він працював ковалем на заводі «Жовтневий молот». Одружився, однак дітей з дружиною Вірою у них не було. Баба Уляна померла 1972 року. А Владислав Васильович Товчко так жодного разу і не дав про себе знати. Адже він нічого не міг розповісти про своїх батьків, бо не знав їх. І тому не хотів набридати своєю присутністю.

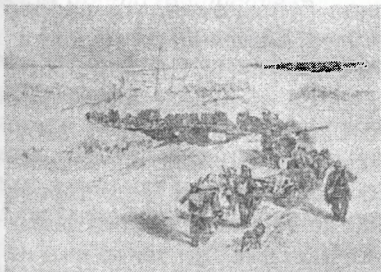
Про все це я виклала Ніні Яківні Філіпській. Мудра і порядна людина, вона проаналізувала протокол допиту Василя Товчка і вибачилась. Так, він дійсно підтверджував те, що слідчим було давно відомо. І безглуздо було б все заперечувати, коли поруч свідки-запроданці. Розстріляний німцями Василь Товчко, уніс з собою в могилу ім'я людини, з якою мав завдання зустрітись.

Від двоюрідної сестри Владислава Товчка Світлани Михайлівни Курач, головного хранителя фондів Чернігівського художнього музею, мені стало відомо, що її брат тяжко страждав від невиліковної хвороби і помер 30 січня 2004 року. А 7 грудня за ним пішла його вірна дружина Віра. Так завершився земний шлях мужньої родини Товчків.

З ВІРОЮ У ПЕРЕМОГУ

Підпілля починає діяти

Не дочекавшись повернення своїх людей з Чернігова, Микола Попудренко робить ще один крок. За його завданням покидає партизанський табір командир роти Петро Працун. Всі дороги, що вели до міста, були перекриті окупантами. Біля кожного населеного пункту німці встановили контрольно-пропускні пости і ретельно перевіряли всіх перехожих. Петро Маркович не викликав підозри і незабаром був у Чернігові. Його зустріч з Шурою Михайленко відбулась на вул. Нерановича, 12. Представник підпільного обкому почув розповідь про те, як Олександр повернувся в окупований Чернігів, як шукав своїх людей і багатьох не дошукався. Явочні квартири, визначені ще у серпні, цілі. Розповів Михайленко і про дядька Матвія Дзюбенка та його бригаду. Петро Працун схвально зустрів цю інформацію, мовляв, тепер може передати Федорову і Попудренку, що підпілля у Чернігові діє. Аби воно стало ефективнішим, необхідно, щоб підпільники працювали в артілях, на залізниці, в адміністративних і господарських установах окупантів. Всюди потрібні свої люди, щоб підривати німецьку окупаційну машину з середини. Бригаду Дзюбенка важливо використати за призначенням.

Прощаючись, Петро Працун передав Шурі листівки «Хто такі партизани і з ким вони воюють» і московські газети. Сказав, що назвати час наступного приходу не може. Але неодмінно прийде на вулицю Нерановича. Тут дійсно надійна квартира. Однак ні Працун, ні Михайленко не знали того дня, що не зустрінуться більше ніколи, що упродовж року Шура та його товариші не матимуть контактів з підпільним обкомом, що не заявить про себе підпільний міськком партії на чолі із Коротковим, що працюватимуть вони на свій страх і ризик.

В січні-лютому сорок другого року Шура Михайленко та Андрій Берегеля тричі вивели з ладу німецьку телефонну станцію. Для цього обірвали підземні кабелі, сховані у спеціальних колодязях. Олександр Садовий, дядько Матвій, Андрій Бичек та Григорій Маркін серйозно пошкодили парове опалення у колишній школі імені Лассалля, а також підірвали котел для душових і ванн у Центральному торговельному

товаристві, яке збирало награбовані речі і дорогоцінності для Німеччини⁵³.

Звертаюсь до запису на диктофоні виступу Герарда Кузнєцова, який було здійснено у Чернігівській міській бібліотеці імені Коцюбинського 19 червня 2006 року. Мовляв, не можна було вивести з ладу телефонно-телеграфну станцію тричі на сім, десять днів. Тому що Михайленко до війни там працював, і всі його знали як парторга. Втративши зв'язок з керівництвом, німці б лютували. Однак нічого подібного, за словами Кузнєцова, не відбулось.

По-перше, Олександр Михайленко не працював під час окупації на телефонно-телеграфній станції, бо такої тоді не існувало в Чернігові. Довоєнне приміщення *міжміської телефонної станції*, де дійсно служив Олександр Дмитрович, було знищене німецьким бомбардуванням ще у серпні 1941 року. По-друге, для того, щоб *німецька телефонна станція вийшла з ладу*, підпальники, як записано у звіті Михайленка, *обрвали кабелі, сховані у спеціальних колодязях*. Але не вказано термін, упродовж якого станція не функціонувала. Пошкодження на телефонній лінії ліквідував спеціальний шутцманшафтбатальйон. Станція була міжміська, підпорядковувалась військовому командуванню. Її начальник мав воїнське звання ефрейтора. Цивільні монтери зв'язку були взяті на облік міською управою на початку окупації і викликалися для роботи на станції у разі потреби. Німці обладнали її у підвальному приміщенні будівлі по вулиці Перетця (опісля – вулиця Попудренка) навпроти знесеного будинку обласної бібліотеки ім. В.Г.Короленка.

Кузнєцов сказав також, що неможливо було пошкодити парове опалення у приміщенні колишньої школи імені Фердинанда Лассаля, бо приміщення прогрівалося завдяки пічній системі. Ну, що ж, зробимо невеликий екскурс в історію. У 30-х роках ХХ ст. на вулиці Червоноармійській (тепер – двічі Героя Радянського Союзу О.Молодчого), збудованій приватними дерев'яними будинками, споруджено *триповерховий будинок* для середньої школи №16 імені Лассаля. Тоді парове опалення з системою низького тиску від 100 до 170 кН/м² широко застосовувалось у таких помешканнях. Не дивно, що саме тут, тепер вже на вулиці Євгена Коновальця, розмістився другій відділ української поліції. Система опалення була зруйнована підпальниками, досвідченими сантехніками, завдяки підвищенню тиску від 170 до 600 кН/м². Під час визволення Чернігова приміщення школи частково постраждало. Але його відбудували і тут розмістився Чернігівський педагогічний інститут. Згодом до цього приміщення прибудовано спортивний та учбовий корпуси.

⁵³ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 7, 8.

⁵⁴ Соратник К. Маркса.

На деякий час залишимо Кузнєцова і поринемо у документальні свідчення, аби дізнатися, що після зустрічі з Шурою Михайленком Петро Працун прийшов до інструктора Чернігівського обкому партії Михайла Івановича Муренка. До війни виконроб Іван Осипенко зустрічався з ним на будівництві заводу «Б». Одного разу, вже в окупованому Чернігові, він побачив, як інструктор переходив вулицю. Іван Лазарович захотів покликати Муренка, але щось змусило не робити цього. Наступного дня Осипенко пішов до нього додому. Ось що розповів Іван Лазарович: *«Петро Маркович Працун приходив у кінці 1941 – на початку січня 1942 року. Він прийшов до одного з колишніх інструкторів обкому партії Муренка Михайла Івановича. Я випадково зайшов до Муренка і застав там Працуна. Я його знав до війни на будівництві. Він розповів мені, що прибув із загону Федорова»* дізнатися, які настрій в місті, хто залишився із своїх людей, що німці роблять з народом. Я хотів піти з ним у загін, але він сказав, оскільки я безпартійний, то повинен залишатися в місті і допомагати нашим. Працун пробув у місті день чи два. Повернувся у партизанський загін. Говорив мені, щоб я повідомляв дані про німців при будь-якій можливості, а також, щоб я організував вірних людей, тих, кому загрожує небезпека, виводив до партизанів. Ні паролів, ні зв'язкових він мені не залишив. Більше зустрітися з ним при окупації мені не довелось. Наша група складалася із будівельників, і ми в основному займались саботажем. У березні 1942 року встановили зв'язок з групою Олександра Михайленка і до визволення Чернігова у вересні 1943 року працювали разом проти фашистів».

Цьому посприяв технік-будівельник Михайло Терент'єв, з яким Іван Осипенко востаннє бачився в дні евакуації заводу. А тепер вони працювали в одній ремонтній конторі і випадково зійшлися під час видачі нарядів на будівельні роботи. Того дня бригада Дзюбенка працювала у німецькому пересильному шпиталі на Польовій вулиці. Нині у цьому помешканні середня школа №17. Тут і відбулося знайомство Шури Михайленка з Іваном Осипенком.

У бригаді Івана Лазаровича були люди різного віку. Найстарший – Феодосій Микитович Бородавко, наймолодший – п'ятнадцятирічний Тихін Саприкін. Ще тут працювали Никодим Щеглов і Василь Михальченко. Всі вони стали членами підпільної групи, створеної Іваном Осипенком у січні 1942 року⁵⁴. Василь Трохимович Михальченко працював верстатником пилорами на меблевій фабриці. Кожного дня він пиляв лісоматеріали, які вивозилися на будівельні майданчики Чернігова і Німеччини. Однак все частіше пилорама виходила з ладу. А причиною були цвяхи, вбиті кимсь у колоди. Василь Трохимович робив свою

⁵⁴ І.Л. Осипенко та О.Ф. Федоров були однокашниками по залізничному технікуму.

⁵⁴ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп.1. – Спр. 143. – Арк. 39.

справу тихо і непомітно. Також непомітно Никодим Щеглов і Тихін Сап-рикін збирали зброю. В руїнах музичної фабрики вони виявили до два-дцяти гвинтівок і ящик патронів. У Тихона була німецька печатка. Він зробив її із шматка гуми і так майстерно, що підпільники ставили цю печатку на підроблені аусвайси. Поліцаї такі документи сприймали як справжні. Борони, Боже, показати їх німцю. І Бог боронив. У шістдесяті роки Беляєв забрав Тихонову печатку, коли Івана Лазаровича не було вдома. Сказав його дружині, Валентині Григорівні, що це для музею, експонат, мовляв, дуже просили. Вона по простоті душевній віддала. Беляєв відніс печатку до Чернігівського історичного музею, приклавши до неї записку: керована ним підпільна група користувалась печаткою для підробки документів, які видавались втікачам з військовополоне-них. Ця брехня відкрилась лише у 1976 році в ході підготовки до нара-ди в обкомі партії.

Нещодавно знайшовся документ, складений 11 лютого 1968 року: *«Подтверждение. Я, Осипенко Иван Лазаревич, бывший руко-водитель подпольной группы г. Чернигова, подтверждаю в том, что т. Скиба София Петровна состояла членом подпольной группы т. Михайленко А.Д. с февраля 1942 года по август 1943 г., то есть по уход в партизанский отряд т. Таранущенко. При составлении от-чета была упущена. Так как при составлении отчета т. Овчаренко умер, от которого она была связной. т. Скиба за период участия в подполье выполняла задания по распространению сводок Совин-формбюро и листовок, а также подготовке к вводу людей в парти-занские отряды. Подпись Осипенко»*. Цей документ засвідчує, що ке-рівники підпільних груп Михайленко та Осипенко постійно шукали кон-такти з партизанами. У селі Киїнка Чернігівського району доля звела їх з Марком Дмитровичем Овчаренком – колишнім радянським військо-вим, що втік з полону. Переховувався в родині своєї сестри Софії Дми-трівни Савченко. Потім разом з сином Олексієм став партизаном заго-ну Юрія Збанацького. Для постійного зв'язку з підпільниками Марко Овчаренко відправив до Чернігова свою людину Софію Петрівну Ски-бу. Однак невдовзі цей ланцюжок обірвався.

У Киїнці існував поліцейський стан. Становий Колесник, його за-ступник Іван Кондаков, Степан Штупун виявилися людьми жорстокими. Односельці не забули, як останній зловив Олексія Марковича Овчаре-нка і по-звірячому вбив. Не давав ховати. За кілька днів комсомольці зуміли викрасти тіло і віддати його землі. Батько ж юнака Марко Дми-трович Овчаренко мстився за сина у партизанських лавах. У Киїнці йо-му було небезпечно з'являтися. А Софія Скиба залишилась у Чернігові серед підпільників. По війни Марко Овчаренко обіймав різні державні посади у Куликівці і Ріпках. Останнє місце роботи – Чернігівський рай-виконком. Далося взнаки пережити, і він рано пішов з життя. Так що звіт про діяльність керованої ним групи Олександр Михайленко скла-дав без участі Марка Дмитровича Овчаренка.

Життя є життя, і грікі днини змінjali дні, сповнені надії і впевненості в собі. Так було одного лютногого дня сорок другого року. Микола Шарий послішав додому, аби встигнути до комендантської години. От, нарешті, і дім...

А тепер відкриємо машинописну копію звіту, написаного 10 липня 1947 року Миколою Степановичем Шарим на ім'я Чернігівського міськкому ВКП(б) про свою підпільну діяльність у Чернігові під час тимчасової німецько-фашистської окупації. На ньому дарчий напис мені і дата 1 березня 1988 року. Оригінал зберігається в ДАЧО. Розповідаючи про те, як у перші дні війни з групою товаришів брав участь у ліквідації десантників ворога у Неданчичах Ріпкинського району, а потім готував радистів-тиловиків у партизанській школі, яка підпорядковувалась політуправлінню Південно-Західного фронту, Микола Степанович пише: *«Переодевшись в гражданскую форму, меня вызвал начальник штаба батальона капитан ШКОДА и предложил вернуться в район Чернигова, где мной была закопана радиостанция, и вести диверсионно-информационную работу в тылу врага, что мной и было сделано. Вернулся я в Чернигов вместе с БАЛУБОЙ Андреем в начале января 1942 года, остановился у брата, так как моя жена и дочь были эвакуированы в Чернигова в начале войны. Первые несколько дней я нигде не выходил и только держал связь с БАЛУБОЙ и ночью ходил к ХАТИМИРСКОМУ, получают сводку информбюро и получают последние новости из Москвы или Воронежа. Установленный у ХАТИМИРСКОГО радиоприемник работал отлично, и ХАТИМИРСКИЙ с заданием справлялся отлично. В конце января я получил записку от тов. МИХАЙЛЕНКО Александра Дмитриевича, которого знал прекрасно до войны и вместе работал, он сообщил, что он в Чернигове, хочет меня видеть и назначил мне встречу возле Еловщины, около водокачки. При встрече с МИХАЙЛЕНКО он мне сказал, что имеет специальное задание, связан с надежными людьми и имеет оружие. Я МИХАЙЛЕНКО рассказал, что имею одну радиоустановку на ходу, а другую закопанную в районе Чернигова и что со мной есть надежный человек, имеющий оружие для себя и меня (я имел ввиду БАЛУБУ, Андрея). В заключение МИХАЙЛЕНКО мне предложил за всякую цену устроиться на завод «Октябрьский молот». Микола Степанович виконав це доручення. На заводі він знайшов вірних і надійних людей в особі У.М. Набегіна, О.С. Зубаревського, С.С. Лазаревського, І.І. Скачка – колишнього директора МТС с. Коти (тепер – межа Чернігова). Так було створено підпільну групу на заводі «Жовтневий молот», яку очолив Микола Шарий⁵⁵.*

Цікаві події відбувались і на Чернігівській ТЕЦ. Вже кілька місяців тут Григорій Іщенко завідував паливними складами і кінним двором. Якось головний інженер Модестов поскаржився Григорію Андрійовичу,

⁵⁵ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 39 об.

що працювати небезпечно, мовляв, робітники станції причаїлися і чекають придатного моменту, щоб ударити в спину. Звичайно, у головного інженера не було прямих доказів, але він підозрював майстра Олексія Ніжинця і машиніста Данила Березняцького. Григорій Андрійович уважно слухав. Якби знав пан Модестов, якою цінною інформацією наділяє Іщенко своєю відвертістю.

На території ТЕЦ відкрили ларьок для співробітників станції. Продавщицею була Зінаїда Ген. Після того, як її чоловік пішов на фронт, вона з двома маленькими дівчатками оселилася в домі свого батька Франца Івановича Гена. До війни він працював слюсарем – котельником і мідником паровозного депо станції Чернігів. Як до німця окупаційна влада виявила до нього високе довір'я. Франц Іванович оновлював парове опалення і водогін у СД та інших важливих установах. Квартира майстра мала охоронну грамоту від обшуків та облав. Саме це зумів використати у підпільній роботі Григорій Іщенко.

На кінному дворі ТЕЦ візником працював немолодий вже Петро Іванович Журба. Мешкав на Подусівці. Незважаючи на свій вік, Петро Іванович був енергійним, за словом у кишеню не ліз. Одного разу він розповів Іщенку про те, як фашисти побили його доньку. Гриць поцікавився, за що. І почув про концтабір для військовополонених, партизанів і підпільників, створений окупантами на території Подусівського дитячого будинку. Серед в'язнів – дворічні діти. Для кухні, яка обслуговувала начальника табору та його свиту, потрібні були мийниці посуду. Надійка Журба пішла туди працювати. За те, що нагодувала маленьку виснажену дівчинку смаженою рибою, а це побачила старша куховарка і донесла, за наказом коменданта Риделя Надійку тяжко побили гумовими батогами і вигнали з роботи.

А невдовзі Григорій Іщенко підбив деякі підсумки. На паливному складі працювали Василь Григорович Сміян, Всеволод Гаврилович Зубок і Зінаїда Ген, коли нічим було торгувати у ларьку. Вони завантажували бункери брилами мерзлого торфу. Транспортер виходив з ладу, тиск пари у котлах спадав, подача електроенергії припинялася. Перепалений торф крізь колосники потрапляв у воду. У бункерах сухий, формований спеціальною машиною торф знаходився поруч із вогким і дрібним, що викликало його самозаймання. Торф жеврів, непомітно перетворюючись на попіл. Олексій Ніжинець і Данило Березняцький створили аварійну ситуацію. Головний інженер ТЕЦ Модестов своїм розпорядженням поставив станцію на ремонт. Ось такі новини почув Михайленко від Іщенко

У березні 1942 року надійшло повідомлення від Миколи Шарого з «Жовтневого молота» про те, що під час чергової наради перед керівництвом заводу німці поставили завдання перевести радянські трактори ХТЗ на деревне паливо. На «Жовтневий молот» почало надходити виготовлене на заводах Німеччини газогенераторне обладнання, котре

необхідно поставити на трактори. Для цієї мети німці привезли на завод електродриль. Цим інструментом у кожному тракторі робилося близько семи десятків отворів. Микола Шарий, Улян Набегін, Олександр Худотєпов, Сергій Лазаревський затримали встановлення газогенераторів, вивели з ладу електродриль. Її розібрали, обмотку якоря облили соляною кислотою, після чого якір, внаслідок окислення проводу, згорів. Група Шарого знищила мотор, який обертав циркулярку. Коли у ливарному цеху встановлювали вагранну піч, Шарий, Худотєпов і Лазаревський монтували її вузли. Але навмисно здійснили монтаж неякісно. Вони ж знищили опоки для лиття, близько двохсот штук.

Микола Шарий передавав цю інформацію для Михайленка і не знав, що вже на підозрі у начальника ливарного цеху.

Влітку 1942 року поширились чутки про відправку чернігівської молоді на примусові роботи до Німеччини. Про це писала й газета «Українське Полісся». Опубліковані на її сторінках кореспонденції сповіщали про заможне життя тих, хто виїхав до великої Німеччини. У закликах і зверненнях німецької влади висловлювалось бажання, аби населення міста боролось з партизанами, активно співробітничало на відбудові промислових об'єктів, добровільно виїжджало до Німеччини, віддавало солдатам вермахту теплу одягу. «Українське Полісся» публікувало великими літерами заклик до жінок віком від 16 до 45 років. Їм пропонували виїхати на німецьку землю. Для цього достатньо прийти на фабрику обробки вовни з 9 до 12 години або з 14 до 16 години. Хто не виконає того запрошення, буде розстріляний.

Як насправді жилося дівчатам – «добровольцям» на шляху до Німеччини, ми дізнаємося з цього листа: *«Дорога матусю! Пишу тобі на кухні, у вільну хвилину. Перш за все опишу, як ми доїхали. У Чернігові їжі не дали. 1 квітня ми виїхали з Чернігова, а 2 прибули до Києва. Тут чотири кілометри пройшли під наглядом охорони до першого табору. Один раз на день нам дають тарілку юшки (пшоно і вода без картоплі) та 200 грамів хліба, а його всім не вистачає. Спимо у кімнатах на підлозі, як оселедці у діжках. На третій день нас загнали у лазню, звичайно, під конвоєм. Якщо хто-небудь забариться, або відхилиться у бік, – стріляють. Дорога мамо! Під конвоєм навіть в убиральню ходимо, а за наміри бігти – розстріл. В лазні ми пробули з ранку до трьох годин дня. Купалися всі разом – чоловіки і жінки. Я згорала від сорому. Німці підходили до голих дівчат і хватили їх за груди. Німці насміхалися з нас, називаючи нецензурними словами. Чотири дні ми голодували, в роті – ані крихточки. Я остаточно ослабла. Я постійно плакала. Як хвору, мене тимчасово перевели на кухню, я, звичайно, пішла із радістю. А через кілька днів нас все-таки відправляють до Німеччини. Надії на повернення додому немає. Цілую всіх рідних. Ніна».* Прізвище дівчини невідоме. Її лист було включено до тексту лекції обкому партії з нагоди першої річниці визволення Чернігівщини у 1944 році.

Шура Михайленко через Сашка Садового поставив перед Іщенком складне завдання – врятувати жінок від вивезення до Німеччини. Якщо вони працюватимуть на торфових складах ТЕЦ, то залишаться вдома. І Григорій зробив все, що міг. Головному інженеру Модестову він доповів, що на Мньовському складі торф у бункерах зберігається з порушенням правил, не проводиться профілактика. Сталася пожежа, яку ледь вдалося загасити. А всі ці прикrostі від того, що не вистачає людей. «Де їх взяти?» – запитав Модестов. «На пункті вербовки. Там багато здорових і красивих дівчат», – відповів Іщенко. Головний інженер пообіцяв подумати. Наступного дня він викликав до себе Григорія і сказав: «Ми з паном Пельтнером, нашим німецьким шефом, порадились і вирішили піти тобі назустріч. Ось папір. Але без фокусів. Пан Пельтнер наказав видати тобі машину і солдатів». Так було врятовано кілька десятків чернігівок від німецького «раю».

Зведення Радінформбюро, які приймала Варя Кирюша, були тривожними. В середині липня гітлерівці прорвали радянський фронт і вийшли до великого злому Дону. 23 серпня 1942 року противник відійшов до Волги, північно-західніше Сталінграда. Того дня гітлерівці кинули на місто майже всю свою авіацію – понад тисячі літаків. Становище Сталінграда стало критичним. Німці ходили вулицями Чернігова впевнені в собі. Забули поразку під Москвою. Але святкували недовго.

І ось московське радіо сповістило, що впертою обороною, сильними контрударами радянські війська зірвали наступ ворога, міцно стримуючи в районі Сталінграда 50 його кращих дивізій. Сюди йшла велика частина резервів, бойової техніки, озброєння. В битві на Волзі вирішувалась доля країни.

Начальник Чернігівського СД Теодор Крістензен розумів, що приховати правду про дійсне становище на Волзі вже неможливо. В місті поширились листівки про успіхи Червоної Армії. Тривожні відомості надходили з підприємств. Понад три місяці не дає продукцію завод «Жовтневий молот» внаслідок серйозних аварій. Непорозуміння з телефонним зв'язком. Пивзавод не добудовано. Місто в завалах. Не вистачає води й електрики. З цього випливає, що у Чернігові діють саботажники. І Крістензен вживає заходів. Він підписує наказ про облаву, в якій взяли участь начальник оборони Чернігова, люди з військової і таємної поліції, зондеркоманда «76».

Кривава облава розпочалась о п'ятій ранку 25 вересня 1942 року. Машини відвозили заарештованих до тюрми і за місто. Жінок, дітей і старих розстрілювали з автоматів, душили у душоубці. Того дня загинуло понад 2500 людей⁵⁶.

А в листопаді 1942 року для знищення партизанів і підпільників до Чернігова з Франції прибула 399-а оберфельдкомендатура. Перекла-

⁵⁶ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 173.

дачем тут служив син міського голови Сергій Євгенович Азаров. Мешкав він по вулиці Коцюбинського, 3, в будинку класика української літератури і мав власний велосипед⁵⁷. Одночасно ОФК здійснювала контроль за угорськими частинами, які дислокувались у місті. В самому Чернігові особливо злочинно діяв батальйон 32-го полку 105-ї угорської піхотної дивізії під командуванням Бердефі Двязо. Солдати його батальйону заарештували сотні людей. Чернігівська тюрма була перевантажена. Кожного дня 60 в'язнів вивозились на околиці міста для розстрілу.

Геннадій Йосипович Геродник, колишній військовий перекладач у таборі військовополонених німців естонського міста Валгаса, учасник судового процесу 1947 року над офіцерами 399-ї німецької ОФК, розповів у своїх спогадах «Восточные университеты», як все відбувалось. Цих офіцерів видав рядовий солдат. *«Перекрестными допросами, – пише Геннадій Геродник, – постепенно устанавливаем картину тех опустошений, которые осуществлял уродливый фашистский спрут во время хозяйничанья на Черниговщине. Сотни уничтоженных поселений, десятки тысяч советских людей, изгнанных на принудительные работы в Германию, расстрелянных, повешенных, живыми сожженных. Около трех месяцев происходили «черниговские жнива». Наконец получаем приказ из Таллина: «Всех бывших немецких и венгерских военнослужащих из 399-й ОФК и приданных к ней подразделений вместе с личными делами и следователями направит в г. Чернигов Украинской ССР». Военных преступников, имевших отношение к 399-й ОФК, в Чернигов привезли из нескольких лагерей. Для главного процесса были отобраны 16 подсудимых, особенно отличившихся в зверских расправах над мирным населением и по своему положению несли самую большую ответственность за свои преступления. Из валгасцев в числе 16 главных оберфельдкомендатурщиков оказались немецкие подполковники Бруно Байер и Стефан фон Тюльф, а также венгерский полковник Ференц Амон.*

Процесс продолжался неделю. Обвинители огласили акты чрезвычайных государственных комиссий. Только в Черниговской области во время оккупации было повешено, расстреляно, сожжено 104 тысячи мирных жителей и 24 тысячи военнопленных. Перед трибуналом прошли сотни свидетелей. Выступали вдовы и сироты, выступали люди, тяжело искалеченные во время пыток. Свидетельствовали обреченные на смерть, но чудом им удалось выскочить из пылающих домов. Свидетельствовали юноши, девушки, дети, преждевременно поседевшие. Выступали перед трибуналом три православных священника. Гитлеровцев и хортистов разоблачали и обвиняли их же соотечественники. 25 ноября 1947 года военный трибу-

⁵⁷ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 28.

нал вынес приговор: каждого из 16 обвиняемых приговорили к двадцатипятилетнему заключению в исправительно-трудовых лагерях. Для этих фашистских разбойников фергельтунг (расплата) осуществился»⁵⁸.

В осінні дні сорок другого ухвалено рішення про створення явочної квартири в Ольги Йосипівни Петровської. Вона займала помешкання в пустому домі по вулиці Карла Лібкнехта, 5. Все її життя відбувалось на очах людей. Жінка торгувала на базарі. У неї з'явилися знайомі серед німецьких та угорських військових, від яких Ольга Йосипівна іноді одержувала цінні відомості. Через таких знайомих їй вдалося влаштувати на роботу дівчат, в котрих не сумнівалась. Вони мили підлогу, чистили корзини від паперів в штабах німецьких та мадярських військових підрозділів. Від Ольги Йосипівни підпільники одержували інформацію про каральні експедиції проти партизанів. Приносив ті дані

*Варвара і Віра
Кирюші*

Андрій Бичек, двоюрідний брат Петровської. Але передати їх поки що було нікому. А до того ще одна конспіративна квартира з'явилась по вул. Леніна, 4, хазяйкою якої була Єфросинія Петрівна Шкаруба. Тут з часом знаходили притулок люди, яких підпільники переправляли до партизанів. Так завершувався сорок другий рік.

Зима сорок третього

Можна підвести деякі підсумки. У 1942 році створені підпільні групи Матвія Дзюбенка, Івана Осипенка, Миколи Шарого, Григорія Іщенка⁵⁹. Тепер це справжня організація, керована Олександром Михайленком. Упродовж 1942 року підпільники вивели з ладу парове опалення, водогін, каналізаційну систему в німецьких госпіталях. Занесли вибухівку у ванні кімнати Центрального торговельного товариства. Стався вибух. Тричі зіпсували телефонний кабель. На три місяці зупинили завод «Жовтневий молот». Користуючись радіоприймачем, а за це відповідала Варя Кирюша, підпільники розповсюдили серед чернігівців тексти передач московського радіо, Радінформбюро. Але для покращання підпільної роботи необхідний був тісний контакт з партизанами, з підпільним обкомом.

58 Геродник Г. Восточные университеты //Новый мир. – 1977. – №8. – С. 206–207. Цитується з розділу «Черниговский Нюрнберг».

59 ДАЧО. – Ф.139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 4, 7, 12; Ф.139. – Оп. 3. – Спр. 37. – Арк. 98–100.

У лютому 1943 року Шурі Михайленку та його друзям судилося зустрітися з людьми партизанського командира Юрія Збанацького, який привів його до Кузьми Гнідаша. З тих пір життя підпільників різко змінилося. Зв'язкова Кіма Любов Степанівна Валюшкевич зустрілась у Чернігові на квартирі Ольги Петровської з Олександром Садовим і почула від нього наступне. Люди Миколи Шарого на заводі «Жовтневий молот» зірвали німецьке замовлення на виготовлення великої кількості осей для селянських хур. Під керівництвом Матвія Євстафійовича Дзюбенка та Андрія Берегелі зтягаються строки монтажу овочесушильного заводу. За рекомендацією дядька Матвія Андрій Бичек став членом атестаційної комісії ремонтної контори. Він домігся, що деяким слюсарям знизили кваліфікаційний розряд. Кинули цих хлопців на чорну роботу. У бригаді Дзюбенка працюють колишні залізничники. Через них можна вийти на тих, хто водить паровози. Любов Степанівна сказала, що залізниця цікавить командування Червоної Армії. Необхідно знати, куди йдуть ешелони противника, з яким вантажем, яка охорона. При необхідності – пустити все у повітря. Валюшкевич попросила, щоб до наступної зустрічі із Садовим була ясність із залізницею. Також дуже важливо здійснювати розвідку по місту. Краще розділитися на групи. Всю інформацію, зібрану підпільниками, вона власноруч доставлятиме Кіму. Прощаючись із Сашком, Любов Степанівна передала йому газети «Правда», «Красная звезда» та «Известия» тижневої давності. Наступного дня з ними працювала Варя Кирюша, аби скласти чергову листівку для чернігівців.

А невдовзі Грицько Маркін сказав Садовому, що його викликають до залізничної жандармерії. Хтось доніс, що він – машиніст. Сашко зрадив, адже Кіма цікавить залізниця. Тому порадив Маркіну не ховатися. Начальник залізничної жандармерії кричав на Григорія, загрожував розстрілом, якщо він зараз же не візьме паровоз. І Маркін згодився. Він водив поїзди, придивлявся до людей. Серед них були його колеги довоєнного часу Ілля Данилов, Олексій Ралін і Дмитро Легчун. Григорія Іщенко, з яким мешкав в одній квартирі, попросив з ними поговорити. Так у лютому 1943 року на станції Чернігів було створено підпільну групу на чолі із Григорієм Маркіним⁶⁰.

Любов Степанівна Валюшкевич регулярно бувала у Чернігові, зустрічалася із Олександром Садовим. Вона передала, що Кім схвалив їхнє рішення з метою конспірації розділити місто на ділянки для роботи. Групу «Місто» очолив

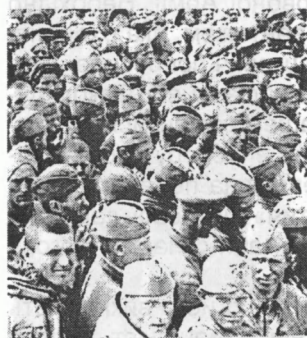
Л.С. Валюшкевич

⁶⁰ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 48.

Садовий. Підпільники збирали інформацію про розташування німецьких штабів, служб СД, мадярських каральних загонів. Група «ТЕЦ», якою керував Григорій Іщенко, вела нагляд за просуванням гітлерівських військ на Михайло-Коцюбинському шляху, за їх розміщенням в будинках колишньої фабрики первинної обробки вовни (катанінки), за станом об'єктів військового будівництва на території цієї фабрики і заводу «Б», проводила диверсії. Група «Залізниця» вела нагляд за просуванням німецьких військових ешелонів⁶¹.

Визначили нові конспіративні квартири. Їхніми господарями стали Андрій Бичек (вул. Белінського, 17) і Грицько Маркін (вул. Немировича-Данченка, 11).

Німці почали створювати укріплення на Десні. Дядько Матвій з сином Миколою – там кожного дня. Але потрібна карта. І Любов Степанівна її принесла. До карти додала листівки. Просила Садового звернути особливу увагу на ту з них, де мова йшла про помилування поліцаїв, котрі перестануть служити окупантам.

*Полонені
із Смоленського котла.
Червень 1941 р.*

Два-три рази на місяць відвідувала Чернігів і Марія Хом'як. Приходила у тридцятий будинок по вулиці Урицького до Надії Іванівни Жабинської, яка виконувала доручення зв'язкової Кіма. Марію Хом'як цікавили дані про дислокацію військ, їх просування (тил або фронт), характер вантажів, заходи німецької влади.

Так Кім перевіряв інформацію чернігівських підпільників.

Лютневого дня сорок третього року вони врятували трьох втікачів з Яцівського концтабору. За дорученням Садового Петро Іванович Журба з групи Іщенка сховав їх у подусівському лісі, а потім переправив до партизанів. Історія цієї втечі така. Ще в лютому 1942 року фашисти вирішили «поліпшити» фабрику смерті. Руками в'язнів тюрми стали будувати концентраційний табір неподалік від урочища «Криволевщина» на території приміського села Яцево. Крім перевезених з тюрми радянських військовополонених, за наказом міжрайонної Чернігівської управи, сюди інтернували всіх, хто ухилявся від трудової повинності. В'язні обробляли землю, відгодовували худобу для фашистського Рейху, а за це їх знищували. Нове місце жорстоких тортур представляло собою 400-метровий квадрат, обнесений двома рядами колючого дроту чотиримetroвої висоти. На кутках височили сторожові вишки з охороною. В першій половині табору метрів за сто від вхідних

⁶¹ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 20, 48.

воріт неподалік від огорожі стояв будиночок для начальства, столярна, швейна і бляшана майстерні, де працювали інтерновані. Друга половина – вісім довгих бараків на метр заглиблених у землю. У першій тисячі перевезених із тюрми були чернігівці. В бараках спали на сирій і мерзлій землі. Було холодно і тісно. Зі стелі ткло. Годували абияк, хліба не давали. Відомі випадки, коли утриманців розстрілювали в черзі за їжею. У так званій «кухні» стояли великі казани, в яких варились немиті і нечищені буряки. На кожного припадало по літру такої баланди щодоби. Люди вмирили, як мухи. Але табір весь час поповнювався за рахунок тюрми.

Особливо відзначався у знищенні людей заступник начальника концтабору Бакирс. Його прозвали «майстром» смерті. Через кілька місяців табір фактично стояв на крові і кістках закатованих в'язнів. Прямими винуватцями злодіянь у тюрмі, в урочищі «Криволевщина», Яцівському концтаборі стали крім Бакирса начальник Чернігівського СД Крістензен, комендант підсобного господарства СД в с. Бобровиця Грунерт, його помічники Райхельт, Шонветтер, поліцейські і солдати табору Дитріх, Кубе та інші⁶².

А потім настав день, коли слуга Бакирса Іван Романенко розповів надійним військовополоненим про те, що на день Червоної Армії фашисти призначили знищення усіх утриманців концтабору. Аби встигнути, повстання призначили на ніч 19 лютого. Іван Романенко мав відкрити двері бараків, але його схопили поліцаї. Вранці колишнього вчителю з Гомеля з вирізаними губами, вухами, носом вивели перед вишикуваний натовп. Один з німців вдарив неприємного Романенка гумовою палицею по голові, а Бакирс розрядив у нього свій парабелум. Нікого не видала ця мужня людина.

Н.П. Журба

Після кривавої розправи одностудці закатованого вирішили підняти повстання о четвертій годині того ж дня по дзвону гільзи на баланду. Як тільки пролунав сигнал на обід, першими з пригтовленими ломиками в руках вибігли працівники майстерень. Вони кинулися до будинку адміністрації, забили

поліцейських, знищили німців на чолі з ненависним Бакирсом і захопили зброю. Повстанці кинулися на вартових з кулеметами. Тупіт сотень ніг, дзвін заліза, стрілянина, падіння підкошених тіл, таракання кулеметів, смертельний стогін і дикі крики людей – все злилось в могутню силу повстання. За півгодини з більшою частиною охорони було покінчено.

Багато з тих повстанців, розправившись з німецькою вартою, бодай на хвилику забігали до хат мешканців Бобровиці та Яцева, щоб

⁶² ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 3. – Спр. 64. – Арк. 21.

якимось крайцем хліба вгамувати голод. Не всім судилося вижити. Але трьох з них врятували Сашко Садовий та дід Журба.

До концтабору негайно прибув каральний батальйон під командуванням оберштурмбанфюрера СС Кросса. У наступні два дні карателі за надання допомоги втікачам із табору дощенту спалили село Яцево і частково Бобровицю, а людей розстріляли і спалили живцем у власних домівках. У такий спосіб було знищено 712 жителів двох сіл, а їх майно, худобу – пограбовано.

Не називаю імен керівників повстання, бо, на думку компетентних органів, події лютого сорок третього в Яцівському концтаборі були спонтанними. Не обійшлося і без провокаторів.

Після кривавої драми, у березні 1943 року, начальником табору німці призначили Тимофія Трохимовича Тимошенка. Мешкав він на вулиці Просторній, 2 і був володарем номерного велосипеду⁶³. Його заступник Іван Прокопович Крицький, який жив на вулиці Чехова, 11, також мав веломашину⁶⁴. Таким засобом добирався на «роботу» і поліцейський Яцівського концтабору Олександр Федорович Щеглов. Як володар номерного велосипеда він зареєстрований у міській раді з 19 червня 1943 року⁶⁵. Чим керувались окупанти, призначаючи українців на керівні посади в Яцівському концтаборі, невідомо. Однак існування утриманців від того не стало кращим.

Оскільки до табору інтернувались тюремні мешканці, назву ім'я помічника начальника Чернігівського тюремного замку Івана Даниловича Ніконова, також володаря номерного велосипеда і мешканця будинку №5 по вулиці Воздвиженській. Таким видом транспорту користувались Іван Дмитрович Федорченко, який мешкав по вулиці Ростиславській, 37 і служив у в'язниці⁶⁶, тюремний наглядач Степан Захарович Коптель, помічниця тюремного кухаря Єлизавета Іванівна Полгєнікова, мешканка П'ятницької вулиці, 26а⁶⁷.

У 1944 році відбувся суд над зрадниками, колишніми службовцями Чернігівської тюрми. Процес широко висвітлювався на сторінках обласної газети «Деснянська правда». В ході судового засідання з'ясувалося: «Під час окупації м. Чернігова з вересня 1941 року по вересень 1943 року з розпорядження і вказівок керівника німецької каральної організації «СД» німця Курта в Чернігівській тюрмі були здійснені численні акти звірачої розправи над радянськими громадянами. Роз-

П.І. Журба

⁶³ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 85.

⁶⁴ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 45

⁶⁵ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 111. – Арк. 28.

⁶⁶ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 34, 114.

⁶⁷ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 119. – Арк. 2, 116.

слідкуванням, проведеним у цій справі Чернігівським обласним управлінням НКВД, встановлено:

а) Восени 1941 року на господарському подвір'ї тюрми було вчинено розстріли радянських громадян. Трупі були закопані на цьому ж подвір'ї у 7 ямах.

б) Влітку 1942 року на великому подвір'ї, призначеному для прогулянок заарештованих, було вчинено друге масове знищення радянських громадян. Трупі їх було закопано на території тюрми у 4 ямах.

в) На протязі лютого – вересня 1943 року учинялись систематичні розстріли радянських громадян на подвір'ї тюрми, призначеному для коротких прогулянок. Трупі поховано у 5 ямах на цьому ж подвір'ї.

Як установило слідство, на території тюрми було розстріляно до 3000 чоловік радянських громадян»⁶⁸.

За цими злочинними діяннями стояли конкретні виконавці волі окупантів. Всі вони отримали по заслугі. Але я розповім лише про одного ката на прізвище Загаба – настільки жажливими були його злочини проти людства. На судовому процесі, про який йде мова, головував капітан юстиції М. Майба. На запитання головуючого, як він зрадив Батьківщину, Загаба відповів: «Я потрапив до німців у полон, мене в табір військовополонених не надіслали, а відразу відрядили до лазарету. Згодом відпустили додому в Чернігів». «І ви поступили на роботу до фашистської тюрми», – констатував капітан Майба. «Іншої роботи не було», – виправдовувався зрадник. Головуючий запитав, чи багато йому платили. «Спочатку ні, – зізнавався Загаба, – Потім, коли тюрмою керувало безпосередньо німецьке «СД», я одержував 1.350 карбованців на місяць і пайок». Капітан Майба додав, що Загабі давали також харчі, котрі приносили родичі заарештованих. Він цей факт підтвердив: «Де-що давали». Хоча зрадник був лише фельдшером, німці призначили його керувати медпунктом тюрми – виконувати справу лікаря. В'язні довіряли Загабі. А він вивів групу хворих на висипний тиф для розстрілу на тюремному дворі. «За дорученням начальства, – розповідав запроданець, – я увійшов до камери й сказав хворим, щоб виходили, що їх переводять до іншої камери, бо в цій треба зробити дезинфекцію». «А жінку з немовлям розстріляли?» – запитав головуючий. «Я відрядив вагітну жінку до лікарні, де вона родила, – тихо говорив Загаба. – Після цього я надіслав санітарку, щоб забрала роженицю разом з немовлям до тюрми. Їх обох німці розстріляли». На рахунок «головного лікаря» тюрми були отруєні радянські військовослужбовці, захоплені німецькими карателями. На судовому процесі стало відомо, що в тюрмі утримувався поранений парашутист. Коли йому стало зо-

⁶⁸ Судовий процес про масові розстріли радянських людей у Чернігівській тюрмі під час німецької окупації // Десн. правда. – 1944. – 19 квіт.

всім зле, він звернувся до «лікаря» Загаби. Той заспокоїв полоненого і приніс йому «мікстуру». Парашутист випив отруту і помер у тяжких муках. Зрадник намагався перекопати суд в тому, що він давав дозвіл на масові знищення лише безнадійно хворих на тиф та інші інфекційні хвороби. Капітан Майба запитав: *«Чи не пригадаєте, коли кров розстріляних текла по подвір'ю тюрми?»*. Відповідь Загаби: *«Це було тоді, коли на малому дворі тюрми розстрілювали заарештованих. Рідина разом з кров'ю розлилася. Її засипали піском та затрамбували вугіллям»*⁶⁹. За вироком суду зрадника і вбивцю Загабу розстріляли.

Можна собі уявити, що чекало в тюрмі Івана Лазаровича Осипенка.

І.Л. Осипенко

Тюремні випробування

До революції на цьому місці в с. Подусівка була дитяча колонія. Тут утримувались неповнолітні злочинці з усієї Росії. На території колонії були миловарний і свічковий заводи, шевська майстерня і невеличка церковка. Після революції в колонії відбували строк дорослі злочинці. А потім до самої війни утримувались безпритульні. Поруч із цим місцем юрмилися декілька хаток.

Німці перетворили колонію на страшне пекло для військовополонених. Гірше каторги. Утриманці стали схожими на худобу. Для різних робіт на території табору міська управа направляла дівчат. Відбір кандидаток здійснював німець. Красивих залишав, а некрасивих відправляв додому. Надія Петрівна Журба, член підпільної групи на ТЕЦ, згадувала: *«Ото, коли німець нас відбирав, це ще не все. Німці нам загадували у приміщенні: «Пройди так. Іще так. Повернись так, іще так. Глянь туди. Іще туди. Гут». Це у них була відбіркова комісія. Кого куди поставити. Старшим поваром була Любов Мекшила. Через батька [Петра Івановича Журбу. – Авт.] я стала зв'язковою в партизан. Пам'ятаю, як з колонії в Яцево гнали 80 чоловік військовополонених. Коли колона полонених опинилась там, на горбу, один з них упав з ніг. Тут його застрелили. Ми пішли до нього, може він ще живий? Де там. Закляк. Колонія входила до Яцівського табору військовополонених. При мені військовополоненим з горища вдалося спуститись униз. До того я їм кинула у баланду ножиці по металу. А потім я перейшла на ТЕЦ. Дібровна Ольга була у німців за офіціантку. Вона про них би більше могла розповісти. Безпосереднім партизанським командиром у нас був Михайленко»*.

⁶⁹ Михайлик П. Вбивці радянських людей // Десн. правда. – 1944. – 18 квіт.; Десн. правда. – 1944. – 21 квіт.

Ольга Михайлівна Дібровна згадувала, як німці зібрали дівчат до купи і розподілили між ними роботу. Кожна з них знала, коли їй приходити на роботу і що робити. Швендяти по території заборонялось. Ольга Дібровна отримала «посаду» ще й прибиральниці. За її словами, спочатку старостат надсилав у колонію на роботу молодих жінок. А як молодь почали брати до Німеччини, то дівчата самі почали приходити на роботу.

Тетяна Артемівна Нехай доглядала в колонії худобу. Не тільки ходити по території не дозволялось, а й розмовляти між собою. Та хиба шило у мішку заховати, коли самі поліцаї язикаті. Давала військовополоненим картоплю. Бачила, як перед відступом німці постріляли утриманців у бараку, а потім гарбою вивозили за колонію. Тетяна Артемівна потрапила на це видовище, і все життя не могла його забути.

Григорій Михайлович Кравченко працював у таборі столяром. Його разом з Василем Романенком надіслали сюди з села Старий Білоус. Як і тесляра Григорія Сиротинського. А потім жінок для обслуговування колонії. Адже тут було підсобне господарство СД – корови, свині, коні. Комендантом табору був лейтенант Ридель, його перекладчем – Міллер. А начальником колонії – Брутбек. Жив у Чернігові. Його вбили партизани на Київщині. Охороняла колонію команда СД і поліцаї.

У колонії утримувались діти, котрих привчали до роботи. Щодо цих дітей наведу такий документ: *«За дозволом і розпорядженням Чернігівської місцевої комендатури у с. Подусівці з 15 червня 1942 р. починає функціонувати дитяча колонія для дітей віком від 10 до 15 років. Дітей буде забезпечено харчуванням, одягом, взуттям за відповідним вихованням і корисною кваліфікованою працею (на полі та майстернях), а також освітою в обсязі початкової школи. До колонії прийматимуть круглих сиріт, безпритульних за заявами управ та бургомістрів. При цьому треба подати повні відомості про народження, майновий стан, освіту, коротку характеристику кожного безпритульного та адресу його опікунів. Після одержання зазначених відомостей буде повідомлено управі та бургомістрів про прийняття до колонії відповідного кандидата. Заяву надсилати до Чернігівської районної управи, відділ соціальної опіки»⁷⁰*. Це «Повідомлення Чернігівської районної управи про відкриття у с. Подусівка дитячої колонії» чернігівці мали змогу прочитати в газеті «Українське Полісся» від 10 червня 1942 року.

Із спогадів Валентина Івановича Кравцова: *«Нас, дітей, в колонії годували добре, але й били немилосердно за всяку провину. Були з партизанами перестрілки навіть удень. Повз Риделя кулі свистіли.*

⁷⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині. – Чернігів, 2000. – С. 45.

Одного разу під час перестрілки нас поклали долі і пояснювали: «Партизани пум, пум». Я на нозі на роботі розбив палець. Круш Ульяна лікувала. Вихователями у нас були дві німкені. Чорнява над дівчатками, білява над нами. Одна з них знала українську і російську мови. Нам видавали книжки та канцприладдя. Вчили нас практично німецької. Нам видали форму синьо-сіру, галіфе. Хто з нас виріс, брали слухати в СД». Відступаючи, німці відібрали дітей, які їм подобались, а решту відпустили. Малого Валу Кравцова вчитель Микита Григорович Голуб прийняв у свою сім'ю і виховав, хоча у самого було повно власних дітей.

Тяжка доля випала одинадцятирічному хлопчикові, якого звали Павло Книга. Його мати, вчителька сільських шкіл у селах Полуботки, Киїнка та Анисів Клавдія Митрофанівна Книга, була провокатором. Її квартиру в Чернігові по вулиці Комсомольській, 37 німці перетворили на конспіративну. Жінка заманювала сюди по троє або шестеро довірливих людей, котрі щиро хотіли воювати разом з партизанами, і переконувала їх, що має контакти з деякими з них. В дні, коли в їхньому домі збиралися люди, Павло сидів біля воріт, щоб в разі потреби попередити маму та її друзів про небезпеку. Інколи Клавдія Книга давала синові різні доручення – сходити до когось, передати записку або прослідкувати за кимсь, мовляв, чи то не зрадник. Потім німці доручили їй оселитися в Анисові. Попередньо утримували у тюрмі, а щоб син не заважав, його відправили до Подусівської колонії. Павло Книга був переконаний, що його матір зв'язана з партизанами, що наші переможуть, і вона забере його з цього пекла додому. Однак Клавдія Книга, відправлена німцями у розташування партизанського загону «За Батьківщину» для отруєння командира Івана Бовкуна, інших керівників, була викрита і розстріляна як провокатор і зрадниця⁷¹.

Утриманці Подусівського табору СД працювали з ранку до заходу сонця. Баланду давали два рази на день без хліба. Військовополонені будували кам'яні приміщення. Цеглу сюди носили на відстані 700-800 метрів. Під час сильної спеки воду не завжди можна було дістати. Якщо хтось відставав з носилками, прибігав Ридель і бив палицею. Він завжди стояв на сходинках комендантського приміщення і спостерігав за роботою військовополонених. Умів комендант і «розважатись». У вересні 1942 року хазяї підсобного господарства заходились відзначати свято врожаю. Наїхало багато німецьких гостей з дівчатами. Їли, випивали, славили фюрера, а потім заграла весела музика, запрошуючи на танець. Всі жваво танцювали, як раптово світло погасло. Ридель послав двох полонених спеціалістів ліквідувати пошкодження. Світло загорілось. Знову почалась гулянка. Про полонених забули, а

⁷¹ Бовкун И. Подвиг под псевдонимом. – М., 1978. – С. 216–223.

вранці стало відомо, що вони втекли. Вивели і вишукали всіх утриманців. Ридель відрахував двадцять чоловік. Їх повели з колонії під залізничну колію, заставили вирити яму і розстріляли нещасних.

Про те, що відбувалось на Подусівці, підпільники із групи Івана Осипенка мали інформацію, тому виношували план визволення утриманців концтабору. Для його здійснення необхідно було встановити зв'язок з ними і завербувати кого-небудь із охорони. Племінник сусідки Івана служив охоронником у цьому таборі. Вони інколи зустрічались, розмовляли. Ось на нього Осипенко і зробив ставку. Хлопець погодився, але за умови: «Коли прийдуть радянські, ти скажеш, що я допомагав вам і нікого не вбивав». На що Іван заперечив: «Якщо ти нам допоможеш, то це буде правда, а щодо іншого – не знаю. Доводити прийдеться». На тому й зійшлися. Охоронник пообіцяв влаштувати втечу військовополонених, передати з ними для партизанів станковий кулемет і три ручних кулемети Дегтярьова. Однак племінник видав Осипенка. Івана заарештували разом із Валентиною Кучеренко, у якій він знімав куток. В СД їх розлучили. Осипенка завели до тісної із цементною підлогою кімнати. Есесівець і перекладач наказали роздягнутися до білизни. Потім Осипенка посадили на стілець, заламавши руки за спинку стільця. Клацнули наручники. Босими ногами відчув холодну підлогу. І розпочався тривалий допит.

В.Г. Кучеренко

Із підвалу СД Івана Осипенка перевели до тюрмної камери-одиначки. Його не годували і не давали води. Від побоїв боліло тіло. В короткі хвилини перепочинку від допитів думав про Валентину, адже він нічого про неї не знав. Ця жінка для нього багато значила. Пригадався день 24 червня 1941 року, коли його, Івана Осипенка, мобілізували на фронт. Проводжали на вокзал дружина і дочка. Їм судилося опісля виїхати до Середньої Азії. А командир роти окремого саперного батальйону 66-го стрілецького корпусу лейтенант Іван Осипенко у вересні 1941 року під Пирятином потрапив в оточення, отримав поранення і опинився у полоні. Але йому пощастило. Коли німці транспортували полонених до Чернігова, Івану допоміг знайомий кондуктор Артем Кривенко. Осипенко втік. Артем привів Івана на квартиру Валентини Кучеренко. Вона не лише вилікувала його, а стала соратницею, вірним другом і дружиною, хоча поки що невінчаною. Офіційним подружжям вони стануть пізніше.

На допитах Валентина Григорівна стояла на своєму: Іван Осипенко лише квартирант, непогано заробляє, у них добрі стосунки відомо якого характеру, після роботи сидить вдома, до них ніхто не приходить, та їм ніхто і не потрібен. Про себе може сказати, що із задово-

ленням працює в комісійному магазині для панів німецьких офіцерів. Це був натяк на її благонадійність. За відсутністю фактів антидержавної діяльності жінку відпустили. Опинившись на свободі, Валентна Григорівна знайшла Тихона Саприкіна і розповіла йому про арешт Івана. Мати хлопця Тетяна Василівна зустрілась із Тамарою Терентьєвою, перекладачкою на залізниці. Її брат Михайло працював з Осипенком в одній бригаді. Вона порадила зібрати дорогоцінні речі для хабара тюремному начальству. Краще золото. Сама потурбується, як передати його потрібній особі.

Тетяна Василівна Саприкіна записалась на прийом до заступника начальника міської управи з питань будівництва Михайла Зубрицького. Представилась родичкою Івана Осипенка. Сказала, що його заарештовано. То якесь непорозуміння. Адже Іван чесно і віддано служив німецькій владі, виконував всі її розпорядження, відбудовував зруйноване місто. Все це добре відомо самому пану Зубрицькому. Якщо триматимуть у тюрмі таких людей, як Іван Осипенко, з ким же пану начальнику працювати? Тетяна Василівна благала Зубрицького захистити Івана. Родичі не залишаться перед ним у боргу. Зубрицький пообіцяв свою допомогу.

А тим часом кілька разів на день Івана тягали на допити. Кидали на кам'яну підлогу, били шомполами, але він мовчав. Тюремщики щось кричали, але чоловік вже не чув їхніх голосів.

Спочатку Осипенка перестали тягати на допити. А потім привели до кімнати слідчого, де Іван вперше побачив шефа тюрми Курта, про якого чув різне. Увійшов перекладач, і Курт заговорив: «Встановлено, що ти не забруднив себе зв'язками з бандитами. Слідчий, котрий вів твою справу, вважає, що тебе можна відпустити. Іди і працюй техніком-наглядачем». Все, що відбулось потім, було, як уві сні. Два німця викинули Івана за тюремні брами. До вечора він дістався дому. Від Валентини почув, що за нього клопотав Зубрицький. Гроші, дрібні золоті речі і старовинні монети, які Валентина назбирала у родичів і знайомих, по своїх каналах передала Курту Тамара Терентьєва.

Тиждень лікувався вдома під наглядом Валентини. Переконавшись, що за ним не слідкують, Іван Осипенко завітав до Саприкіних. Тетяна Василівна зраділа його візиту і розповіла: хлопці працюють на пивзаводі. Мадяри без усякого приводу хапають людей на вулицях. Кожного дня їх вивозять до лісу і там розстрілюють. Тому просила свого гостя бути обережним. Наступного дня Іван Осипенко приступив до роботи, представившись пану Зубрицькому.

Так закінчувався для Івана Лазаровича березень 1943 року, найстрашніший в його житті. Вдруге Осипенка врятувала Валентина Григорівна Кучеренко. Збитого і знесиленого тюремщиками Івана вона знову підняла на ноги: десь діставала ліки, годувала, як малу дитину. В ті дні Іван Лазарович сказав собі, що ніколи не залишить свою Валентину. Після війни такий крок батька зрозуміла його дочка і родичалась з ним.

Все післявоєнне життя до самої смерті, яка сталася наприкінці 70-х років, Іван Лазарович працював будівельником. Вийшовши на пенсію, зайнявся пасікою. Його дружина Валентина Григорівна страждала на гіпертонію, і він намагався, як міг, полегшити її становище. Вона пережила свого чоловіка лише на кілька місяців. Іван Лазарович мав великі натружені руки, був людиною простою і довірливою. Попросив Бєляєва допомогти йому скласти звіт і за це жорстоко поплатився. У Івана Лазаровича вистачило мужності назвати себе недалекоглядним на засіданні в обкомі партії 13 липня 1976 року під час обговорення книги Бєляєва «По зову партії» і покаятись. Тому слова, вимовлені Герардом Кузнєцовим на адресу Івана Лазаровича, є блюзнірськими. Цитую запис з диктофону його виступу в міській бібліотеці імені Коцюбинського 19 червня 2006 року: *«Осипенко – подпольщик. Был нормальный мужик, любил это дело [тобто, випивати. – Авт.], подписывал все, что угодно».* Легко так говорити про людину, яка не може себе захистити від наклепу.

Чернігів – Дахау

М.С. Шарий

Фашистська служба безпеки продовжувала наступ на підпільників. На заводі «Жовтневий молот» було заарештовано Миколу Шарого. Його схопили у той момент, коли він затягував підшипники на електромоторі. Однак за Миколою Степановичем було багато інших «гріхів». Шура Михайленко регулярно отримувала від Шарого новини і зведення Радінформбюро, записані Р.А. Хотимирським з радіоустановки, яку він сховав ще у серпні 1941 року. Через військовополонених, які працювали на «Жовтневому молоті» з періодичністю, бо їх перекидали на інші об'єкти, Микола Шарий передавав короткі записки з важливими новинами із Москви для робітників цегельного заводу, інших підприємств міста.

«Радиостанция типа «Омега», – писав Микола Степанович у звіті, – закопанная в с. Яцево мной лично с Койданом Василием Андреевичем, выкопана и 25-го апреля 1942 года была доставлена и установлена на территории завода в одном из разобранных комбайнов».

Радиостанція використана тільки як прийнята, ибо, не имея кода и шифра позывных, использовать передатчик я не мог». У травні 1942 року до Шарого на завод прийшов Михайленко. Микола проінформував його про те, що німецька адміністрація докладає багато зусиль на скорішу відбудову заводу, тому кілька цехів вже працюють. Шура запитав, а чи можна вивезти з ладу електропідстанцію, аби затягнути процес відбудови? Микола обіцяв подумати і за кілька днів за допомогою Худотєпова та Лазаревського здійснив таку диверсію. Суботнього дня у силовий трансформатор на 200 к/ват хлопці залили 20 літрів гасу, який дістав Худотєпов, замість високовольтного спеціального масла. Трансформатор побило наступного дня, у неділю. Підстанція вийшла з ладу. Завод не працював три місяці, поки не встановили трансформатор, але на 100 к/ват, що не задовольняло потреби підприємства.

Восени 1942 року за завданням Миколи Шарого Іван Скачок та Худотєпов зіпсували електродріль, газогенераторні установки, завезені з Німеччини для встановлення їх на радянських тракторах. Німці планували запустити ці машини на дровах, бо не вистачало гасу. Мотор, що крутив циркулярку для різання деревини, спалив електромонтер Худотєпов. Таким чином, 21 трактор, завезений німцями на «Жовтневий молот», не був вчасно переведений під газогенераторний. А це означає, що окупанти так і не використали сільгоспмашини.

У січні 1943 року завод отримав замовлення на виготовлення великої кількості осей для возів. *«Чтобы ускорить этот заказ, – це знову уривок із звіту Миколи Шарого, – на заводі стали устанавлювати падающий молот конструкции инженера Алексева. Я предложил Худотепову любой ценой задержать установку молота. В результате затяжки подшипников, установленных на молоте, электромоторы выходили из строя. Так мы доказывали, что необходимы большие моторы, но их не было и молот стоял. Оси делали вручную, что во много раз сокращало производительность. Тов. Худотепов неоднократно также выводил из строя специальный станок для шлифовки коленчатых валов, что также тормозило выпуск с ремонта моторов. Станок «Келенбырг» можно сказать благодаря тов. Худотепову почти не работал».*

У ливарному цеху працював Улян Набєгін. З ним близько Микола Шарий зійшовся в Неданчичах, коли у складі винищувального батальйону в сорок першому виловлювали німецьких диверсантів. У важкі дні ховався на його квартирі. Ось чому цій людині Микола Степанович повністю довіряв. На рахунку Уляна Набєгіна недоброякісний монтаж вагранної печі, після чого вона годилася для дрібного лиття – чавунів та сковорідок. Улян Набєгін знищив майже 200 опок для лиття. Спалив шість електромоторів. Надійним його помічником був Олексій Зубаревський.

Працювати на заводі з кожним днем ставало все складніше. Обірвався зв'язок з Шурою Михайленком, який на той час залишив Чернігів у пошуках партизанів. Про те, що йому поталанило вийти на оперативну групу ГРУ Червоної Армії Кузьми Гнідаша (Кіма), Микола Шарий не знав. Бо з конспіративних міркувань Михайленко не познайомив його із хлопцями своєї групи, хоча розповів про нього Садовому. Не вистачило часу після уходу Михайленка з Чернігова, аби знайти шляхи до Шарого: пройшов не один тиждень, перш ніж зв'язкова Кіма Любов Степанівна Валюшкевич зустрілась із Садовим. А тим часом Микола Степанович розумів, що треба йти до лісу. Для встановлення контакту з партизанською групою він послав у район села Мньова Чернігівського району Василя Андрійовича Койдана. В разі успіху він мав повернутися за Шарим, Сергієм Лазаревським, Уляном Набегіним, Андрієм Худотєповим і чотирма військовополоненими. З собою вони планували взяти радіостанцію. Однак 13 березня 1943 року Миколу Степановича заарештували. Коли Василь Койдан повернувся за ним, Шарий сидів у тюрмі.

В його звіті не йдеться про долю інших членів підпільної групи на заводі «Жовтневий молот». У 70-х роках стало відомо, що мимоволі проти Миколи Шарого дав якісь свідчення заводському начальству Іван Іванович Скачок, колишній директор МТС в селі Коти. Дивно, як він опісля із сім'єю подолав значний шлях від Чернігова до Холминського партизанського загону Івана Водоп'яна. Воював. Після війни очолив колгосп «Авангард» у селі Іванівка Чернігівського району. Підняв господарство на нечувану висоту. Праця Скачка відзначена не одним орденом Леніна, багатьма іншими нагородами. А от звання Героя Соціалістичної Праці йому так і не присвоїли, хоча він його заслужив. Значить, не забулись березневі події сорок третього року.

На початку 80-х випірнуло ім'я Сергія Лазаревського. Мешкав він у Прибалтиці. А до Чернігова приїхав на прохання Герарда Кузнецова, який саме тоді склав доповідну записку про діяльність підпільної групи Олени Білевич на адресу Чернігівського обкому комсомолу. Звідси даний документ із спогадами членів цієї групи про свою керівницю потрапив до Івана Івановича Водоп'яна на аналітичну рецензію. Серед учасників групи Олени Білевич Кузнецов назвав Сергія Лазаревського і приклав до своєї доповідної його спогади про дівчину. В зошиті, куди Іван Іванович заносив свої думки і висновки щодо прочитаного, він зробив запис, підкресливши його олівцем: «Лазаревському воспоминання писал Кузнецов в присутствии Манойленко и Сорокина» – вірних соратників Герарда Олексійовича. Що спонукало Сергія Сергійовича Лазаревського на це погодитись? Почуття провини і тому бажання відхреститися від Шарого?

Але повернемося до Миколи Степановича. В його звіті два стриманих рядки: «В тюрме я сидел до конца мая, после был отправлен в

концлагерь Дахау, где работал на шпальном заводе около города Ноймаркт». Жодного слова про страждання, які переніс під час допитів у СД.

Дахау неподалік від Мюнхена був заснований у березні 1933 року і став одним із перших концтаборів у Німеччині. Тут проводились медичні експерименти над людьми.

Понад 200 тисяч людей пройшли через Дахау. Коли в 1945 році до табору зайшли американські військовики, вони знайшли 32 тисячі напівживих в'язнів і гори трупів. Ноймаркт, теж баварське місто, був своєрідним філіалом Дахау. Сюди в'язнів ганяли на роботу щодня. Десятки людей з Чехії, Румунії, Сербії, Польщі, Німеччини, Радянського Союзу вмирили, або були розстріляні на шляху до заводу по виробництву шпал і назад. Але Микола Шарий вижив всім смертям на зло. Про події Другої світової війни у Ноймаркті нагадує величезна братська могила, де покоїться прах жертв з усієї Європи.

Цитата із звіту Миколи Шарого: *«15 апреля 1945 г. был освобожден американскими войсками, ушел с группой концлагерников к своим, где проходил проверку, после чего служил в 1-й Горьковской дивизии. В декабре 1945 года был демобилизован, вернулся в Чернигов, поступил работать в Черниговскую телеграфно-телефонную контору связи в качестве инженера...».*

Багато принижень пережив Микола Степанович, перш ніж його поновили у партії. Адже свій партійний квиток він здав у штаб Південно-Західного фронту, який загинув у вересні 1941 року. Олександр Михайленко не відмовився засвідчити його довоєнну партійність, позитивну роль Миколи Шарого як керівника підпільної групи на заводі «Жовтневий молот» під час німецької окупації. Потім вони довго працювали в одній конторі зв'язку, зберігаючи теплі відносини. А для сина Михайленка, Миті, дядя Коля став своїм.

Пережите наклало відбиток на Миколу Степановича. Він був худорлявим мовчуном, тихим, непомітним чоловіком. Майже кожного дня, повертаючись з роботи, я зустрічала його в костюмі кольору гірчиці з «авоською» в руках, заповненою скромними пакунками. Вигляд у нього був урочистий. Ми віталися і обов'язково обмінювались кількома словами. Потім Микола Степанович вибачався, мовляв, поспішає, бо на нього чекає Анна Борисівна. Це його дружина, сестра талановитого чернігівського художника Леоніда Борисовича Могучова. Подружжя давно розлучились. Займали по однокімнатній квартирі в будинках, які стояли майже поруч. Анна Борисівна жила ближче до мене, то ми з нею також зустрічались, але в більшості своїй вранці. Для неї це була оздоровча прогулянка, тому Анна Борисівна проводжала мене до троллейбусної зупинки, і ми розмовляли. Вона жаліла Миколу Степанови-

ча, але жити з ним разом не могла. Так вже склалося. Цінила його увагу до неї і не більше. А Микола Степанович любив цю жінку, матір його дочки і двох синів, які вже самі були батьками. Любов до неї допомогла йому вижити в Дахау. Походи до Анни Борисівни з «авоською» стали єдиною можливістю бачитися з нею. Коли допікало хворе серце, вона дзвонила Миколі Степановичу, і він, наче блискавка, з'являвся в її квартирі. Смерті Анни Борисівни не пережив – сам, добровільно пішов з життя. Трагедія сталася на початку 90-х.

Спекотні літо і осінь сорок третього

Шура Михайленко все ще залишався в розпорядженні Кіма. За наказом командира його включили до групи підричників Яготинського мосту. За цю операцію він був нагороджений медаллю «За відвагу», як і всі її учасники. За кілька тижнів опісля Михайленко рушив до Чернігова на виконання завдання Гнідаша. Одягнутий в пальто Андрія Берегелі з німецького сукна, яким раніше було обшите сидіння машини окупантів, з портфелем, де лежали документи виробництва Тиссовського, Шура прибув до Чернігова. Його метою була міжміська телефонна станція, яка займала кутовий будинок на вулиці Перетця (нині проспект Перемоги, поблизу Центрального ринку). У підвальному його приміщенні знаходилась апаратна. На першому поверсі жив обслуговуючий персонал, який складався із восьми осіб. Вартовий вивчив перепустку і показав, як пройти до начальника. Ним виявився єфрейтор середніх літ, який погано володів російською. Німець уважно прочитав рідною мовою документ, який являв собою розпорядження сприяти прибулому інженерові з Києва в його інспекційній перевірці механізмів міжміської телефонної станції.

Годинник пробив полудень, коли Михайленко відклав у бік останній документ. Єфрейтор сказав, що настав час обіду. Тому він вийде у сусіднє приміщення, аби з'їсти свого бутерброда. Запросив гостя, але той відмовився. Сказав, що болять зуби і для переконливості дістав з портфеля пляшечку з м'ятними краплями. Відчувши запах рідини, єфрейтор співчутливо подивився на Михайленка і пішов їсти свого бутерброда.

В апаратній все було звичне і знайоме. Шура дістав з портфеля щось схоже на медичний шприц, наповнений соляною кислотою. Обережно торкнувся голкою паперових ізоляційних стрічок. Діло зроблено.

На вулиці Михайленко несподівано зіткнувся з Іваном Жабинським, монтером довоєнної телефонно-телеграфної станції, батьком майбутнього Героя Радянського Союзу Дмитра Жабинського. Вони обмінялися поглядами і мовчки розійшлися. Після війни Іван Жабинський розповів Шурі, що на ліквідацію втраченого зв'язку міська управа направила кілька монтерів, в тому числі і його. Так він зрозумів, чому не-

сподівано зустрів Михайленка поблизу станції. Але про свій згогд нікому не сказав.

А тим часом Григорій Іщенко влаштував своїх людей на насосну станцію на Десні, поблизу залізничного мосту, яка належала ТЕЦ. Це давало можливість підпільникам вести нагляд за укріпленнями і рухом поїздів через міст. Інформація через Садового і Валюшкевич передавалася у штаб Кіма⁷².

На початку вересня за Іщенком було встановлено нагляд. На ТЕЦ розпочалися арешти. Станція зупинилася несподівано. Німецький шеф Пельтнер вислухав пояснення головного інженера Модестова і наказав провести ревізію протягом доби, знайти винних і передати їх в СД. Якщо головний інженер не виконає наказ, буде розстріляний на очах працівників ТЕЦ. Ревізія виявила, що зникли деталі багатьох механізмів, без яких годі було сподіватись на повноцінну роботу станції. Деталі так і не знайшлись. Їх сховали підпільники у закритих колодязях на спеціальних підвісках.

Пельтнер звернувся до СД. Шукали Іщенка, але його вже не було в місті. Сидячи на возі і підганяючи коня, який стрімко мчав його до партизанського з'єднання імені Коцюбинського, він кидав погляд на свого зв'язаного супутника – головного інженера ТЕЦ Модестова. Зарившись головою в сіно, він голосно стогнав. Лише зараз до нього дійшло, кого він пригрів біля себе.

Григорій Андрійович сподівався, що і решта підпільників, як було домовлено, залишать Чернігів. Проте надії ці виявились химерними, тому що Василь Ховрич переконав Василя Петрушевича спочатку зайти до нього додому. Ледь вони ступили до хати, як під'їхали гітлерівці. Під час обшуку виявили міни, листівки і радянські газети. Соратників Іщенка розстріляли на території Чернігівської тюрми.

*Зінаїда Францієна
Ген-Басова*

Увірвалися фашисти і до будинку Франца Івановича Гена. Його двадцятичотирирічна дочка Зінаїда, мати двох маленьких дівчаток, батько яких воював на фронті і, як виявилось згодом, загинув, у той день повернулася з лісу. Принесла газети і листівки. Батько склав їх на пічку. І раптом німці. Тендітна, маленька на зріст, жінка дивилася на них із жахом, але трималася з усіх сил. Якщо почнуть обшук, тоді кінець. Навіть збрехати нічого. Але охоронна грамота вплинула на офіцера. Він клацнув підборами і пояснив своє вторгнення тим, що бандити зупи-

⁷² ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 1–2.

нили ТЕЦ. Зінаїда Ген працює на станції. Її візьмуть з собою лише для розмови. Коли почують від неї цінну інформацію, в ту ж мить відпустять додому. І наказав одягатися.

До машини йшла, як уві сні і чомусь у нових туфлях на високих підборах. Запамяталося лише обличчя сусідки – стільки в ньому було злоби і незрозумілої радості. До вечора Зіну протримали в СД. Потім вивели на темний двір і наказали лізти до кузова критої машини. Так вона опинилася у тюрмі. Темними сходами Зінаїду привели до по-рожньої камери. Сіла у куток, наказала собі спати, але сон так і не прийшов. Вранці загнукали двері, і до камери зайшла група жінок. А потім Зіну повели на допит. Слідчого цікавив Іщенко, мовляв, де він зараз і хто йому допомагав. Вона відповіла, що не знає. Подумки благала небесні сили, аби цей німець у чорному мундирі не запитав про її участь в організації втеч військовополонених, які працювали на торфовищах ТЕЦ, або про листівки і газети, які приносила від партизанів. А в магазині станції під виглядом товарів приймала і видавала вибухівку, газети і листівки. Коли ж на квартирі Григорія Маркіна збиралися підпільники, чергувала на вулиці. Але слідчого цікавив Іщенко. Зіна наполягала на своєму: не знає і не цікавиться, бо він – начальник, а вона – підлегла. Перекладач кинув їй в обличчя: «Ми зараз тебе розстріляємо». Зіна внутрішньо здригнулася. Її поставили до стінки. Потім офіцер навів пістолета. Пролунав постріл, і Зіна впала без свідомості.

На третю добу за нею прийшов високий незнайомий поліцай. Здивувало, що йшли вони іншими коридорами, темними сходовими проходами. Зіна подумала, що поліцай зараз її пристрелить. Але він раптом сказав: «Обережно, тут щербата сходи́нка». І навіть підтримав її, продовжуючи: «Тримаєтесь ви добре. Молодчина. Завтра я допоможу вам вийти звідси».

На черговому допиті Зіну знову запитували про Іщенка. Мовчала. Її вдарили і кинули до камери. Другого дня у надвечір'я Зіну забрав наглядач. Наказав виходити з речами. Значить, кінець. Той високий поліцай обдури́в її. Але в коридорі Зіна побачила саме його. Порівнявшись з ними, він сказав, що має наказ зробити з дівчиною інше, а не вести на допит. Високий поліцай вивів Зіну на тюремне подвір'я, освітлене прожекторами, і наказав іти до брами, де юрмились чоловіки і жінки, схожі на мешканців злодійської «малини» з кінокартини «Путівка в життя», яку Зіна дивилась школяркою. «Ось, – сказав він іншому поліцаю, – ще одна баба з цієї шантрапи. Наказано відпустити». Високий поліцай більше не дивився на Зіну. Хтось покликав його, і він побіг.

Так Зінаїда Францівна Ген опинилася на свободі. Сховалася у Старому Білоусі. Підпільники говорили мені, що той поліцай, який визволив Зіну і Дмитра Легчуна, – людина Кіма. На жаль, ім'я і доля його невідомі.

15 березня 1946 року керівник підпільної групи Олександр Садовий дав Зінаїді Францівні Ген наступну характеристику (цитую мовою оригіналу із збереженням стилістики): «ГЕН Зинаида Францевна, рождения 1919 года, украинка, дочь железнодорожника-слесаря. Муж ее Кочулин Николай, токарь-железнодорожник в 1939 г. был призван в армию, где его захватила война, на фронте он погиб, после него остались две девочки. Тов. Ген эвакуировалась с детьми на лошади, но отседающего фронта с большими детьми не могла уехать, вернулась в Чернигов. Проживая по ул. Лизогубовской, она держала у себя домовую книгу. В декабре 1941 г. к ней пришел вместе с Маркиным член партии Ищенко, он скрывал свою партийность. Его нужно было прописать на квартиру с поручительством, что он беспартийный. Тов. Ген, зная это, прописала его как беспартийного, также она знала, что за такой обман расстреляют немцы и Ищенко и поручителей его.

В августе 1942 года она по предложению т. Маркина и Ищенко пошла работать грузчиком на торфо-склад ТЭЦ. С этого момента она стала активным участником подпольной работы. По поручению тов. Ищенко она встала к транспортеру по укладке в штабели запасов торфа, сыпала торф так, чтобы он сгорел путем самозагорания. В результате весной 1943 г. два больших штабеля на 1500 тонн торфа сгорели.

В мае 1943 г. для целей подпольной развед-диверсионной работы тов. Ген была устроена на работу зав. магазином ТЭЦ. В магазине был устроен маленький склад боеприпасов (мины, тол) и советских газет, листовок. Работу эту проводила Ген. Под видом выдачи продуктов она принимала и выдавала газеты, листовки, взрывчатые вещества.

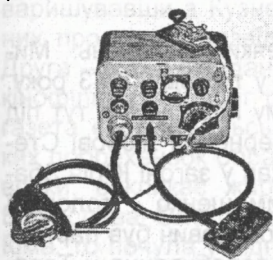
Утром 6-го сентября 1943 г. т.е. на второй день после взрыва ТЭЦ ее взяли в гестапо, добивались: «Куда ушел Ищенко?», запугивали путем ложных расстрелов. Несмотря на это, она выдержала и не сказала ничего. В тюрьме она была до 9-го сентября, неизвестно, что повлияло на немцев, но они открыли двери тюрьмы и выпустили заключенных в том числе и Ген. Она ушла в село Белоус, там связалась с Маркиным и Ищенко. Вернулась в город, переменила квартиру и занималась добычей сведений для разведки, носила эти сведения в Старый Белоус в дом Журбы, там передавала Маркину, Ищенко. Так было до изгнания немецких захватчиков из города Чернигова. Руководитель подпольной группы гор. Чернигова Садовой. 15 марта 1946 года».

В останні дні серпня 1943 р. Любов Степанівна Валюшкевич передала наказ Кузьми Гнідаша: Сашко Садовий має прибути на зустріч із командиром у лісок між Михайло-Коцюбинським і Мажугівкою в означений час. Кім приїхав верхи на коні. На відстані Садовий побачив

двох вершників, які супроводжували командира. Вони їх і охороняли. Гнідаш сказав, що наближається фронт, тому виникла потреба встановити в місті рацію. Попросив Садового перевірити всі варіанти щодо конспіративної квартири і адресу передати через Любов Степанівну.

Таке рішення Кіма було викликано тим, що в Києві резидент з радисткою загинули. А Червона Армія стрімко наступала на Лівобережну Україну. Створення резидентури в Чернігові дозволить постачати штаб військ Центрального фронту прямою інформацією з місця подій, які в найближчий час повинні були розігратися на Десні та Дніпрі. На роль резидента Кім обрав Олександра Михайленка. Дев'ятнадцятирічного радиста Михайла Панфілова доставив літак з Москви.

Любов Степанівна повідомила, що Садовий пропонує квартиру Олександра Кириловича Кирюші по вулиці Будьонного, 2. Іван Бертольдович Тиссовський підготував для хлопців документи. У Михайленка було посвідчення старости села Ведильці, у Панфілова – старшого поліція. Відправлені до Чернігова за новими документами, обмін яких проводить німецька адміністрація. Прощаючись, Кім нагадав наказ розвідників: «Намагайся, щоб тебе менше перевіряли».

Радіостанція «Север»

Перевозити рацію допомагали надійні люди із сіл Козероги і Киїнка. Із спогадів Уляни Луківни Прохоренко, колишньої вчительки, мешканки села Козероги: *«Прийшов день везти рацію. Старості було дане завдання приготувати 6-7 мішків картоплі. В той час картоплі було уже мало. Але знайшли. Добралися до вулиці Воровського, в район тюрми. З правої сторони вулиці вийшла молода жінка. Забрала від мене підводу».* То була Варвара Кирюша. За словами Уляни Луківни, перш ніж

перевозити рацію до Чернігова, провела наступну підготовку: переданий Михайленком автомат, завернула у бушлат, поклала його в мішок, наказала двом хлопчикам накосити на лузі повний віз трави. Мішок з автоматом поклали на дно воза. Укрили травою. Зверху кошики з продуктами. У старости попросила перепустку. Він дав документ на ім'я вчительки Мехед Полі Федорівни. Сказав, що у неї є три попутниці. Уляна Луківна зупинилася на двох – Уляні Рудник і Моті Рудник. Навантажили на воза їхнього добра, підпрягли ще одного коня і поїхали. Їхали через Киїнку. Місцеві підпільники контролювали дорогу. Тут до них приєднався підліток Петро Тарасовець. Він взяв коней під вузди. Жінки сіли на воза. Так доїхали до Чернігова. Поблизу нафтобази Уляна Луківна озирнулася і побачила, як за ними йде озброєний поліцей. Перелякалась. Коли доїхали до вулиці Белінського, вона знову озирнулася – поліцей зник. Потім їхній шлях проліг через вулицю Карла Маркса. Далі, спомини Уляни Луківни дають можливість припустити,

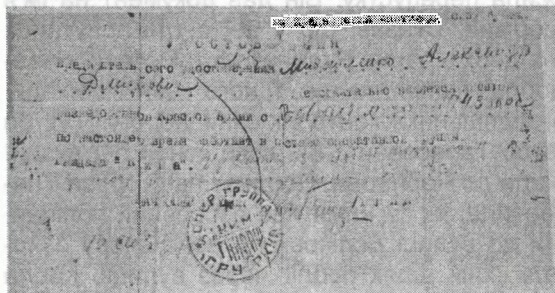
вони дістались будинку Ольги Петровської по Карла Лібкнехта, 5. Тут до них з двора вийшли поліцей і чоловік у цивільному. Забрали вантаж, а Уляна Луківна з жінками пішла на базар. Петро Тарасовець сів на воза і рушив додому.

От цим перевіреним шляхом доставлялася рація в Чернігів. І я знову вмикаю диктофон. Голос Кузнєцова. Він звертається до сина Михайленка, Дмитра: «Да, он был у Кима, но Ким его у себя не держал, а отправил для проверки к Таранущенко. Михайленко сам об этом в своем отчете пишет. Потом вернул его к себе. Группа была оперативная, поэтому работал по разным заданиям. Ещё момент не в пользу вашего отца. 16 сентября 1943 года ему выдаётся документ, что он направляется резидентом в Чернигов и с радистом Панфиловым. Ваш отец смертником был. Он не смог ни на одной явочной квартире поселиться. Он нашел Кирюш. У Кирюш не была подготовлена квартира. У меня об этом есть документ, подписанный полковником Сорокиным и майором Блохой. Сказано, что они вышли в эфир, а потом ушли на луг в копну сена и оттуда передавали информацию. Туда якобы приносили информацию подпольщики Садовой и Бычок. Но Бычок был в партизанах».

Тут я зупиню монолог Кузнєцова для деяких пояснень. Михайленка переправив Збанацький до групи Кіма у лютому 1943 року. На той час загону Таранущенко не існувало. Тому перебувати тут під час перевірки Олександр Дмитрович не міг. Повернення Любові Степанівни Валюшкевич з Чернігова Михайленко чекав у загоні Юрія Збанацького під опікою Олександри Тимофіївни Тимошенко – головної партизанської годувальниці. Її чоловік Павло Тимофійович був парторгом групи Кіма. У звіті Михайленко написав про перебування у Таранущенко тому, що на справі Гнідаша лежав гриф «секретно».

Посвідчення Михайленку Кім дійсно підписав 16 вересня 1943 року. Але вручив його Олександр Дмитровичу для пред'явлення частинам Червоної Армії після визволення міста, коли приїхав проститися з підпільниками. Ось його зміст: «Для пред'явления частям Красной Армии. УДОСТОВЕРЕНИЯ. Предъявитель сего удостоверения Михай-

ленко Александр Дмитриевич действительно является агентом разведорганов Красной Армии с февраля месяца 1943 года. По настоящее время работает в составе оперативной группы Гнидаша «КИМА» из сентября работает резидентом по гор. Черниго-

ву и начальник рации – Панфилова. Нач. оперативной группы /Гнидаш/. 16 сентября 1943 г.»

Про свою зустріч з Кімом мені розповів особисто Олександр Єв- лампійович Садовий. Як читач пам'ятає, Кім поставив завдання підго- тувати квартиру для встановлення рації. Із самого початку Садовий обрав будинок Кирюш. Перед війною Олександр Кирилович почав ро- бити пристінок, але завершити будівництво не встиг. Саме тут і осели- лись Михайленко з Панфіловим. Для рації було відведено місце у са- раї. Необхідну інформацію в будинок Кирюш окрім Садового і Бичека⁴, який залишався у Чернігові, хоча і вивів трьох військовополонених до партизанів, приносили Матвій Євстафійович Дзюбенко, Ольга Йосипів- на Петровська. Тому документ, який є у Кузнєцова за підписом майора Блохи і полковника Сорокіна щодо не підготовленої квартири у Кирюш, насправді фальшивка, якщо такий документ дійсно був складений. Не- вже професіональний розвідник Кузьма Гнідаш міг відправити свого резидента з радистом і рацією, не підготувавши для них надійного да- ху? Абсурд, звичайно. Хто такий майор Федір Мефодійович Блоха, я розповім пізніше. Кілька слів про полковника у відставці В'ячеслава Олександровича Сорокіна – краєзнавця, автора кількох книжок. Пото- варишувавши з Кузнєцовим, почав писати небилиці про Кіма. Одна з них про те, як розвідник організував повстання в Яцівському таборі. Друга – про викрадання німецької карти Дніпровського валу, списана з кінофільму «Подвиг розвідника». Багато чого ще. І все це друкувала газета «Комсомольський гарт», не замислюючись над тим, що від та- ких побрехеньок образ легендарного розвідника не стає кращим, а на- впаки, викликає жартівливе ставлення до нього. Коли я запитала В'ячеслава Олександровича, звідки він черпає таку інформацію про Кіма, то почула у відповідь, що він, Сорокін, має доступ до таких архі- вів, які мені уві сні не насняться. Дуже секретні. Край його публікаціям назавжди поклав візит до Чернігова автора книги про Кіма Бориса Гу- сєва на запрошення історичного музею і обласного штабу Всесоюзного походу місцями бойової і трудової слави радянського народу (голова Тимофій Максимович Корнюшенко) у листопаді 1984 року.

Отже, Михайленко і Панфілов приступили до роботи. Одного разу, коли радист вів розмову з Центром, а Шура і Варя сиділи на ганку, до двору зайшов поліцей. Як загіпнотизовані, дивилися вони на нього. А той стояв посеред двору і озирався. Із жахом Шура зрозумів, що знає цю людину. І той впізнав його. Поліцей побачив відкритий сарай і по- крокував до нього. Його не затримували. Він знайшов тут свою смерть. Труп зрадника скинули в яр, який починався відразу за будинком, гли- бокий і кам'янистий.

Після цього випадку передачі на деякий час припинили. Михайло включав рацію лише для прийому зведення «В останню годину». Заві-

⁴ Це Андрій Берегеля пішов у партизани і в одному з боїв проти карателів загинув.

тав Садовий. Розповів, що вночі Маркін пішов в партизанський загін, бо за ним наглядали. Від Івана Осипенка передав інформацію про німецьку артилерію. Від себе – про танкові укріплення фашистів у Святому.

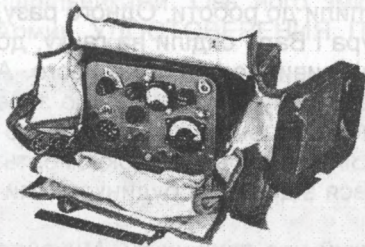
Під час роботи Панфілова Шура напружено слідкував за виразом його обличчя. По закінченні зв'язку запитував: «Нормально?». Михайло відповідав кивком голови. Розвідники прислухались до будь-якого звуку, що долітав з вулиці. Кожний з них думав, якщо засікли, прийдуть зараз. Але минало двадцять хвилин. Все було спокійно. Після восьмої ранку, коли відповідно німецьким порядкам дозволялося населенню залишати домівки, Шура з Михайлом вийшли в місто, щоб до вечора скласти нову радіограму.

Тільки-но Михайло переключився на «прийом», аби переконатися, що Центр чує його, як раптом закричала Варя Кирюша. Він різко повернувся у бік Шури і побачив, як той кинувся до виходу. Двері сараю рвав на себе поліцай. Шура і Михайло збили його з ніг та притисли до землі. Але незваний гість чинив опір. Тоді Варя вдарила поліцай коромислом. Його нарешті зв'язали і затягли до будинку.

Михайло повернувся до рації. Повідомив радиста з Центру про те, що сталося. Отримав відповідь: «Зрозумів. Передаю». Панфілов перейшов на прийом. Радіограма була короткою: «Роботу припинити. Користуйтеся паролем». Це означало, що керівництво розуміє міри безпеки і наказує зв'язатися з партизанами. Тієї ж ночі хлопці залишили будинок Олександра Кириловича Кирюші. Садовий з Бичеком допомогли їм влаштуватися на лузі, в скирті сіна, неподалік від Болдіних гір. А полонений поліцай залишався під наглядом Кирюш до приходу радянських військ. Благо, чекати довелося кілька днів.

Жаль, не можу передати голос Кузнєцова, сповнений шляхетного обурення щодо, на його думку, брехливих рядків із звіту Олександра Михайленка. Цитую запис з диктофону: *«Под Болдиной горой была немецкая система укреплений. На колокольне Троицкого монастыря немцы с биноклями. А тут по лугу через каждые три часа туда сюда шастают гражданские лица и приносят информацию для рации. Я радист бывший, фронтовой и знаю, что без антенны тогда работать на рации нельзя было. Такие вот сведения не важные».*

Як колишній радист, якщо він дійсно ним був, Кузнєцов повинен знати, що з 1940 року в Радянському Союзі випускалась переносна, трилампова короткохвильова радіостанція «Север» для роботи телеграфом. Конструктор – радіоаматор Б.А. Міхалін. У 1941 році він же на базі радіостанції «Омега» завершив розробку радіостанції «Север» для розвідників, вироб-

Радіостанція «Север» у сумці

ництво якої здійснювалось в Ленінграді на заводі імені Козицького. У грудні 1941 року радянська розвідка одержала 300 штук, а з 1942 р. завод випускав до 2000 комплектів на місяць. Удосконаленою малогабаритною переносною радіостанцією потужністю 1.2 Вт. і вагою 3 кг з живленням від сухих батарей БАС-80 або БАС-60, яка забезпечувала зв'язок на відстані до 400 км, користувались радянські розвідники і партизани. Вони ласкаво називали її «Северок». У 1943 р. радіостанція стала більш удосконаленою. Передавач важив 2 кг, батареї живлення 6 кг. Повний комплект уміщався у двох невеликих полотняних сумках. Для порівняння: військова радіостанція «Северок» з джерелом живлення важила близько 50 кг та обслуговувалася двома бійцями.

Радисти радіостанції «Северок» забезпечували успіх бойових операцій партизанських з'єднань Ковпака, Федорова, Сабурова, дрібних партизанських загонів і розвідувальних груп в тилу ворожих військ. Німецьке командування обіцяло високу нагороду тим, хто захопить «Северок» з радистом. Але це не вдалося жодному каральному загону. Радист підривав себе разом із рацією.

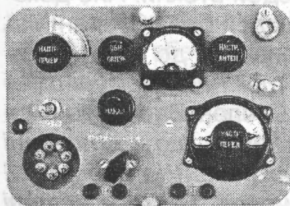
Антену «похилистий промінь» – дріт завдовжки 12 м. Закидався на будь-яке дерево, будівлю або копицю сіна. Сіно – гарний ізолятор, не пропускає електричний струм в разі оголення антени.

І ще один нюанс. Дійсне положення рації, що пеленгують, завжди буде дещо з боку від припустимо знайденого. Погрішності при пеленгації інколи можуть досягати декількох кілометрів.

Отже, рація «Северок» працювала безперебійно до дня визволення Чернігова. Восстаннє Панфілов сповістив Центр про вуличні бої в місті, про те, що підпільник Бородавко передав радянському командуванню план розміщення вогневих точок на Десні. Михайло прийняв наказ завершити роботу і

з'явиться до «Смершу» будь-якої дивізії по завершенні боїв. 21 вересня 1943 року о 12.30 радянські війська оволоділи Черніговом. Через кілька годин з Шурою Михайленком і Михайлом Панфіловим розмовляв майор «Смершу». Рацію опечатали і забрали. Радист залишився у дивізії. Хлопці простилися, щоб ніколи не зустрітись. Очевидно, Михайло Панфілов мусив йти на нове завдання.

Чернігівці бачили зміни, що відбулися з відступаючими фашистами. Місцева жителька Гелена Валер'янівна Акуленко (у дівочтві Дитківська) розповідала: «Коли німці входили до Чернігова, то за плечима у них були ранці коричневі з необробленої шкіри коней, видно волоссяний покрив. Під ними живі коні з м'ясистими задми. Пішки мало хто

Радіостанція «Север»

¹ Із групи І.Л. Осипенка.

рухався. Головним чином на мотоциклах і возах. Ситі, пихаті. Бігли з Чернігова зовсім інші. Скупчилися під сінним пунктом поблизу вокзалу. Обірвані, голодні. Просили у нас, дівчат, їжу. Ми кидали їм деруни». Однак сил у них ще вистачало, щоб нищити промислові об'єкти, комунальне господарство, пам'ятки архітектури Чернігова – П'ятницьку церкву, Успенський собор Єлецького монастиря, в якому створили стайні для коней. Вибухнули у повітря будинки педагогічного інституту та інституту фізичних методів імені Воровського. Повністю був знищений драматичний театр імені Шевченка. Криваві драми відбувалися у Подусівському концтаборі.

За спогадами вчителя Степана Васильовича Мальця, в останні дні серпня в таборі була посилена охорона. Інструменти, якими працювали утриманці, німці почали ховати від них. Все насторожувало. Єдине рятування – це зробити вихід через

стелю в камері на горище, а звідти – на волю. На той час у таборі утримувалося 45 людей. Десять з них втекли. Сталося це 8 вересня 1943 року, коли прийшла вантажна машина з СД у супроводі двох поліцаїв. В'язнів повезли у місто, де вони із зруйнованих будинків брали цеглу для будівництва. Під час роботи десять людей втекли. Але декого німці зловили і відвезли в тюрму. Серед тих людей був і Степан Малець. О дванадцятій ночі всіх збитих до крові привезли до табору. Ридель наказав позбавити їх баланди і туалету. «І так нас у камері тримали під посиленним контролем, – розповідав Степан Васильович. – Приміщення охоронялося чотирма німцями. Ми знали, що нас повинні розстріляти. Обстановка в камері була напруженою. Що робити? І ось на наше щастя знайшовся цвях. За допомогою цвяха на стелі поруч із димоходом видряпали дірку. Спочатку нас пролізло на дах п'ять хлопців. Хтось вдарився головою об залізо. Вартовий пострілом зчинив тривогу. Ми прямо побігли до річки Білоус. По нас відкрили кулеметний вогонь. Стріляли із залізничного мосту. Але була темна ніч. Подолавши ріку, ми за годину-півтори встигли добратися до Михайло-Коцюбинського. Це було вже 9 вересня. Устим, Петро і Кирило пішли на Остерщину, а я із Сашком – на територію Куликівського району, де 12 вересня зустрівся з передовими частинами Червоної Армії».

Вранці в таборі зчинилася страшна метушня. Серед утриманців поширилися чутки, що німці міняють команду. Але скоро зрозуміли – тут щось не те. Перекладач Міллер почав заганяти в'язнів до машини. Конвоїри били їх по обличчю прикладом. Привезли до тюрми. На її подвір'ї знайшли свою смерть 62 людини. А потім у самому таборі роз-

стріляли останню партію військовополонених. Опісля того фашисти вчинили погром у приміщеннях і спалили їх. Коли місцеві жителі прийшли сюди, то побачили сліди дикого погрому: повибивані вікна і двері, на стінах засохла людська кров. Марія Семенівна Ходосок згадувала: *«Я тоді робила по людях. Отож іду навпростець до своєї хибарки через залізничне полотно. Бачу, під насипом люди яму копають. Мені один конвоїр махнув рукою. Я звернула подалі. Зайшла за насип, тихенько дивлюсь, що далі буде. Коли кінчили копати, поставили їх над ямою, дали чергу, люди попадали у яму. Один поліцай казав, що в ямі лягло 80 чоловік». А в Яцівському таборі карателі живцем спалили у бараку 400 людей.*

В ніч з 20 на 21 вересня 1943 року Кім одержав повідомлення про визволення сіл Анисів та Количівка. До Чернігова було рукою дістати. О п'ятій ранку 21 вересня він знав, що в місті підрозділи Червоної Армії ведуть вуличні бої з гітлерівцями.

Опівдні за наказом Кіма Іван Тиссовський скликав людей на мітинг. Командир поздоровив всіх з визволенням Чернігова і наказав виступати в село Новий Завод Пакульської сільради для одержання документів і розпоряджень, що робити далі. З веселою піснею загін рушив у путь. У Новому Заводі із крайньої хати винесли на вулицю стіл. За цим столом Кім підписував, а потім роздавав посвідчення. Такі документи одержали Ілля та Віра Данилови. Потім Кім прощався з командирами партизанських загонів. Для відпочинку командування надало йому кілька днів. В один з них він виїхав до Чернігова.

Вулиці зберігали сліди окупації. На одному з перехресть криво висіла табличка «СС вулиця». Люди розбирали каміння. Побиті автомашини пристосовували для господарських потреб. Не було води, світла, продуктів харчування. Все це бачив Кім, коли добрався до будинку Кирюш по вулиці Будьонного, 2. Тут на нього чекали підпільники. Тут він вручив Шурі Михайленку і Сашкові Садовому посвідчення за своїм підписом. Теплі рукостискання. Слова подяки, слова прощання, і Кузьма Гнідаш поїхав у безсмертя. А наступного дня на фронт відбули Іван Осипенко, Андрій Бичек, Тихін Саприкін.

Обидва Олександрі, Михайленко і Садовий, кілька місяців працювали у Чернігові на відбудові комунального господарства міста, допомагали правоохоронцям виявляти запродавців, збирали серед чернігівців окупаційні газети «Українське Полісся» і «Чернігівський кур'єр» для передачі в обласний архів.

Лише у січні 1944 року Олександр Свямпійович Садовий виїхав на фронт.

* А. Бичек і Т. Саприкін загинули на фронті.

Підсумки

У згуртуванні сил підпілля Чернігова значну роль відіграли успішні дії партизанського загону Миколи Попудренка, про які 3 жовтня 1941 року повідомило Радінформбюро. Підбадьорений цим, Микола Микитович відправив до Чернігова групу зв'язкових для налагодження контактів з підпільниками, визначеними міськкомом партії для роботи в тилу ворога у вересні 1941 року. Із трьох залишених груп дієздатною виявилась лише одна – група Олександра Дмитровича Михайленка. На жаль, візит контакторів закінчився провалом – вони загинули у катівнях СД. На початку січня 1942 року Микола Попудренко послав до Чернігова Петра Марковича Працуна. Він зустрівся з Олександром Михайленком і колишнім інструктором обкому партії Михайлом Івановичем Муренком. Наслідком його перебування стала новоутворена підпільна група Івана Лазаровича Осипенка. У цей же час почали діяти підпільники на заводі «Жовтневий молот», залізниці і ТЕЦ. Ними керували відповідно Микола Степанович Шарий, Григорій Олексійович Маркін і Григорій Андрійович Іщенко. У березні 1942 року була викрита група із десяти працівників НКВС. На жаль, не всі імена відомі. Ми знаємо лише трьох – Миколу Галанова, Петра Сірого (повішені) і Петра Роговського (застрелений при намаганні втекти).

У лютому 1942 року названі групи об'єднали свої зусилля. За керівника визнали Олександра Михайленка. У розпорядженні підпільників були радіоприймач і радіостанція. Це давало можливість записувати зведення Радінформбюро і як листівки розповсюджувати їх серед населення Чернігова. Підпільники здійснювали акти саботажу і дрібні диверсії на комунальних підприємствах, відновлених окупантами, на заводі «Жовтневий молот», на ТЕЦ, на залізниці, в будинках, де розміщались німецькі госпіталі і різноманітні установи, псували телефонний кабель, який з'єднував Чернігів з Гомелем і Києвом. Шукали контактів з партизанами, але марно.

На початку лютого 1943 року група чернігівських підпільників на чолі із Олександром Михайленком потрапила у розташування розвідників ГРУ Червоної Армії під командуванням Кузьми Гнідаша (Кіма), які ще в травні 1942 року почали діяти на території Чернігівської і Київської областей. За рекомендацією Гнідаша підпільники Чернігова розділились на три важливі для розвідки групи. Групу «Місто» очолив Матвій Євстафійович Дзюбенко. Її завданням було добувати інформацію про розміщення німецьких штабів, служби СД, угорських каральних загонів. Група «Залізниця», очолювана Григорієм Олексійовичем Маркіним, вела нагляд за пересуванням німецьких воїнських ешелонів і здійснювала диверсії. Група «ТЕЦ» на чолі із Григорієм Андрійовичем Іщенко спостерігала за переміщенням німецьких військ, за об'єктами

військового будівництва на території фабрики первинної обробки вовни, проводила диверсії.

Постійний контакт підпільників Чернігова з оперативною групою Кіма-Гнідаша підтримувався Любов'ю Степанівною Валюшкевич – остерською вчителькою. Зустрічі з керівником підпільної організації Олександром Євлампійовичем Садовим, який очолив її після виходу Олександра Михайленка з міста на пошуки партизанів, відбувались на конспіративних квартирах Ольги Йосипівни Петровської по вулиці К.Лібкнехта, 5 та Григорія Олексійовича Маркіна по вулиці Немировича-Данченка, 11.

Підпільники виконали всі завдання по збиранню необхідних даних для розвідки Червоної Армії та партизанських загонів, провели диверсії. На ТЕЦ знищено 1500 тон торфу – кожний день його згоряло понад норми 50 тон. Шляхом навмисно викликаних аварій 9 разів зупинялась станція на 26 робочих днів. На залізничному вузлі підпільники, які працювали тут, засипали піском 52 букси вагонів, замінували 12 поїздів і паровозів, у 4 паровозів витоплено підшипники. На перегоні Малейки – Левковичі пошкоджено двокілометровий шлях. Рух не можна було відновити упродовж двох днів. Підпільники допомогли 40 військовополоненим втекти до партизанського з'єднання імені Коцюбинського⁷³.

Значна увага приділялася залізниці. Підпільники вели розвідку у напрямку Ніжин-Чернігів, Чернігів-Гомель, Чернігів-Овруч. За період з червня по вересень 1943 р. висаджено у повітря поїзди і паровози на лінії Чернігів-Ніжин тричі, на лінії Ніжин-Бахмач двічі і на лінії Чернігів-Гомель теж два рази⁷⁴.

З часу встановлення контактів із розвідувальною групою Гнідаша, підпільники Чернігова зірвали монтаж сушильного заводу, склали план німецьких укріплень на Десні, не дали можливості окупантам відродити у повному обсязі жодної фабрики, жодного заводу, вивели з ладу на деякий час німецьку міжміську телефонну станцію⁷⁵.

В кінці серпня 1943 р., коли фронт наблизився до Чернігівщини, група розвідників на чолі із Кузьмою Гнідашем перейшла у розпорядження штабу Центрального фронту, яким командував Костянтин Рокоссовський. Тоді ж на конспіративній квартирі Олександра Кириловича Кирюші у Чернігові по вулиці Будьонного, 2 за наказом Кіма було встановлено рацію⁷⁶. Резидент Олександр Михайленко та радист Михайло Панфілов забезпечували її роботу. Через кожні три години в Центр поступала інформація про розташування оперативних резервів

⁷³ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 16–25.

⁷⁴ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 48.

⁷⁵ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 9–11.

⁷⁶ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 9.

противника, про стан оборонних рубежів, про наявність тилових баз постачання, артилерії, танків, піхоти, окопів і тому подібне.

21 вересня 1943 року о п'ятій ранку Центр прийняв останнє повідомлення про вступ радянських військ у Чернігів. Михайло Панфілов прийняв розпорядження разом із Михайленком прибути в управління контррозвідки (СМЕРШ) будь-якої дивізії. Ввечері 22 вересня 1943 року Москва салютувала з 124 гармат 20 артилерійськими залпами на честь визволителів Чернігова. Михайло Панфілов отримав нове призначення, а Шура Михайленко був відкликаний новопризначеним секретарем міськкому партії Федором Івановичем Коротковим – Чернігову він потрібен як спеціаліст.

ШТРИХИ ДО ПОРТРЕТІВ

Олександр Кирилович Кирюша

Подружжя Кирюш

Народився 1889 року і виріс у селі Зайці Чернігівського району. У 1905 році він залишив рідні місця і подався до міста з бажанням вивчитися, працювати на заводі чи фабриці і бути хазяїном своєї долі. Мати плакала, благала сина залишитися вдома, бо в Чернігові стріляють. Однак Олександр наполіг на своєму.

Кирюша познайомився з калузьким майстром Василем Яковичем Юхіним. Це була добра, талановита людина, у якого Олександр навчився мистецтву

мостити вулиці. На той час таке вміння цінилося на вагу золота. За кілька років Кирюша відчув себе справжнім багатієм. Він придбав новий модний костюм і велосипед. Тепер можна було показатися на очі матері. На власній веломашині Олександр Кирилович в'їхав в рідне село. Дощів давно не було. Стояла спека, хоча ранок тільки-но починався. Він плавно котить селом на блискучому велосипеді, а за ним тягнеться шлейф пилу і юрба сільських хлопчаків, які своїм галасом сповіщають про приїзд Олександра Кирюші. Ось уже і старенька мати кидається йому назустріч. Рідний дім притягував до себе знайомими з дитинства пахощами, материнською суетою, зустрічами з друзями. Але час йшов, і Олександр Кирилович відчував, що без своєї міської професії йому не жити. Він поїхав, давши обіцянку незабаром повернутися в рідні Зайці.

Однак зустріч з Марусею, одруження, народження першої дочки Варі у 1919 році надовго затримали його приїзд додому. Була на це ще одна причина. Річ у тім, що слава майстра Олександра Кириловича Кирюші сягнула далеко за межі Чернігова. Вдвох з братом Петром, якого він навчив своїй професії, мостив вулиці у Мінську і Харкові, де йому пропонували викладати в системі фабрично-заводського навчання (ФЗН). Відмовився. Не вважав себе грамотною людиною для такої важливої справи. У 1935 році повернувся до Чернігова і прийняв складне завдання – мостити колишню Красну площу, яка тепер носила ім'я Куйбишева. Чернігівці пишалися цією роботою Олександра Кириловича, хоча імені майстра не знали.

Виросли дочки Варя і Віра. Варвару обрали секретарем комсомольської організації на міжміській телефонній станції. Пенсіонерами

стали Олександр Кирилович і Марія Кузьмівна. Мріяли видати дівчат заміж, ростити онуків. Але все перекреслила війна. Старий майстер ходив вулицями зруйнованого Чернігова. Подовгу стояв на понівеченій бомбардуванням центральній площі міста, яку мостив власними руками, і безсило плентався назад. Коли у міськкомі партії Федір Іванович Коротков запитав Олександра Кириловича, чи згоден він всією родиною залишитись у підпіллі і квартиру свою віддати підпільникам як конспіративну, коливань не було. Рекомендацію Кирюшам дав Олександр Михайленко.

Старий майстер оберігав молодь. Дівчат своїх навчав стриманості. Просив не вступати у зайві розмови із сусідками. Варвара і Віра стали неабиякими конспіраторами. Пам'ятаю, як добра душа Євдокія Артемівна Вербицька, яка жила поруч із Кирюшами, почувши, що я цікавлюсь ними, застерегла мені: «Навіщо? У них постійно бували поліцаї. Залицяльники». Я сказала, що можу назвати імена тих поліцаїв і навіть описати їх, бо всі вони – підпільники, а квартира Кирюш була явочною. Євдокія Артемівна перепитала: «А це точно?». Відповіла, що точніше не буває: архівні документи підтверджують це. Моя співбесідниця посміхнулась: «Ну і дівчата, ну і молодці». Це про Варю і Віру.

Олександр Євдямпійович Садовий

*Сидять: О.Є. Садовий (перший зліва),
В.В. Данилова, І.Л. Осипенко.*

*Стоять: О.Д. Михайленко (перший
зліва), Г.О. Маркін, І.Г. Данилов*

Він був серед тих, хто приходив до Кирюш на конспіративну квартиру по вулиці Будьонного, 2. Народжений 1916 року, Садовий мав коріння у Петрушині Чернігівського району. У метричних книгах цього села за 1857–1869 та 1870–1879 рр. знаходимо Садових серед селян спадкоємців дворянських родин Милорадовичів і Шихуцьких, казенних селян, козаків. Жили Садові і в Халлявині. Однак більшість з них козацького роду. Достеменно невідомо, де народився Сашко Садовий. До війни жив у Чернігові. Працював на одному з будівельних майданчиків міста. Одружився. Його обраницю звали Шурою. Жити б і радуватися. Та війна покликала юного чоловіка на поле брані. Сашко

* Її чоловік, з родини поета М. Вербицького Д. Вербицький, став жертвою провокаторки К. Книги, але його вдалося врятувати.

опинився в оточенні під Пирятином. Під час своїх тривалих переходів до Чернігова почув про партизанів. На щастя, Шура була вдома. Відмила чоловіка, нагодувала, а потім розповіла про міські новини. Хтось вдень на вулиці вбив двох німецьких офіцерів. Об'яви сповіщають, що вбивців схопили. Їх повісять. Може, це партизани. А дядько Матвій Дзюбенко, з яким Сашко до війни працював на будівництві, тепер у німців служить. Теж буде. Садовий не повірив дружині.

М.С. Дзюбенко

За три дні вони несподівано зустрілись на вулиці. Матвій Євстафійович не виказав подиву, а привітався так, начебто вони востаннє бачилися вчора. Запитав, що Сашко збирається робити. Звичайно, працювати. Треба годувати сім'ю. Дружина сказала, що Матвій Євстафійович має роботу. Дзюбенко запросив Садового прийти завтра у міську управу. І пішов собі впевненою ходою. В його постаті і поверті голови було стільки гідності, що Садовий позаздрив колишньому колезі. Очевидно, за це і поважав

Матвія Дзюбенка заступник начальника міської управи з будівництва Михайло Зубрицький. Довіряв йому добирати кадри. Цим можна пояснити, чому Сашко Садовий був зарахований до бригади Матвія Євстафійовича. Так для Олександра Євлампійовича відкрилась можливість увійти до підпільної групи Олександра Михайленка, пізніше стати його заступником, підготувати квартиру Кирюш для встановлення рації, забезпечувати радиста інформацією.

Передивляючись зошити дідуся Домницького, я знайшла його записи про село Рябці Чернігівського району. Читаю: *«Де фронт? А хто його знає. Оточенці приставали у прийоми. Робили у «общині» і добре. Та одного разу всіх несподівано приймків схопили і в тюрму. Потримали трохи. А тоді вивезли і розстріляли. Казали, ніби і Сашка Садового схопили, та його випустили, так як він працював у німецькому підприємстві»*. Як жалкую за тим, що не розговорила до кінця небагатослівного Олександра Євлампійовича. Тоді б було ясно, що він робив у Рябцях. Можливо, тут у нього жили родичі, а можливо, він у цьому селі шукав надійних людей. Про це я вже ніколи не дізнаюсь. Олександр Євлампійович Садовий помер від лейкемії у 1977 році, коли йому було ледь за шістьдесят.

Але краще про нього сказала Любов Степанівна Валюшкевич у характеристиці, написаній нею 19 квітня 1946 року. Навожу цей документ повністю із збереженням мови і стилістики оригіналу: *«Садовий Александр Евлампиевич, год рождения 1916, рабочий, беспартийный, в феврале 1942 года, работая в подпольной антифашистской группе г. Чернигова, созданной тов. Михайленко, выполнял такие диверсионные работы: вывел из строя отопление и канализацию в доме №13 по ул. Шевченко, в котором была казарма полевой жандарме-*

рии, водопровод в домах №131, 129 Гестапо и во всех казармах, где были размещены немецко-мадьярские войска, организовал порчу котла в помещении центрального торгового общества, бывший комвыш. Не допустил восстановления дома школы Лассалья, который готовился для немецкого госпиталя; путем увеличения гидравлического давления были уничтожены котлы системы отопления. Испортил отопление в помещении бывшей школы по ул.Полевой, которое готовилось под казармы.

После ухода тов. Михайленко с февраля 1943 г. остался руководителем подпольной группы г. Чернигова. Через Михайленко связался с тов. Валюшкевич, резидентом опер. группы РККА. С этого момента силами подпольной группы выполнял все задания по сбору необходимых данных для разведки РККА и партизанских отрядов. Данные были точные и своевременные.

Подпольная группа, которой руководил тов. Садовой, провела такие диверсии: для срыва нормальной работы Черниговской ТЭЦ тов. Ищенко нарочно вызывал осложнения с топливом. Было уничтожено 1500 тонн торфа. Каждый день сгорало до 50 тонн торфа сверх нормы. Путем нарочно вызванных аварий проведено 9 остановок ТЭЦ в общей сложности на 26 рабочих дней. По приказу комиссара партизанского отряда им. М.Коцюбинского Михайленко Аркадия подпольная группа провела взрыв Черниговской ТЭЦ.

Подпольная группа тов. Садового через тов. Маркина и Ищенко на железнодорожном узле провела такие диверсии: засыпано песком 52 бункера вагонов, заминировано 12 поездов и паровозов, у 4 паровозов выплавлены подшипники. Сделана авария на поезде на перегоне Малейки-Левковичи с повреждением двухкилометрового пути с остановкой движения поездов на двое суток. Группа организовала побег в партизанский отряд до 40 военнопленных.

Группа тов. Садового не дала немцам пустить в эксплуатацию сушильный завод путем затягивания монтажа парового котла. Для обеспечения связи наступающей на Чернигов Красной Армии была установлена подпольная радиостанция. Тов. Садовой обеспечил ее безопасностью и необходимыми для разведки данными.

В результате правильного подбора людей в подпольную группу и верной постановки конспирации группа тов. Садового не была преследуемой со стороны гестапо, бесперебойно работала до освобождения гор. Чернигова.

Отчет о работе подпольной группы, которой руководил тов. Садовой, утвержден Черниговским горкомом КП(б)У 11 марта 1946 года.

Тов. Садового рекомендовано Черниговскому горкому КП(б)У для представления к награде. Резидент опер. группы РККА – Валюшкевич*.

* Комунистична вища школа.

Григорій Олексійович Маркін

Це Садовий привів до підпільної групи Григорія Маркіна – паровозного машиніста. Григорій Олексійович, як багато інших залізничників, вийшов з оточення. На шляху до Чернігова було село Анисів. Тут Маркін несподівано зустрівся із старшим диспетчером Григорієм Іщенком. Ще раніше вони працювали разом на Омській залізниці. Іщенко був комуністом. Отримав поранення в ногу, тому Маркін залишив його в родині Болбат, а сам рушив на Чернігів. На щастя, його квартира по вулиці Немировича-Данченка в районі Стрижня збереглася. Сюди він незабаром перевіз Григорія Іщенка. Від знайомих дізнався, що залізничників, котрі повертаються додому, німці кидають на відбудову залізничного вузла. Маркіну брати участь у цій справі не хотілося, тому він знайшов давнього приятеля Садового, аби порадитися з ним. Сашко сказав, що краще поговорити з дядьком Матвієм, в бригаді якого він працює. А незабаром Матвій Євстафійович Дзюбенко влаштував Григорія Маркіна механіком з водоопалення в німецький пересильний шпиталь по вулиці Леніна, 131. Григорій Олексійович згадував, як напередодні нового року робітникам шпиталю роздали піріжки. Шеф сказав, що в одному з них запечено монетку. Хто такий піріжок знайде, той повинен його показати. Знайшов Маркін. Шеф розлютився, бо це означало, що переможе Червона Армія. Наказав Григорію забиратись геть.

Григорій Олексійович Маркін був активним учасником підпільної групи Михайленка. За його словами, йому допомагала колишня медсестра, дружина офіцера Марія Петрівна Білгородська, 1913 року народження. Вона багато чого довідувалась у німців і передавала Маркіну. Коли ж Григорій Олексійович пересів на паровоза для здійснення диверсій і йому почала загрожувати небезпека, він прийшов до партизанського з'єднання імені Коцюбинського, де отримав гвинтівку іноземного зразка і шість патронів. Проте комісар Аркадій Михайленко наказав все це здати, бо призначив Маркіна зв'язковим з підпільниками у Чернігові. Григорій Олексійович носив листівки, газети, а в ліс доставляв важливу інформацію. Конспіративна квартира була на Подусівці у Петра Івановича Журби. Його дочка Надія, перш ніж Маркіну йти до міста, вивчала дорогу – чи вільна вона. Тому що одного разу стався випадок, коли Григорій Олексійович нарвався на вартового допоміжної частини, яка зупинилась у ліску поблизу Подусівки. Маркін здогадався, що ці запроданці кинуті проти партизанів. Все виконав у Чернігові і швидко повернувся до лісу. Журба вивіз Григорія Олексійовича на возі з соломою. Він встиг сповістити командира про небезпеку, що насувалася.

Останнє завдання Маркіна – зустріч Червоної Армії, яка підходила до Дніпра. Він розповідав: «*Ми, четверо, їхали на возі у бік Левковичів*

вздож залізниці. Я, Іщенко, колишній директор левковицької школи (прізвище забув) і Валентина Григорівна Печерська. Наскочили на чотири німецьких танка. Виявили хитрість, спритність, залишились живими і виконали завдання. Зустріли Червону Армію і провели розвідників до самого Дніпра, забезпечили їх плавзасобами».

Після війни Григорій Олексійович Маркін оселився в Черкаській області. Займався селянською працею. Одружився. Народив сина. До чекався онуків. Помер від хвороби серця наприкінці вісімдесятих. Залишився в пам'яті безхитрисною, щирою, доброю, спокійною людиною. Недарма ж до війни його називали тихонею.

Григорій Андрійович Іщенко

Вони завжди були поруч – Григорій Маркін і Григорій Іщенко. Народжений 1905 року, Григорій Андрійович пережив Жовтневу революцію, в громадянську воював проти колчаківців з чеськими солдатами-інтернаціоналістами, брав участь у чонівських рейдах, у двадцять восьмому вступив до партії більшовиків, потім вчився і нарешті отримав призначення на Омську залізницю. За кілька років до війни Іщенка перевели у Чернігів.

Днів за п'ять до окупації міста керівництво відділку дороги і всі залізничники були евакуйовані до Прилук. У Чернігові залишилась оперативна група із десяти працівників вузла і чотирьох диспетчерів. За старшого оперативної групи був Григорій Іщенко. Вони відправляли в глиб країни устаткування різних підприємств міста, поранених із шпиталю, який розмістився в школі імені Войкова по вулиці Пролетарській. Із завершенням евакуації група повинна була підірвати депо, вокзал, стрілочні переводи і хрестовини, систему постачання вугіллям і водою, міст через Десну. Але події наступних днів зруйнували хід наміченого. Німецька дальня артилерія почала обстрілювати район вокзалу. Залізничний вузол з єдиним маневровим паровозом було знищено. Оперативна група рушила на Прилуки. Диспетчери, а разом з ними Іщенко, перебралися на роз'їзд Количівка. Саме тут для них почались жахливі дні хаосу і безладдя. Залізничники на собі відчули напір німецької мотопіхоти. І все-таки їм судилося дійти до Прилук, де знаходилось командування Південно-Західної залізниці. Спочатку диспетчери їхали вантажівкою, підбраною на перегоні Количівка – Муравейка. Так вони просунулись до Ніжина. Тут у них машину конфіскував рудовусий капітан медичної служби, аби перевести поранених. До Прилук диспетчери йшли пішки.

Начальник відділку дороги дуже зрадів, коли побачив змарнілого Іщенка, одяг якого був брудний, а обличчя заросло щетиною. Він розповів Григорію, що німці швидко просуваються до Києва. Всі залізничники кинуті на його захист. Наказав Іщенку озброїти своїх людей і відправити їх в столицю. І вони, група залізничних диспетчерів, рушила на захист Києва. Три дні і три ночі стримували німецьку атаку. Всіх своїх колег втратив Григорій Іщенко. Тому відходив до Борисполя з незнайомими залізничниками. На пшеничному полі і в лісі поблизу села Барішівка скупчилась величезна кількість працівників залізниці. Вони зрозуміли, що опинились у німецькому оточенні. Наявність зброї переконала залізничників, що втримаються лише три доби. А там, хто виживе, намагатиметься дійти до своїх. На четверту добу німецькі літаки на бриючому польоті розстрілювали обеззброєних людей. У наступні дні для Григорія Іщенка були вибухи землі, річки і болота вбхід, автоматні черги, поранення лівої голені, яке виявилось не складним, але просуватися швидко він вже не міг. Іщенко у формі залізничника затримав німецький патруль. Він мав розпорядження залізничної комендатури всіх радянських залізничників відправляти до Києва. Незважаючи на поранення, Григорій Андрійович отримав перепустку. Його відправили до столиці.

За три дні він втік до Чернігова. Але нестерпний біль в нозі змусив його шукати притулок у селі Анисів, де Іщенко знайшов Григорій Маркін. Почали жити вдвох. Матвій Євстафійович Дзюбенко через біржу праці влаштував його кочегаром у польову жандармерію, яка розміщлася по вулиці Леніна, в колишньому приміщенні дитячого тубдиспансеру. Робоче місце Іщенко знаходилося поруч із вугільним складом, тому було теплим і темним. Він надав підпільникам необхідну інформацію, що дало змогу зимової морозяної ночі вивести з ладу водогін, який забезпечував водою солдатські казарми і жандармерію. Сашко Садовий і Михайло Терентьев відкрили шахтний колодязь, зняли з кожної труби покриття, а далі свою справу зробив мороз. На ліквідацію аварії керівництво жандармерії витратило майже добу. Винуватців не шукали – занадто вже переконаною була морозяна атака. Українським робітникам жандармерії наказали їхні начальники працювати уважніше.

У службових справах прийшов Григорій Іщенко до головного інженера ТЕЦ пана Модестова. Ці зустрічі ставали частішими. Григорій Андрійович відчував, що головний інженер ставиться до нього з симпатією. Якось відверто запропонував йому перейти на ТЕЦ, адже опалювальний сезон у польовій жандармерії закінчується – на дворі весна. Іщенко обіцяв подумати. Розповів Маркіну про розмову з Модестовим. Вдвох порадилися із Садовим і Матвієм Євстафійовичем. Невдовзі Григорій Андрійович сказав головному інженеру «так». Після того, як Іщенко побачив німецький шеф ТЕЦ на ім'я Пельтнер, він отримав посаду завідуючого паливними складами та кінним двором, на яких пра-

цювали радянські військовополонені. Були вони чорні від торф'яного пилу і виснажені від голоду та важкої роботи – укладали торф у спеціальні бункери.

Незабаром Іщенко знав, що Пельтнер здійснює політичний нагляд і не втручається у технічні процеси станції. Цим займається головний інженер. Якось у пориві відвертості він сказав Григорію Андрійовичу, що працювати стає все складніше. Робітники зачалися і чекають миті, аби вдарити у спину. Прямих доказів у нього немає, але переконаний – майстри Олексій Ніжинець та Петро Макаров, машиніст Данило Березняцький здатні на такий вчинок. Так Григорій Іщенко знайшов своїх однопідприємців. Про саботажні акції, здійснені підпільною групою ТЕЦ, я розповіла у попередніх розділах.

Були ще важливі завдання, виконані Григорієм Іщенко. Вони пов'язані із залізницею. Магнітні міни, які доставлялись з лісу для знищення ворожих ешелонів, Григорій Андрійович передавав Вірі Данилової на залізничному переїзді поблизу «шерстянки». Йдучи на зміну, чоловік Віри Ілля ховав у кишеню акуратну «іграшку». Віддавав її машиністу Олександрю Свірському. Наступного дня наділяв Григорія Маркіна. Внаслідок тричі летіли під укіс ворожі ешелони на лінії Чернігів-Ніжин.

На початку вересня 1943 року на ТЕЦ прибув німецький підрозділ. Військовики зносили у приміщення ящики, цікавились механізмами. Іщенко зрозумів – готується операція по знищенню станції. Цю інформацію він передав Садовому. Той сповістив про це Михайленка, який знаходився на конспіративній квартирі Кирюш з рацією і радистом Панфіловим. Олександр наказав без консультацій із Кімом нічого не уживати. Однак розпорядження випередити німців і здійснити вибух ТЕЦ так, аби після визволення Чернігова її можна було швидко відновити, надійшло від комісара партизанського з'єднання імені Коцюбинського Аркадія Калениковича Михайленка. Василь Петрушевич і Григорій Маркін принесли вибухівку, міни із годинниковим механізмом і тол. Все це сховали на квартирі Зінаїди Ген. Операцію призначили на 7 вересня 1943 року. Мінувати станцію доручили Герасименкові, Макарову і Романенкові. Інші члени групи мали зняти важливі і гостро дефіцитні частини машин, добре загорнути їх і сховати у закритих колодязях на підвісках. Так все і зробили.

Коли радянські війська визволили Чернігів, Григорія Іщенка арештували. Його звинуватили у навмисному знищенні ТЕЦ. Доля інших учасників операції мені невідома. Григорія Андрійовича спочатку тримали в Чернігові, а потім відправили на північ. Клопотання друзів відіграли позитивну роль у подальшій долі Іщенка. З нього зняли всі обвинувачення і випустили на волю. Пережите ним, він болісно згадував. Інколи виправдовувався, показував документи, за якими мав право жити незаплямованою людиною. Однак з роками відносини Іщенка з

близькими товаришами по підпіллю почали псуватися. В житті Григорія Андрійовича з'явився Кузнєцов. Він швидко помітив його амбіційність і почав свою гру. Визначив Іщенка як командира і комісара підпільних груп на залізниці і ТЕЦ. Тому, мовляв, Григорій Андрійович заслуговує на краще пенсійне забезпечення, інші пільги. Віра Данилова підвищила свою пенсію за рахунок групи інвалідності. Якою була реакція Іщенка, стане зрозумілим з листа Іллі Гавриловича Данилова до нього від 14 грудня 1986 року: *«Так вот, гражданин Ищенко, товарищем называть нельзя. Спасибо за характеристику! Прав был начальник М.Г.Б тов. Лысунов, когда вызывал меня за тебя 20 раз в М.Г.Б. Я защищал тебя. Он говорил, вы знаете, что это за человек? Еще бы немного оккупации, и вы все были бы на веревке. А я все защищать ходил с женой и Садовым. Посылку выслали тебе. Думали, что защищаем человека. Прав был Лысунов! А жену мою не обуяла жажда наживы, как пишешь ты. Ушла она с работы по настоянию главврача ж.д. поликлиники тов. Купчика, так как заболела легкими и все время состоит на учете поликлиники по сегодняшний день. Инвалид второй группы. Медицинское заключение дало право на получение пенсии. «Командир-комиссар». Лучше бы ты был человеком. Это же надо написать о Маркине такую клевету! Сочинитель! Историк! Не зря тебя исключили из партии до войны и восстановили после войны благодаря всех наших стараний. А ты нахально клеветещешь на всех нас живых и даже мертвых. Это тебе ответ на твое письмо от 30/XI 86 г.»*. На жаль, цього листа Іщенка у мене немає.

Однак є інші, адресовані мені особисто після відомої наради в обкомі компартії 13 липня 1976 року. В них Григорій Андрійович шле вітання Кузнєцову, розпитує про його здоров'я. Цікавиться, чи не пише хто *«правдиво-историческую Летопись»*. В листі на моє ім'я від 23 червня 1986 року Іщенко під впливом письмового спілкування з Кузнєцовим висловлює його ж думку: *«Общезвестно, что после разгрома созданного обкомом до оккупации подполья, осталось пустое место. Михайленко был в списке того обкомовского подполья. Но он ушел в лес к партизанам и для нового подполья он ничего не сделал и не делал. Он знал, что все данные о новом подполье только я мог дать более материал...»*. Аби пояснити, чому він так вважає, Григорій Андрійович додає: *«... потому Михайленко и Кузнєцов рекомендовали Беляеву «выдаивать» от меня материал для книги»*. Дивовижне бажання надати собі неабиякого значення. Хоча найбільш причетними до створення так званого «нового» підпілля були Дзюбенко і Садовий. Коли ж Беляєв писав свою книгу, Михайленко з ним не спілкувався. Про те, що її здано до видавництва у Києві, Олександр Дмитрович дізнався від мене, бо я продивлялась тематичний план *«Політвидаву України»* на 1977 рік. Так що рекомендував Беляєву Іщенка ні хто інший, як Кузнєцов.

У цьому ж листі Григорій Андрійович запитує мене: «До сих пор я не пойму, чем они [Данилови. – Авт.] недовольны? За что они меня так ненавидят? Чего я себе присвоил?». Чому Данилови перестали по-товариськи ставитися до Іщенка? Наведу уривок з листа Григорія Олексійовича Маркіна до мене за травень 1985 року: «Я Вам благодарен за поздравление меня с праздником Победы. Я ездил в Чернигов на встречу с товарищами... Остановку сделал у Басовых. Все друзья встретили меня хорошо и радостно. Хотел увидеть Вас, но не пришлось. ...мне пришлось прочитать письмо Ищенко у Михайленко и понял из письма, что он вроде перешел в сторону Беляева, он вроде чокнулся. Но я Ищенко напишу крепкое письмо, чтобы он такими делами не занимался...».

Між Григорієм Андрійовичем і мною листування припинилося після вісімдесят шостого року. Гадаю, саме тоді він пішов з життя. У нього були нелегкі сімейні стосунки, тому на мій лист відповіді не дочекалась. Григорій Андрійович писав мені, що дуже скучає за Черніговом. Хотів би повернутись до міста своєї юності, але вже кілька десятиріч мешкає у Челябінську. На зимовий період влаштувався на роботу диспетчером ліфтового господарства багатопверхівок. Зберігається стовідсоткова пенсія плюс зарплата. Так що жити можна. Працює у теплі, без фізичного навантаження. А головне – без нервових стресів і в трьох хвилинах від квартири. Це було важливо для людини, яка мала понад сімдесят років. Були в листах Григорія Андрійовича рядки, які говорили – він живе минулим. На моє переконання, Іщенко чесно працював у підпіллі і за це хотів більшої уваги, ніж мав. Його дуже образили, коли заарештували. Стан душі Григорія Андрійовича зрозумів непоганий психолог Герард Олексійович Кузнєцов і дав йому те, хто ніколи не давав: уваги і перебільшеного визнання його заслуг. Ось вам і розкол у лавах колишніх підпільників.

Ілля Гаврилович Данилов

Народжений у Чернігові 1913 року. Рано залишився без батьків. Виховували хлопчика дві сестри, з якими він жив. По закінченні школи Ілля вступив до технічного училища, де набув кваліфікацію залізничника. Опісля будував залізниці Чернігів-Овруч, Новобелиця-Прилуки. Потім доля закинула Іллю Данилова на будівельні майданчики Сталіно, Харцизька, Запоріжжя, Рогані. Всього набачився, всього випробував. Напередодні війни повернувся додому, до своїх сестер. На станції Чернігів взяли його в кондукторський резерв молодшим кондуктором. І знову поїздки,

* У З.Ф. Ген (за другим чоловіком – Басова).

несподівані зустрічі, безсонні ночі. Життя було стрімким, та Ілля цьому радів.

Коли розпочалася війна, Данилов працював черговим по станції. Вдень і вночі йшли ешелони з військовими вантажами. Ілля Гаврилович мав швидко орієнтуватися, так як не вистачало залізничного путі. Все було переповнено воїнськими, санітарними потягами, поїздами із обладнанням фабрик і заводів, які вирушали на схід країни. Працівники станції перейшли на казармений стан. Пасажирські поїзди було скасовано. Чергові по станції, складачі поїздів, стрілочники, які жили на лінійних станціях і по селах, перестали з'являтися на роботу. Тому всю необхідну роботу виконували черговий по станції Чернігів Ілля Данилов, складач поїздів Дмитро Легчун і три стрілочники. Працювали цілодобово.

Налетіли німецькі літаки. Скинули бомби. Одна з них влучила в цистерну з бензином. Стався вибух і почалась пожежа. Аби врятувати весь потяг, Данилов наказав підігнати маневрові паровози – один в голову поїзда, другий – у хвіст. Таким чином вдалося розтягти вагони в різні сторони і врятувати їх. Тонна бомба пошкодила три лінії. Тому всі поїзди, які приходили з боку Гомеля, відправлялись на Ніжин. Але незабаром і це робити стало неможливим. На Дніпрі між Неданчичами та Іолчею німці знищили залізничний міст. З наближенням фронту почастішало фашистське бомбардування. Порушився будь-який зв'язок. Тоді було ухвалено рішення: вагони, що залишилися, відправити на Ніжин. У спеціальному поїзді покинули Чернігів Ілля Данилов, Дмитро Легчун, військовий комендант та його помічник. У Ніжині вони відшукали службовий поїзд зі штабом Чернігівського відділку дороги. Там наказали рушати на Прилуки для одержання зароблених грошей та документів, в тому числі направлень на Казанську залізницю.

Але до Прилук Ілля Гаврилович так і не добрався. З групою залізничників пізньої ночі дістався станції Гребінка, де виявилось кілька пасажирських вагонів з керівними працівниками управління залізниці. З ними Данилов рушив на Київ. Німецька дальня артилерія обстрілювала місто. Незважаючи на руйнацію, Ілля Гаврилович розшукав будинок, де знаходилося управління залізниці. Там він побачив начальника політвідділу Чернігівського відділку дороги Григорія Фінкельберга, який виходив з під'їзду. Неповдалі стояла заведена вантажівка – полуторка. Данилов встиг підійти до нього і сказати, що він з Чернігова. Фінкельберг запропонував йому їхати разом у Дарницю, де стояли пасажирські і товарні вагони із залізничниками Чернігова, Ніжина, Києва, лінійних станцій Чернігівського і Київського відділків дороги. Всі чекали розпоряджень. Ближче до вечора незнайомий політпрацівник сповістив, що вони опинилися в оточенні. В оточенні і підрозділи 5-ї армії, які обороняють нашу столицю. Тому залізничники мають прийти до них на допомогу, аби прорвати кільце оточення.

Спочатку вони захищали Бровари і найближчі підступи до Києва. Потім рушили на Бориспіль. Спроба вийти тут з оточення не мала успіху. Голодні, поранені, у рваному одязі люди розбрелися по лісах. Де-хто мріяв перейти лінію фронту. Був серед них Ілля Данилов. Але на ділі нічого не вдалося зробити.

Непомітно закінчувалась осінь. На жовтому листі з'явилась перша паморозь. У ці дні, блукаючи лісом, Ілля Гаврилович наштовхнувся на двох людей. Ними виявились колишні чергові по станції Чернігів Топольський і Бандистін. Втрюх і вирушили додому. Дійшли до станції Бобрік. Тут розпрощалися, і кожний пішов своєю дорогою.

Чернігів вразив Данилова безлюдністю і зруйнованими будинками. Дивовижним чином його дім не постраждав. Сестри, побачивши схудлого, замотаного у ганчір'я брата, ледь впізнали його. А впізнавши, заплакали. Кілька днів Ілля Гаврилович відпочивав. А потім несподівано заявився Дмитро Легчун. Коли добирались до Прилук, то загубили один одного. Данилов вважав, що друг загинув. Порадившись, влаштувались на залізничну станцію розчищати від снігу путі. А невдовзі друзів призначили стрілочниками, а по весні – зчіплювачами вагонів. Найпростіше, що вони робили тоді, – засипали в букси вагонів пісок, від чого відбувалось самозапалення. Автоматичні гальма не відкривали повністю, а це приводило до самогальмування і різкої зупинки німецьких ешелонів із серйозним пошкодженням.

Одруження з Вірою Неговською було спочатку фіктивним. Так Ілля Гаврилович врятував шістнадцятирічну дівчину від примусової роботи у Німеччині. Разом з ним працювала вона на станції. Під одним дахом кілька місяців жили чужі люди. Поступово звикали один до одного. Потім виникли більш теплі стосунки. Правда, довго Віра Василівна не називала свого чоловіка, старшого за неї на тринадцять років, на «ти». Потім звикла. Однак «Гавриловичем» – завжди. Це була дружна і любляча подружня пара. Разом працювали у підпільній групі на станції Чернігів, про що я розповіла у попередніх розділах.

Зовнішньо Ілля Гаврилович був непоказний. Худорлявої статури, він здавався нижчим за пишнотілу дружину. Спокійний і не говіркий, він вмів слухати і лаконічно відповідати на запитання стосовно діяльності його підпільної групи. Цінував дружбу, але у нього вистачило принципів поставити на місце Григорія Іщенка, коли той, тішачи своє его, порушив її. Так само, як честь і гідність дружини Віри Василівни. Це видно з листа Іллі Гавриловича до Григорія Андрійовича, процитованого вище, в якому є рядки, що розкривають Данилова, як мужню і самодостатню людину. Цитую: *«В партію я не востановився не тому, що жона мне не разрешила, а потому что, переживши лагеря и тюрьму и то, что переживали остальные невзгоды во время оккупации – да еще надо было оправдываться перед властями, как будто бы я виноват, что сдали Киев, и я не смог вырваться из окруже-*

ня. Обида одолела, вот почему! А не из-за членских взносов, как ты пишешь».

Гадала, встигну ще запитати Іллю Гавриловича про табори і тюрму – сам сидів чи співчуває безневинно інтернованим. Та не судилося. Як би там не було, але він не захотів стати членом партії, яка зневажала простих людей.

«Ваш батько був нещасною людиною»

О.Д. Михайленко

Всі останні десятиріччя Олександр Михайленко будоражив хвору совість Кузнєцова. А так жити неможливо. Великий білоруський письменник Василь Биков, автор численних творів про цю саму совість періоду окупації, в статті «Як створювалась повість «Сотников» писав: «Така вже логіка фашизму, який, ухопивши свою жертву за мізинця, не зупиниться, поки не проковтне її цілком»⁷⁷. Це я до того, що Кузнєцов, як він пише у мемуарах, побував в СД за начебто порушену комендантську годину і його випустили веселі офіцери, бо він носив арійське ім'я Герард.

Завершуючи свою розповідь про повішання Сотникова, під час якого колишній товариш і партизан Рибак тримав під ним підставку, а потім випустив її, Василь Биков пише: «Так, вороття назад, до колишнього, тепер, мабуть, уже не було – він гинув серйозно, назавжди і найнесподіванішим чином. Тепер він скрізь ворог. Усім. І, певно, самому собі теж. Збуджений і спантеличений, він ніяк не міг збагнути, як це сталося і хто в тому винен. Німці? Війна? Поліцаї? Дуже не хотілося звинувачувати себе й надто хотілося перекласти вину на інших – на час, на обставини»⁷⁸. Щось подібне висловлював і Кузнєцов: «...реальне життя було значно складнішим і різноманітнішим, ніж архівні документи...»⁷⁹. Або ось це, як закид мені: «... вона не бачила війни, не бачила окупації, не знає, що таке бомбардування, голод тощо»⁸⁰.

Яким дивним чином перегукуються ці слова із висловлюванням іншої людини, з якою Кузнєцов ніколи не зустрічався та й зустрічатися не міг, бо їх розділяла відстань від Чернігова до Таганрога і служба у зондеркоманді «10а». Звали ту людину Валентин Скрипкін. На запитання слідчого, скільки часу він при німцях прожив у Таганрозі до всту-

⁷⁷ Биков В. Піти і не повернутися: Повісті / Пер. з білорус. М. Цівина. – К., 1983. – С. 8.

⁷⁸ Там само, с. 332.

⁷⁹ Кузнєцов Г. Цькування продовжується // Чернігів. відом. – 2006. – 31 трав. – С. 18.

⁸⁰ Гарт. – 2006. – 18 трав. – С. 7.

пу у поліцію, підсудний відповів: «Октябрь, ноябрь, декабрь... Время было тяжелое, особенно с материальной стороны. Ходил в село, менял барахло на продукты, семья голодала, и сам был голодный»⁸¹. Кузнецов також голодував і був міняло.

А от у житті Олександра Михайленка нічого подібного не було. Все ясно і прозоро до огидності. І Кузнецов знайшов засіб, як цю ясність і прозорість затьмарити – назвати Михайленка серед членів інших антифашистських груп, пізніше віднести до підпільників вузла зв'язку (?), потім не згадувати взагалі і нарешті, на зустрічі в Чернігівській міській бібліотеці імені Коцюбинського 19 червня 2006 року кинути прилюдно його синові Дмитрові та онукові Сашкові такі слова (цитую з диктофону): «Ваш отец был несчастным человеком. Он запутался. Два отчета за март 1946 г. за подписью Беляева, Садового и Михайленко фальшивые. Михайленко работал во время оккупации на телефонно-телеграфной станции. Тут за ним следили. Он ходил отмечаться в полицию. Все коммунисты ходили. Как он мог руководить подпольем? Ваш отец сумел сбежать от полиции и два месяца сидел на котлах в бане. Потом по линии Осипенко вышел из города». Розберемося у цій інформації.

В анкетах Олександр Михайленко писав, що народився в сім'ї робітника 1916 року на Харківщині. Документи з сімейного архіву вносять деякі уточнення. Ось один з них – довідка, видана вересня 13-го дня 1925 року головою Краснокутської сільської ради Борисівського району Белгородської області РРФСР: «Дана настоящая в том, что гражданин МИХАЙЛЕНКО Дмитрий Федосеевич рождения 1890 г., действительно происходит из крестьян с. Красного кутка Борисовского района Белгородского округа ЦЧО, сын крестьянина МИХАЙЛЕНКО Федосей Петровича, имущество которого состояло до революции, хата, амбар, сарай, клуня, корова, лошадь и земли с усадьбой 3,50 дес., три с половиной дес., а в настоящее время – хата, амбар, сарай, клуня, корова – 0,68 гектаров, ноль шестьдесят восемь с усадьбой земли и что он МИХАЙЛЕНКО Д.Ф. жил при отце, до 1905 г., учился – окончил 2 кл. городского училища при с. Борисовке с 1905 г. по 1912 г. занимался плотничеством и столярством и ходил на отхожия заработки с 1912 г. поступил служить в Харьков на почте как до революции так и после революции и в настоящее время МИХАЙЛЕНКО Д.Ф. имущества и земли не имел и не имеет. Пред. с/с подпись. Секретарь подпись».

Машинописний документ на аркуші в клітинку дуже добре зберігся. Він свідок того, як колишній хлібороб, викинутий з власної землі, оселився в українському місті Харкові. Тут одружився, тут у нього 29 лютого 1916 року народився син Шура. Оскільки день народження

⁸¹ Гинзбург Л. Бездна: Повествование, основанное на док. – М., 1987. – С. 71–72.

хлопчика припав на високосний рік, який буває раз на чотири роки, то його появу на білий світ визначили як 13 березня. А невдовзі у молодого подружжя знайшлася дівчинка Ліда.

У тридцять другому Дмитро Федосійович перевіз дружину з дітьми до Чернігова, бо його призначили на помітну посаду поштового службовця. За наполяганням батька Шура закінчив курси monterів двобічного зв'язку при Робітничо-технічній школі Київського обласного відділення зв'язку. Навички монтера здобував з 8 червня до 5 серпня 1933 року і отримав відповідне посвідчення. З квітня 1934 року Шура Михайленко працює спочатку техніком станції двобічного зв'язку, а потім на телеграфі Чернігівського обласного управління зв'язку. У посвідченні, виданому йому директором телеграфу тов. Ковганом 11 березня 1935 року, сказано: *«Выдано тов. МИХАЛЕНКО Александру Дмитриевичу работнику Черниговского Центрального телеграфа в том, что он работает в качестве техника скоростействующих аппаратов «Бодо «Юзо» и «Тремля». Тов. МИХАЙЛЕНКО к работе относится хорошо – ударник, премиривался, с работой справляется, административных взысканий не имел, что и удостоверяется».* Печатка і підпис Ковгана фіолетовими чорнилами. Час не стер їх. Як і штампель у верхньому лівому кутку документу. На ньому чітко видно, що Чернігівський технічний вузол зв'язку розміщався по вулиці Шевченка, 13/24, а телефон установи за №66.

А це наказ по Чернігівському управлінню зв'язку від 6 листопада 1935 року за підписом начальника управління тов. Кушнар'ова: *«Отмечая ударные темпы работы по оборудованию Междугородней телефонной станции и ДГТС бригадой СТАХАНОВЦЕВ в составе пом. директора Центрального телеграфа т. КОВГАНА, прораба тов. ГОЛЬШТЕЙНА, техников т.т. ЧИСТЯКОВА, ДЕГЕСА, МИХАЙЛЕНКА Александра и РОЖАЛИНА, выполнивших указанное оборудование вместо установленного по смете срока 63 – в 32 дня окончив работу к Великой 18-й годовщине Октября ПРИКАЗЫВАЮ: (далі нерозбірливо. – Авт.) премировать КОВГАНА, ГОЛЬШТЕЙНА, ЧИСТЯКОВА, ДЕГЕСА, МИХАЙЛЕНКО Александра, РОЖАЛИНА в размере месячного оклада содержания – каждого. За проявленную инициативу и техническое руководство указанными работами Директору Черниговского Центрального телеграфа тов. МИХАЙЛЕНКО (батько Олександра. – Авт.) и инженеру тов. ИВАНОВА объявить благодарность и одновременно премирую полумесячным окладом каждого».*

Таким чином, до середини тридцятих років Шура Михайленко у свої двадцять років став досвідченим і поважаним майстром обраної справи. Для підвищення кваліфікації юнак навчався на курсах РОНТ при Одеській Робітничо-технічній школі з 7 вересня до 22 грудня 1936

* Він стане членом підпільної групи О. Михайленка.

року. Атестацію здав на відмінно. Повернувся до Чернігова. Працював на міжміській телефонній станції, де організував комбіновану систему роботи районів з Черніговом.

Наукові розробки у галузі телефонно-телеграфного зв'язку, які необхідно було застосовувати на практиці, спонукали Шуру вчитися далі. Так він став студентом заочного Одеського інституту інженерів зв'язку. Однак у тридцять сьомому хлопця призвали до лав Червоної Армії. Служив він механіком швидкодіючих апаратів. Самостійно сконструював польовий телеграфний комутатор. У 1939 році Шурі Михайленкові вручили квиток члена компартії. Наказом Наркомату оборони СРСР за №527 від 5 листопада 1940 року молодший командир Михайленко Олександр Дмитрович нагороджений значком «Отличник РККА». На той час то була престижна відзнака.

До нападу фашистів він устиг добряче спробувати пороху в боях в Західній Україні, проти білофінів на Карельському перешийку Північно-Західного фронту. Взимку 1941 року його демобілізували. Повернувся до Чернігова. Місцева влада готувалась до виборів до міської ради. Зберігся цікавий документ того часу. Це постанова Чернігівської міської ради депутатів трудящих від 19 лютого 1941 року, згідно з якою Олександр Дмитрович Михайленко затверджений секретарем комісії виборчої дільниці №14. То було громадське навантаження. А на роботі у Чернігівській конторі зв'язку усіляких проблем вистачало. Наприклад, почались непорозуміння в акумуляторному господарстві, пов'язані з електроживленням і технічним наглядом. Виникла потреба в ремонтних і профілактичних роботах. 27 лютого 1941 року начальник контори тов. Шнейдер видав наказ про встановлення в акумуляторній цілодобового чергування. Старшим техніком господарства він призначив Олександра Михайленка. Навесні його перевели на міжміську телефонну станцію. Там обрали секретарем партійної організації. Одружився. А потім – війна. Про те, що було далі з Олександром Михайленком, мені розповів довоєнний секретар Чернігівського міськкому компартії Іван Іванович Красильников. Він займався кадровими справами. Тому людей знав добре. Разом із Федором Івановичем Коротковим він створював підпільні групи у місті. За словами Красильникова, їх було сформовано три. Одну з них мав очолити комуніст Олексенко або Олексієнко. Документи не збереглися, тому Іван Іванович сказав саме так. Цей керівник відійшов з частинами Червоної Армії і гідно воював на фронті. Другу мав очолити головний інженер Чернігівської ТЕЦ. Але він перейшов на бік окупантів і після визволення Чернігова був засуджений як зрадник. Керівником третьої підпільної групи було призначено двадцятип'ятирічного Олександра Михайленка. До уваги брались всі факти його біографії, які свідчили про надійність і високу кваліфікацію молодого людини. Сьогодні впевнено можна сказати, що Микола Попудренко та Семен Новиков, секретарі обкому партії, були своєрід-

ними кураторами роботи Красильникова і Короткова по створенню Чернігівського міського підпілля. Микола Микитович писав у своєму «Щоденнику», що у перші дні війни виїздив у розташування 187-ї стрілецької дивізії для уточнення з її командирами каналів конспіративних контактів і радіозв'язку, якщо почнеться окупація області. Тому такі люди, як Михайленко, були необхідні у майбутньому.

У звіті, складеному після війни, Олександр Дмитрович відзначав, що для роботи в тилу ворога залишалась група з 12 людей. Завдання перед ними поставили наступне: вивід з ладу засобів зв'язку, розвідка під час пересування ворожих військ з метою виявлення номерів німецьких частин, саботаж та ін. Були підготовлені явочні квартири по вул. Будьонного, 2 (господарі родина Олександра Кириловича Кирюші) та по вул. Нерановича, 12 (квартира Лідії Іванівни Юрченко), яка була визначена місцем зустрічі Михайленка з представником партійного керівництва. Однак швидкоплинні події внесли свої корективи у подальші дні Шури Михайленка. Коли фашистська бомба влучила в будинок міжміської телефонної станції, він за наказом начальства очолив групу по спасінню обладнання. Те, що вдалося демонтувати, він передав одній з військових частин, котра боронила Чернігів. З нею і відступив.

В кінці вересня 1941 року Михайленко зустрівся з партизанським загonom Семенченка, колишнього секретаря Золотоніського райкому партії, який дислокувався між селами Деньги і Чапаївка Черкаської області. Шура залишався з партизанами після відвертої розмови з командиром до дня окупації німцями Золотоніського району. Виконав кілька завдань з розвідки і в грудні 1941 року, залишивши на зберігання документи (партійний та червоноармійські квитки), Михайленко вирушив додому. Для більш менш безпечного переходу Олександра до Чернігова Семенченко вручив йому підроблений документ, з тих, що були дійсні на окупованій території.

Стояла пізня осінь, але все ще втомлені і байдужі плентались під натиском німців піхотинці майже без зброї, артилеристи без артилерії, обозники і мобілізовані, які не встигли одягнути військову амуніцію, матроси Дніпровської і Прип'ятської флотилій з рідкими «сорокоп'ятками» на прізвисько «Прощавай, Батьківщино», санітарними та обозними підводами. Не видно було лише політруків із зірочками на рукавах гімнастерики або шинелі. Передбачаючи полон, вони позбавились цих військово-політичних знаків. *«Переодетые в гражданское окруженцы, – згадує колишній боєць 45-ї стрілецької дивізії Анатолій Казаков, – жертвы Киевского котла, счастливо избежавшие плена, бродили по северной Украине осенью 1941 года. Бродили бесцельно и бессмысленно. Фронт ушел слишком далеко. Надвигалась зима. Немцы опьяненные победами и устремившиеся дальше на восток, nach Moskau, ослабили контроль в своем тылу, чем воспользовались многие мобилизованные из украинских областей и вернулись домой. Куда же*

было девяться окруженцам?» (Звезда. – 2005. – № 5). Разом з ними йшов чернігівець Шура Михайленко. Він повертався до рідного міста, яке залишив після німецьких бомбардувань 23 і 24 серпня і де уже були німці. Треба зустрітися із людьми, підготовленими до підпільної роботи, перевірити явочні квартири. Обминав великі дороги, де стояли німецькі пости, йшов глухими стежками, через переліски і болота.

У перші дні нового сорок другого року Михайленко крокував вулицями Чернігова. Це було його і не його місто. Білий сніг, що падав з похмурих небес, не міг сховати страшних руїн. Ступаючи по слизькій цеглі, Шура нарешті прийшов до С.А.Лавриненка, члена підпільної групи. Господар сказав, що працювати у підпіллі не буде. Боїться репресій з боку німців. Стало гірко на душі, проте Михайленко був вдячний йому за чесність. Більше вони ніколи не бачились. А от Олександр Шкаруба та Андрій Берегеля на нього чекали. Хлопці зійшлися на квартирі Олександра Володимировича по вул. Леніна, 4.

Потім Шура рушив на явочну квартиру Лідії Юрченко (Нерановича, 12). Будинок стояв на околиці, мав два виходи, один з яких вів до Стрижня. Річку можна було в разі потреби перейти бродом і сховатись у густих чагарниках. Михайленка зустріла не господарка квартири, а її дочка Тамара, дівчинка років п'ятнадцяти. На запитання, де батько, вона відповіла, що не знає. Так само, як і про матір. Тамара розповіла, що відпочивала у піонерському таборі далеко від Чернігова. Коли німецькі літаки почали кидати бомби, діти перелякалися. Загинула піонервожата. Почалась паніка. Всі розбіглися хто куди. Тамара повернулася додому, але батьків не було. Тато воює, він в армії, дівчинка в цьому переконана. А мама прийде, бо Тамара дуже на неї чекає. Шура наказав дівчинці бути обережною. Попередив, що неодмінно прийде до неї ще раз.

На вулиці Будьонного, 2 Михайленка привітно зустріла родина Кирюш. Не було вдома лише Варі. В хаті тепло і затишно. Гріючись біля пічки, Шура відчув, як зголоднів. Поки Марія Кузьмівна його годувала, Олександр Кирилович розповів, що радіоприймач, вибухівку і пляшки із запалювальною сумішшю сховали в сараї. А тут як раз повернулася додому Варя. Мовчки кивнула головою – віталася. Гріючи долоні, розповіла, що Шуру шукав Нехаєвський. Двічі приходив до Кирюш. Тепер він німцям служить. А колись разом працювали. Просив повідомити, коли повернеться Михайленко.

Варя провела Шуру до хвіртки. Сказала, що на явочні квартири ніхто не приходив з 23 вересня. Знає, що Рожалін, Фургін, Будащ та Юрченко воюють у Червоній Армії. В її очах була тривога.

Залишаючи надійний дім Кирюш, Шура рушив на вулицю Белінського, де колись був його будинок барачного типу. Тепер він стояв напівзруйнований. Михайленко побачив вцілілі двері і зробив крок вперед. Та раптом почув знайомий голос: «Шура? Звідки ти?». Налезав

він Матвію Євстафійовичу Дзюбенку, доброму сусіду, другові батька, колишньому матросу Балтики, який наче виріс з-під землі. У помешканні Михайленко побачив, як дядько Матвій посивів, хоча було йому сорок чотири роки. Як і раніше, він був високий, стрункий і підтягнутий. Людмила Василівна, дружина Дзюбенка, привітно зустріла Шуру. Пообіцяла хутенько нагодувати.

Михайленко розповів дядькові Матвію про свої пригоди, які нещодавно пережив. Зізнався, що прибув за завданням міськкому партії, аби працювати у підпіллі. Людей своїх він поки що не зібрав. Скоріш за все, доведеться починати все спочатку. Матвій Євстафійович пообіцяв допомогти. Адже він працює виконробом у міській управі. Його підлеглі – хлопці чесні. Начальство їм довіряє. Так що єдиний шлях для Шури – влаштуватися на роботу в бригаду Дзюбенка, аби придивитись до людей і розпочинати справу обережно, не так, як це зробив його син Анатолій. Малював на німців карикатури і підписував їх лайливими віршами. Хтось побачив, як він ночами розклеював листівки, і доніс на сина. Анатолія схопили і збили так, що він не здатний піднятися. Німецький офіцер попередив: наступного разу, якщо не одумається, хлопця розстріляють.

*Анатолій
Дзюбенко*

Анатолій Дзюбенко помер похмурим січневим ранком сорок другого року. Його батько сховався до міської управи і попросив дозволу поховати сина. Заступник начальника ремонтної контори Михайло Зубрицький поспівчував дяді Матвію і допоміг організувати похорон.

Ввечері Матвій Євстафійович відкрив старенького гаманця і дістав для Шури аусвайс. То було справжнє посвідчення. Потім довго розповідав про хлопців, з якими зараз працює. Сашко Садовий робітник у третьому поколінні, ровесник Михайленка. Був на фронті, потрапив в оточення під Пирятином. З великим труднощами дістався Чернігова. Тут у нього дружина залишилась. Сашкові сказала, що дядько Матвій служить німцям, і тому людина для нього небезпечна. Однак Садовий не повірив, бо знав Матвія Євстафійовича не перший день. Зустрілись, поговорили, стали працювати разом. Андрійко Бичек заводний хлопчина. Брехати не вмів – відразу червоніє. Пишається, що чоловік його двоюрідної сестри Ольги Петровської – полковник Червоної Армії. Михайло Терентьев – мовчун, талановитий слюсар. Його сестра Тамара служить перекладачкою на залізниці. Добровільно не пішла, примусили. А Грицько Маркін прибився випадково. Він машиніст паровозу. До війни працював на станції Чернігів. Добрий знайомий Садового. Не побажав вести німецькі ешелони. Ось Сашко і привів його до Дзюбенка. У Маркіна є дружок, теж залізничник, Грицько Іщенко. Коли виходив з оточення, отримав поранення в ногу. Тепер все гаразд. Живе у Маркіна.

Микола
Дзюбенко

Як дивно переплітаються долі людські. Дід Микола Олександрович Домницький, майстер різних робітничих професій, колишній боєць 187-ї стрілецької дивізії, колишній оточенець, краєзнавець і просвітянин, розповів мені, що до війни з братом Олексієм працював на будівництві заводу «Б» важкого машинобудування. Вірніше, разом з іншими вони зводили житловий майданчик для заводських робітників біля музичної фабрики. Сашко Садовий працював з ними, тільки у другій бригаді. Потім війна, оточення, окупація. Дід Микола з братом Олексієм повернулися додому. Жили з того, що накрадуть з пожарища заліза, наклепають заслінок й на село – продукти добувати. Потім змушені були влаштуватися на роботу в німецьку ремонтну контору. Начальником санітарного монтажу була Беклемішева. Бригадиром – Васильков. А потім влились Матвій Євстафійович Дзюбенко, Сашко Садовий, Андрій Бичек. Обоє вже бригадирами. Сашко був жвавим і вдумливим. А Андрій нагадував артиста Євгена Леонова. Слюсарі були, два брати, німці за національністю, Іван Іванович та Франц Іванович Гени. *«Після того, як німців розгромили під Сталінградом, – згадував дід Микола, – вони об'явили траур. А хлопці наші німцям показали догори руки, мовляв Паулюс здався. Німці: «Це, туди їх раз туди, радіо слухають?». Чи не Садового це робота? Він може сказати і не обмовитись».* Так Микола Олександрович здогадався, що Сашко Садовий причетний до підпілля. І не помилився.

Матвій Євстафійович привів Михайленка до заступника начальника ремонтної контори Михайла Зубрицького і поклопотався за нього. Так Шура увійшов до бригади Дзюбенка, яка в ті дні працювала у приміщенні Центрального торговельного товариства. Саме тут відбулась вирішальна зустріч Михайленка з людьми, котрі стали підпільниками керованої ним групи. До Андрія Берегелі, Олександра Шкаруби, Варвари Кирюші, її батька Олександра Кириловича, матері Марії Кузьмівни, сестри Віри та Олександра Михайленка, залишених міськкомом партії для роботи у тилу ворога у вересні 1941 року, приєдналися Матвій Дзюбенко, його син Микола і дружина Людмила Василівна, Андрій Бичек, Олександр Садовий, Григорій Маркін, Михайло Терентьєв. Михайленко запропонував підшукувати нових людей для підпілля. А також – зброя, розвіддані, саботаж, диверсії і зв'язок з партизанами.

Була в бригаді дядька Матвія ще одна людина – Олександр Максимов. Сім'ю і цінні папери міської ради встиг евакуювати, а сам залишився. Тому жив один. Голодував. Як комуніст реєструвався в україн-

Л.В. Дзюбенко

ській поліції. Дізнавшись про це, дядько Матвій, який знав його наглядно, влаштував Максимова до себе в бригаду. Дід Микола Домницький розповідав: «З нами був Максимов, працював у секретній частині, здається міськради. Німці про нього довідалися і посадили. Довго сидів під слідством, а потім розстріляли. Казала Беклемішева, цікавились німці, чого він не пішов у партизани». Як би Шура Михайленко встав на облік як комуніст, на нього б чекала доля Олександра Максимова. «Матвій Євстафійович, – вів далі дід Микола, – щось Беклемішеву не схвалював. Беклемішева нас умовляла, що як німці мають утікати, то щоб ми у підвалах ховались. Видавала себе за патріотку, куд-и-и. Як спеціаліст вона, видно, мілко плавала, а у німців була в довірі. Бивчила німецьку і володіла краще, ніж їхня перекладачка. І раптом вона зникла. Та одного разу жінки її побачили на базарі: «А казали, що ви у партизанах». Після цього вона ніби в землю провалилась. А згодом Сашко [Садовий. – Авт.] сказав, що Беклемішева виявилась провокатор. Все добивалась, мовляв, по завданню ЦК партії повинна зустрітись із Федоровим. А з ним не так просто. Там її розстріляли». Історію про цю жінку я вперше почула від Михайленка та Садового задовго до знайомства з Миколою Олександровичем Домницьким. Дядько Матвій опасався, як би вона не розкрила Шуру Михайленка. Та обійшлося. Коли ж він дістався табору Кіма-Гнідаша, доля Беклемішевої була вирішеною. За його наказом її застрелили.

Після визволення Чернігова Олександр Дмитрович брав участь у відновленні міжміської телефонної станції, а потім його призначили заступником начальника Чернігівської телефонно-телеграфної контори. На цій посаді Михайленко працював до 17 лютого 1946 року. Звільнений у зв'язку з призначенням виконуючим обов'язки заступника начальника перевірки. Посвідчення уповноваженого Державної Планової Комісії Ради Міністрів СРСР по Чернігівській області на ім'я Олександра Дмитровича Михайленка від 10 липня 1946 року було видано для відрядження у Мн'юв задля «проверки выполнения Мневской торфодоработкой плана торфодобычи за первое полугодие 1946 г. На основании постановления СНК СССР от 15/XII-45 г. №1377 тов. МИХАЙЛЕНКО предоставлено право требовать от торфодоработки все необходимые материалы и объяснения по вопросам выполнения плана. Уполномоченный Госплана СССР Тимаков». Як уповноважений Держплану Михайленко у лютому 1947 року відряджався, аби здійснити «проверку своевременности и правильности доведения годовых государственных планов на 1947 год и месячных планов на 1-й квартал 1947 года до предприятий и строек Черниговской области». Посвідчення підписав заступник уповноваженого Держплану СРСР Яремчук.

У постійних роз'їздах, а вдома чекала молода дружина Катерина з крихітною донечкою Оленкою. Мріяв Олександр хоча б про тиждень спокійного перебування вдома, з сім'єю. Але не встигав виконати одне завдання, як його наздоганяло інше. 1 червня 1948 року Чернігівський обком компартії знову відрядив Михайленка уповноваженим союзного держплану. Керівництво Чернігівського обласного управління міністерства зв'язку відчувало потребу в таких спеціалістах, як Михайленко. Тому звернулось з проханням до Тімакова повернути його до занять за спеціальністю. Клопотання було задоволено 22 червня 1948 року.

Минуло кілька років. У подружжя Михайленків народився син Дмитро. Жили скромно і дружно. Олександр Дмитрович у 1951 році (це рік народження його сина), працюючи за направленням обласного управління зв'язку в редакції газети «Деснянська правда», розробив дистанційне управління лінотипом. Свій проект відправив в Український науково-дослідний інститут поліграфічної промисловості у Львові і отримав схвальний відгук. Директор інституту Левін вислав винахід Михайленка на Всесоюзний конкурс. До 1 липня 1953 року Олександр Дмитрович працював механіком телетайпу в «Деснянській правді». Опісля отримав призначення на посаду заступника начальника контори зв'язку в Острі. Я тримаю в руках *«Протокол засідання комісії по установленню трудового стажу для оплати процентных надбавок за выслугу лет в органах министерства связи при Черниговском областном управлениии Министерства связи от 16 июля 1953 года»*. Цей документ складено під час служби Михайленка в Острі. Комісія встановила за документами стаж його роботи на той період – 11 років 8 місяців. Ось його перелік: *«С IX–1932 – IX–1937 – техник Чернигов т/т. С X–1940 г. – VIII–1941 инженер МТС Чернигов т/т. VIII–1941 г. – IX–1943 в партизанском отряде. IX–1943 – VI–1946 КНЗ Чернигов т/т. IX–1948 – IX–1949 ст. техник Чернигов т/т»*. Таким чином, Олександр Дмитрович працював за спеціальністю все життя, навіть на війні. В документі комісії відзначені два роки його перебування «в партизанском отряде».

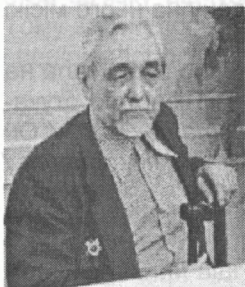
З липня 1959 до червня 1964 року Михайленко служив десятником у Чернігівському будівельно – монтажному управлінні радіофікації. Потім перейшов на камвольно-суконний комбінат. В його виробничій характеристиці, підписаній головним енергетиком, секретарем партбюро і головою фабкому підприємства, сказано, що Олександр Дмитрович Михайленко з червня 1964 року працює на комбінаті спочатку електромонтером зв'язку п'ятого розряду, а з листопада 1969 року – шосто-го. Технічно грамотний. У 1977 році відзначений медаллю «Ветеран праці». Майже десять років поспіль обирався головою товариського суду. Відзначалась дисциплінованість, ввічливість Михайленка, його авторитет серед працівників відділу головного енергетика камвольно-

суконного комбінату. Від себе додаю, що Олександр Дмитрович був нетерпимий до несправедливості і за цю нетерпимість йому часто вносили догани, які потім скасовували. Працював Михайленко і в секретній установі ЧЕ 327/109 (так званий поштовий ящик) на посаді техника зв'язку. А потім – вихід на пенсію. Він був талановитим і відданим батьком та чоловіком. До самого життєвого кінця Олександр Дмитрович служив дітям, онукам, дружині і був з цього щасливий. Не забував друзів своєї юності, які допомогли йому виконати покладену на нього місію у 1941 році.

Чи можна цю людину назвати нещасною і такою, що заблукала на життєвому шляху? Гадаю, ні. Пригадуються рядки з «Пісні про стукача» Володимира Висоцького: *«Я сохранию хотя б остаток сил. / Он думает, отсюда нет возврата. / Он слишком рано нас похоронил. / Ошибся он. / Поверьте мне, ребята».*

СЛІДАМИ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ

Ранок починається з світанку

Борис Сергійович Гусев працював у письменницькій групі при всесоюзній газеті «Известия». Одного разу його викликав редактор і вручив папір, за яким письменник відряджався до одного з військових архівів. Там, після ретельної перевірки, він отримав справу розсекреченого військового розвідника часів Великої Вітчизняної війни і написав про нього серію нарисів, які упродовж 1969 року публікувались на сторінках «Известий».

За рік документальну повість Бориса Гусева «За три часа до рассвета» було опубліковано в журналі «Знамя», а в 1972 році вона вийшла окремим виданням. Пройде певний час, і повість побачить світ українською мовою.

В наших краях інтерес до книги виник значний. Адже в ній розповідалося про розвідувально-диверсійну групу Червоної Армії на чолі із капітаном Кімом, яка діяла в тилу ворога у міжріччі Десни і Дніпра, в тому числі і на терені Остерського району, з травня 1942 до осені 1943 року. Німці, коли відчували на собі ефективність операцій радянських розвідників і диверсантів, вдалися до розповсюдження листівок серед населення, в яких йшлося про банду на чолі із карним злочинцем. Тим, хто допоможе схопити головного бандита, обіцялась значна сума грошей. У такий засіб окупанти намагалися відірвати Кіма від місцевого населення, а тим самим – від будь-якої допомоги.

Територія Міжріччя стала предметом особливого інтересу як гітлерівського так і радянського командування. Починається вона поблизу Києва, де сходяться Дніпро і Десна. Тягнеться до Чернігова, захопивши велику площу з містами Ніжин, Остер, Бахмач, Чорнобиль, Козелець, Прилуки, десятки сіл і хуторів. На лінії Київ-Чернігів зосередились залізничні вузлові станції, німецькі війська. Велике значення мали такі споруди, як залізничний міст у Дарниці, по якому гітлерівці надсилали допомогу на Східний фронт. Київському плацдармові німецьке командування надавало особливого значення. Цим і пояснюється той жорстокий терор, який окупанти встановили у Міжріччі. Каральним експедиціям вдалося паралізувати дії партизанів. Тому поява десанту в цьому районі була справою ризикованою.

Попри застосовані гітлерівцями провокаційні заходи, розвідувальна група капітана Кіма зростала. Лише вузьке коло людей знало тоді його справжнє ім'я – Кузьма Савелійович Гнідаш. Як і те, що він народився 17 листопада 1914 р. в селі Салогубівка Талалаївського району. У 1934–1935 роках навчався в Прилуцькій автотракторній школі. До призову в армію 1936 р. працював трактористом у Талалаївській МТС. Так що чернігівська земля не була йому чужою.

Завдання, отримане Гнідашем від Головного розвідувального управління (далі – ГРУ) Червоної Армії, було чітко визначене: об'єднати окремо діючі партизанські групи у з'єднання; налагодити зв'язок з Київським підпіллям; встановити на вузлових залізничних станціях радіофіковані точки радянських розвідників; вивчити систему оборони ворога Дніпровський вал.

На місця минулих подій і приїхав Борис Гусев. В Чернігові у нього відбулась зустріч з парторгом групи Кіма Павлом Тимофійовичем Тимошенком. До війни він жив у Сорокошичах на Остерщині. Потім очолив тут підпільну групу. Коли ж німці почали здогадуватися, що до чого, Павло Тимошенко оселився в лісу. Однак керовані ним підпільники продовжували діяти. І про це Кім знав. Сусідський хлопчисько прибіг тоді до батьків Павла і сказав, що їхнього сина хоче бачити червоний командир. Як вони перелякались. Особливо мама. Але Тимошенко вирішив вийти з лісу на зустріч з невідомим. І правильно зробив. З перших слів Павло повірив Кіму. Повірила йому і дружина Павла Шура, її сестра Марія Хом'як. Вона стала найрезультативнішою зв'язковою Кіма. Він говорив, що принесена нею інформація дорівнює десяткам знищених німців.

*Радистка –
Клара Давидюк*

Кім був досвідченим розвідником, вольовим командиром, розповідав Павло Тимофійович письменнику. Він володів неабиякою інтуїцією. Гнідаша поважали підлеглі, тому що і він їх поважав. Маючи в руках велику владу, Кузьма Савелійович обходився без слів «я наказую», а говорив «нам необхідно виконати задачу, поставлену перед нами». Він завжди знав, що вона буде дуже складною і ризикованою. Кім уважно дивився на добровольців і лише опісля називав імена виконавців. Була у нього радистка Клара Давидюк, москвичка. В 17 років добровільно пішла в Червону Армію. Погодилася летіти в глибокий тил ворога. Клара була сміливою дівчиною, щиросердною. Її любили в групі. Вона не рахувалась зі своїм здоров'ям. Не врятувала свого життя, коли загрожувала смерть командиру. Разом із Кімом підірвалася гранатою, аби не потрапити до рук фа-

¹ Опісля СПТУ-34, на фасаді якого 1984 р. відкрито меморіальну дошку К.С. Гнідашу.

шистів. Кларі було в день загибелі дев'ятнадцять років. Працювати дівчині доводилось за складних умов. Бували випадки, коли німці бомбили місця, де стояла радіостанція. Однак Клара не припиняла роботи. Група Гнідаша здійснювала важливі операції в Київській, Черкаській, Житомирській областях, на терені Білорусі. Люди Кіма працювали в Київському гестапо, в регулярних німецьких частинах, в українській поліції. Тому донесення отримували точні, знав про наміри німців вчасно і передавав добутий розвідниками в Центр. В районі Міжріччя Кузьма Гнідаш відновив партизанський рух. Налагодив зв'язок партизанів з Москвою через радіостанції, яких до того у них не було. Це дало можливість загонам оперативніше працювати і швидше отримувати завдання від Українського штабу партизанського руху.

Цитата з нагородного листа Героя Радянського Союзу Кузьми Савелійовича Гнідаша, підписаного маршалом К.К. Рокоссовським і генерал-лейтенантом К.Ф. Телегіним: *«Завдяки своєчасному викриттю оборонних споруд і системи оборони противника на ріках Десна і Дніпро забезпечив і допоміг швидкому форсуванню цих річок наступаючим частинам Червоної Армії. Крім агентурної розвідки, практикував активний метод добування розвіданих, для чого було організовано такі диверсії: пущено під укіс 21 воїнський ешелон з живою силою і технікою, підірвано на мінах 21 автомашина, затоплено 10 пароплавів і 14 барж, в засідках знищено понад 1000 солдатів і офіцерів, висаджено Київський міст через р. Дніпро. Велика кількість людей, керована тов. Гнідашем, отримала урядові нагороди»⁸².*

К.С. Гнедаш

Павло Тимофійович згадав, як здійснювалась операція по знищенню залізничного мосту в Дарниці (передмістя Києва). До нього неможливо було підійти, бо об'єкт добре охоронявся. Проте зусилля Гнідаша та його заступника з конспіративної роботи Івана Бертольдівича Тиссовського не виявилися марними. Його справжнє ім'я Іоганн Франкль. Чех. Член Комінтерну. Після окупації Чехословаччини перебрався до Москви. Викладав у розвідувальній школі, де на радистку вчилася Клара Давидюк. Іоганн Франкль володів німецькою, французькою, польською, італійською, англійською, російською та українською мовами. Зовнішнє був схожий на німця. Добре орієнтувався в трофейних документах. Та і сам володів таємницею виготовлення фальшивих паперів для розвід-

⁸² ДАЧО. – Ф.Р. – 1376. – Оп.4. – Спр. 212. – Арк. 9–11.

Через газету чеських комуністів «Руде право» я намагалась знайти будь-які додаткові відомості про І.Франкля, але даремно. Пізніше у пресі з'явилися дані про те, що він був одружений з українкою Марією Тиссовською, яка брала участь у Львові. Проте перевірити цей факт не вдалося.

ників групи Гнідаша, з якими можна було з'являтися будь де. Після допитів полонених німців робив виважені і на диво правильні висновки. Часто Іоганн розмовляв з гітлерівцями у формі німецького офіцера. Вони приймали його за зрадника. Так от, на думку Павла Тимофійовича, Тиссовський виготовив необхідні документи, які дозволили наблизитись до мосту, провести розвідку і знищити його. На підготовку до проведення операції пішло кілька днів. Після знищення Дарницького мосту німці всю без виключення охорону повісили – від рядового до офіцера. Для окупантів втрата такого об'єкта була справжньою трагедією. Тим більше, що міст вибухнув посеред білого дня. А потім Гнідаш здійснив блискучу операцію в Київському районі. Переодягнений у форму офіцера вермахту, з документами, підготовленими Тиссовським, Кім прибув у штаб однієї з військових частин гітлерівців. Його німецька мова була бездоганною. Після того, як генерал передав Гнідашу потрібні документи, він застрелив його і спокійно, не привертаючи уваги охорони, залишив приміщення.

Поки вони бесідували, дружина господаря Олександра Тимофійовича, або Шура, як її називали партизани, приготувала для гостя і чоловіка різної смакоти. Не забула й про українську горілочку. Тільки підняли келихи, як хтось подзвонив у двері. Павло Тимофійович пішов відчиняти. По той бік дверей стояв Олександр Дмитрович Михайленко. Господар запросив його до кімнати, відрекомендував московському гостеві. Борис Сергійович зрадив такій зустрічі, бо планував її. В досьє Кіма ім'я Михайленка проходило по деяких донесеннях. Тому письменника цікавили подробиці. І от, що він почув.

П.Т. Тимошенко

У групу Гнідаша Олександр Дмитрович потрапив випадково. Залишений міськкомом компартії на чолі підпільної групи в окупованому Чернігові, він втратив можливість налагодити зв'язок з підпільним обкомом. Ризикуючи життям, Михайленко з кількома товаришами почав самостійно шукати вихід на партизанів. Йому вдалося це зробити на початку лютого 1943 р. То були представники загону ім. Щорса під командуванням Юрія Збанацького. Він привів Олександра Дмитровича до Кіма. Михайленко розповів йому про своїх людей, котрі залишились у Чернігові, про роботу, здійснену ними. Для перевірки почутого Гнідаш послав до міста зв'язкову Любов Степанівну Валюшкевич. Повернувшись, вона підтвердила слова Олександра Дмитровича. З того дня чернігівські підпільники виконували завдання Кіма, а Михайленко був включений до складу його оперативної групи.

Разом з Кларою Давидюк ходив до партизанського загону Михайла Стратилата у Носівському районі для налагодження радіозв'язку з

Великою землею, як тоді говорили. Олександр Дмитрович був серед диверсантів, які за наказом Кіма заклали вибухівку у конструкцію Яготинського мосту і підірвали його. За цю операцію всі її учасники нагороджені медаллю «За відвагу».

Гнідаш, розповідав Михайленко, ніколи не нервував, ніколи не підвищував голос, ніколи нікому не докоряв, ніколи не наказував. Він говорив: «Я вважаю, що ви маєте це зробити». Коли фронт став ближче до Чернігівщини, Кім викликав до себе Олександра Дмитровича і запитав: «Як ти дивишся на те, щоб встановити у Чернігові радіостанцію. Це необхідно для найшвидшої передачі відомостей з розвідки нашої армії. Чи є у тебе підходяще місце для цього? Адже ти зв'язківець і добре знаєш, що таке рація». Михайленко відповів: «Розумію, що рацію можуть засікти німці. Але говорю: таке місце є». Наприкінці серпня 1943 р. Кім виділив радиста Михайла Панфілова з рацією системи «Северок». З Олександром Михайленком він дістався Чернігова, будинку по вул. Будьонного, 2. Заздалегідь у сараї було підготовлено підземний хід. Господар Олександр Кирилович Кирюша протягнув антену як мотузку для білизни. На початку вересня 1943 р. хлопці вперше вийшли в ефір. Донесення напряму передали в штаб Центрального фронту і Кузьмі Гнідашу. Так Панфілов і Михайленко працювали до визволення Чернігова.

Кім був стриманою людиною. Тому на його обличчі неможливо було вловити навіть натяк на те, чи задоволений він, чи навпаки, виконаним завданням своїх підлеглим. Однак після визволення Чернігова він зустрівся з членами підпільної організації і подякував за сприяння в діяльності очолюваних ним розвідників. Так відбулась остання зустріч з Кузьмою Савелійовичем Гнідашем. Він рушив у Білорусію. Місцем його нелегкої праці стала Слонимщина. Звідси Кім передав близько 200 радіограм з даними про дислокацію ворожих військ, складів та аеродромів.

У червні 1944 р. група майора Гнідаша разом із загonom «Непереможні» проривалася з оточення. Кузьма Савелійович отримав поранення в ногу. Партизани принесли його в землянку, яка знаходилася в лісу поруч із хутором Новини колишньої Перанімської сільради Слонимського району. З Кімом залишилась радистка Клара Давидюк. 19 червня карателі з собаками знайшли землянку. Гнідаш і Давидюк, аби не потрапити у полон, підірвали себе протитанковими гранатами. За особистим клопотанням Маршала Радянського Союзу К.К. Рокоссовського у 1945 р. Кузьмі Гнідашу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Похований у Слонимі. На могилі встановлено стелу. Іменем К.С. Гнідаша названо вулицю у цьому місті. Є така вулиця і в Чернігові.

Так, або приблизно так, розмовляли троє чоловіків про справи давно минулих літ. Письменник Борис Гусев, переповнений враженнями,

сказав собі: треба обмежитись. Інакше не написати йому книгу про Кузьму Гнідаша. А колишнім учасникам подій Павлу Тимофійовичу Тимошенкові та Олександрові Дмитровичу Михайленкові мріялося про більше. Вперше за двадцять п'ять років, що минули після визволення Чернігова, розкриті ім'я неординарного розвідника, під орудою якого працювали партизани і підпільники Київської, Чернігівської, Житомирської та інших областей. Особливо вдячні Кіму колишні підпільники Чернігова. Зв'язок з таким розвідником зробив їхнє життя не відокремленим від загальної боротьби країни з окупантами. Адже до цього підпільники упродовж року перебували в ізоляції і застосовували проти окупаційної влади саботаж, дрібні диверсії. А Кіма цікавила дислокація ворожих військ у Чернігові, їхній моральний стан і залізниця.

«Втручання» Кіма у партизанські справи оцінені так: *«Обком партії відзначає значну роль в розвитку партизанського руху на Остерщині розвідгрупи Червоної Армії Кіма (Гнідаша), завдяки чому швидко зростали партизанські лави і в 1943 році було створено партизанське з'єднання [ім. М.М.Коцюбинського. - Авт.]. Секретар обкому КП(б)У М.Кузнєцов»*⁸³. Це витяг із постанови Чернігівського обкому КП(б)У від 15 травня 1946 року.

Поряд із цим партизанським об'єднанням діяв загін ім. М. Щорса під командуванням Юрія Збанацького, майбутнього Героя Радянського Союзу і чудового українського письменника. Начальник Українського штабу партизанського руху України Тимофій Строкач згадував: *«Уперше я почув про Юрія Збанацького від командира розвідувальної групи Кузьми Савелійовича Гнідаша, який був посланий у ворожий тил Генеральним Штабом Червоної Армії і який перебував у з'єднанні Збанацького. Гнідаш передав про дії партизанів і їхнього командира в ГРУ, через яке УШПР і налагодив радіозв'язок з Збанацьким. Потім ми відрядили Збанацькому радиста, і з тої пори у нас був міцний і надійний зв'язок»*⁸⁴.

От і виявляється, що багато людей зберігали у своїх серцях теплі спогади про Кузьму Савелійовича Гнідаша, ховали у надійних місцях видані ним посвідчення, як група чернігівських підпільників, приписаних до партизанського з'єднання ім. М.Коцюбинського, тому що на досьє Кіма було накладено гриф секретності.

Документальна повість Бориса Гусєва «За три години до світанку» викликала емоційний сплеск серед людей, які добре знали Кузьму Савелійовича, бажання поділитись спогадами про нього. Так, як це зробив Ригор Няхай – відомий білоруський письменник. У 1942-1943 роках

⁸³ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 99. – Арк. 240–241.

⁸⁴ Строкач Т. Наш позивний – свобода. – К., 1966. – С. 432.

він виконував завдання Головного розвідувального управління Червоної Армії у тилу ворога – Київ-Черкаси-Чернігів. Був начальником особового відділу партизанського з'єднання Юрія Збанацького. Пройшов воєнними шляхами Польщі, Німеччини, Чехословаччини, Австрії, Угорщини. Завершив війну на Ельбі. Ригор Няхай і Кузьма Гнідаш – ровесники. Але доля у кожного своя. Розвідник, який став легендою, загинув, не відсвяткувавши свого тридцятиліття. Його побратим вижив на клятій війні, став талановитим прозаїком, опублікував спогади про Гнідаша, пронизані щемом, ліризмом, любов'ю до Кузьми Савелійовича, ностальгією за тим, чого вже ніколи не повернути. Та й Юрій Олефірович Збанацький, коли писав книгу «Ми – не з легенди», повідав читачам свої спогади про Кіма. Ті, хто знайомий з ними, не здатні забути образ мудрого, далекоглядного, виваженого і відважного розвідника, красеня з блакитними очима і м'яким світлим волоссям. Таким запам'ятали Кузьму Гнідаша й чернігівські підпільники.

Одна з них, Віра Василівна Данилова, в липні 1987 року писала мені: *«Я тебе хотела еще напомнить, что «Ким» был засекреченный 25 лет, такой устав разведки. И мы были забытые и скромно наблюдали за проходимцами. Нас должны были взять под защиту партийные работники. А тебе суждено всю правду эту высказать. Чтобы была точная история»*. Так я знову пішла слідами Чернігівського міського підпілля, аби виконати Ваш заповіт, дорога Віра Василівна. Адже перша моя спроба видати книгу про підпільників Чернігова у видавництві «Молодь» провалилася.

За існуючими тоді правилами вона потрапила на рецензію до голови Комісії у справах колишніх партизанів і підпільників при Верховній Раді УРСР Олексія Федоровича Федорова. Сам він рукопис, звичайно, не читав, а доручив цю справу колишньому партизану і поету Миколі Спиридоновичу Шеремету. Рецензія була розгромною. І справа не в тому, що необхідний був досвідчений редактор, аби підготувати книгу до друку. Соратникові Федорова не сподобались три ключові моменти, які він виявив у моєму рукописі: відсутня керівна роль першого секретаря підпільного обкому партії у діяльності підпілля Чернігова; багато уваги приділено Миколі Попудренку; Кузьма Гнідаш викликав роздратування, тому що про нього вже написав Борис Гусєв. Рукопис не було рекомендовано до друку, бо він *«не дает читателю новый, еще неизвестный материал о черниговском подполье»*. Не знаю, чим керувався рецензент, коли писав ці слова. Адже про підпілля Чернігова до мене ніхто не писав, якщо не враховувати коротку розповідь Олександра Михайленка, включену Борисом Гусєвим до книги «За три години до світанку».

Однак тішило наступне визнання Миколи Шеремета: *«К. документальной стороне произведения Л. Студеновой у нас нет возражений, материала представлено много, он тщательно использован...»*.

Понад сорок років тому

Віра Василівна Данилова, народжена Неговською 16 квітня 1926 року в селі Слабин Михайло-Коцюбинського, а нині Чернігівського району, в родині вчительки і секретаря сільської ради, була молодою і привабливою жінкою з довгими і красивими косами. Вдвох із чоловіком Іллею Гавриловичем Даниловим вони мешкали у власному будиночку на вулиці Нахимова в районі Лісковиці. Дві маленькі кімнатки були чистими й ошатними. Тут було настільки затишно і зручно, що не хотілося їх залишати. Такою ж була і кухня із акуратним зручним столом, за яким я одного разу пила

дивовижне за смаком молоко. Подружжя мали невеликий город, де вирощували огірки, помідори, цибулю та інші овочі. Був у них і невеликий сад. Данилови привітно зустрічали всіх, хто заходив до їхньої оселі.

Якось літнього дня хвіртку відчинили двоє чоловіків. Запитали, чи можна зайти до двору, опісля представились. Молодшого, йому було під сорок, звали Герардом Олексійовичем Кузнєцовим. Старший, якому було за п'ятдесят, назвав себе Феодосієм Миколайовичем Бєляєвим. Сказав, що – письменник. Збирає матеріали про діяльність Чернігівського підпілля і мріє написати книгу. Ці слова підтвердив Кузнєцов як представник товариства охорони пам'яток історії та культури. Попросили Віру Василівну поділитись спогадами про підпільну групу залізничників на станції Чернігів. Господарка запросила гостей до хати. Коли вони вмостилися зручно, почалася її розповідь.

До війни Вірочка Неговська, як всі діти її віку, росла і вчилася. 21 червня 1941 року відбувся вечір випускників Слабинської неповної середньої школи. Дівчина подарувала квіти директору Степану Семеновичу Середі, якого діти поважали за чудове викладання історії. На його уроках стояла неймовірна тиша, аби не втратити жодного сказаного ним слова. Вірочка вперше у житті виголосила промову, написану для неї класним керівником Григорієм Прохоровичем Кириченком. Вона вивчила її на пам'ять. Всі випускники відчували щастя і радість. Хизувалися перед молодшими школярами – вони вже дорослі люди, їм по п'ятнадцять. Гуляли весело, щиро. Веселими і щасливими розійшлися по домівках.

А назавтра, 22 червня 1941 року, вранці до Неговських постукав розсильний. Батька викликали до сільради. За годину він забіг додому, аби сказати: почалась війна. На обід не чекайте. Дівчина уявити не могла, що таке війна. Тільки заболіло серце, наче хтось тиснув на нього. До вечора все село проводжало до околиці перших мобілізованих у районний військовий комісаріат. Над Слабином стояв людський стогін.

Так закінчилось дитинство Віри Неговської. Розпочались тяжкі випробування. Разом із дорослими рили окопи, виконували різні доручення. Не ремствували, коли дитячі плечі не витримували важкої ноші війни. Все ближче ставала канонада. Вечорами зірниці освітлювали небо. І настав день, коли у Слабин прибули перші поранені радянські військовики. Одні лежали на повозках, інші йшли пішки із забинтованими руками і головами. Радянські воїни відступали. І це було страшно. А потім прийшли механізовані частини гітлерівської армії. Собаки відчули чужий дух і гавкали, захлинаючись власною слиною. У дворах чулася німецька мова. Солдати вимагали яйця, забирали курей, свиней, вбивали собак, грабували будинки. Селяни мовчки спостерігали за цим, бо не мали жодних засобів захистити себе. Загальне горе об'єднало людей. Сільський актив був завжди поруч. Підтримував морально, допомагав, чим міг. Проте знайшлися зрадники. Вони віддано служили окупантам. Забирали худобу, уганяли молодь до Німеччини, видавали окупантам активістів. У Чернігівській в'язниці розстріляно директора школи Степана Семеновича Середу, батька Віри Василя Дмитровича Неговського, трьох голів колгоспів, завідувача клубом – всього 12 чоловік, жителів Слабина.

Вдома розмовляли пошепки. Боялися поліцаїв. А тут ще одне горе: настала черга і Віри Неговської «добровільно» їхати до Німеччини. Врятував дівчину Ілля Гаврилович Данилов, який добре знав її дядька. Той поділився своїм болем за долю племінниці. Приятель нагадав, що німці не вивозять заміжніх. Прийшов Данилов до Неговських у Слабин, поговорив з Вірочкою, і вона дала згоду. Так, наприкінці 1942 року, Віра Василівна вийшла заміж за Іллю Гавриловича Данилова, жителя Чернігова, старшого за неї на тринадцять років і стала чернігівкою.

Чоловік працював на залізничній станції. Будинок, в якому вони жили, був недалеко від місця його роботи. В одному під'їзді з Даниловими мешкали залізничники, з якими можна було безбоязно обговорити засоби боротьби з фашистами. Від чоловіка Віра Василівна знала, що вони засипають пісок у букси вагонів, виводять з ладу водопостачання, створюють ситуацію, коли вагони сходять з рейок.

У березні 1943 року Данилових відвідав Григорій Андрійович Іщенко. Був він не один, а з Олександром Євлампійовичем Садовим. Прийшли, начебто купити козу. Гості сповістили, що встановлено контакт із Кімом-Гнідашем. Тепер через Садового залізничники отримуватимуть вказівки. Пізніше їм назвали пароль, явочні квартири. Все запрацювало, як механізм годинника. Ілля Гаврилович не приховував свого радісного збудження. І це помітив його колега Дмитро Антонович Легчун. Сказав: «Я бачу, ти щось знаєш. Більше того, з кимсь маєш зв'язок. Не підуй з твоєї квартири, поки не скажеш правду. Я теж хочу працювати з вами. Говори, що мені треба робити». З того дня він увійшов до підпільної групи залізничників і отримав перше завдання. Воно полягало ось у чому.

Ілля Данилов та Олексій Ралін працювали зчіплювачами вагонів. Виходили на роботу в різні зміни. Тому безперервно упродовж доби хлопці спостерігали за пересуванням німецьких військових частин. Мали вони і доступ до документів, в яких вказувався кінцевий пункт доставки вантажів. Оскільки Дмитро Легчун теж зчіплювач, то виконувати те, що й Данилов з Раліним.

Всі троє жили в одному під'їзді. Ходили один до одного, коли хотіли. Ніякої уваги з боку сусідів. Добуту хлопцями інформацію Ілля Гаврилович передавав Олександрові Садовому. Він мешкав поруч із Даниловими, тому зустрічались кожного дня. Від Сашка приносили листівки. Розповсюджували їх всі члени групи. Однак головним чином цю роботу виконували Віра Данилова і Марія Петренко – дружина Дмитра Легчуна. Дівчата йшли на базар і вкладали листівки у кошики продавців, покупців, в повозки, на яких сиділи люди. Знали, що в селі той папірець прочитає кожний. Вірили: написані слова мають магичну силу підвищувати віру у нашу перемогу.

Ця віра допомагала Даниловій зустрічатися з Григорієм Андрійовичем Іщенком на переїзді фабрики первинної обробки вовни, «шерстянки», як її тоді називали, щоб забрати кошик з мінами. Віра Василівна несла їх додому, не замислюючись про тяжкі наслідки, якщо патруль захоче її обшукати. А за життя чоловіка дуже турбувалась. Не засинала, коли Ілля Гаврилович працював у нічну зміну. У кишеню він ховав магнітну міну для того, щоб покласти її на паровоз або вагон німецького військового потягу. До ранку Віра Василівна не знаходила собі місця. Поки не повертався Ілля Гаврилович. Часто розповідав, що в місті йдуть арешти. На базарі, вулицях – облави. Одних чернігівців за підозрою відвозили у тюрму. Інших заганяли у вагони, які подавались на територію фабрики первинної обробки вовни, і відправляли до Німеччини.

Дмитра Антоновича Легчуна заарештували на робочому місці. Він провів ніч у тюремному коридорі, стоячи обличчям до стіни. У кишені для годинника були сховані листівки, видані Легчуну Вірою Даниловою для розповсюдження на станції. Німці його обшукали, але листівок не знайшли. Вранці Дмитра Антоновича відпустили. Поліцай, котрий виводив його за тюремну браму, наказав йти до лісу, не заходячи додому.

А потім до в'язниці потрапив Ілля Гаврилович Данилов. Перебував там не довго Як і Легчуну, хтось із поліцаїв сказав: «Йдіть додому і як

*Олексій
Олексійович Ралін*

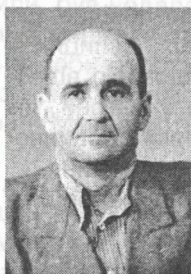
*Дмитро Антонович
Легчун*

працювали, так і працюйте». Підпільники були переконані, що їхнє визволення організував Кузьма Гнідаш, бо у тюрмі працювали його люди.

І був той день, коли Данилови одержали наказ залишити Чернігів. У найближчих від міста селах знаходились явочні квартири, влаштовані Гнідашем. Хазяїном однієї з них в селі Андріївка Михайло-Коцюбинського району був Панас Гапшенко. Коли Данилови прибули на місце, його вдома не було. Застали дружину господаря Катерину. Віра Василівна назвала пароль і розповіла, що вони знаходилися у Слабині, в будинку її матері Марії Матвіївни Неговської. На завтра о четвертій ранку за Даниловими на підводі приїхав Панас Гапшенко. Увечері того ж дня на зустріч з ними верхи на коні виїхав Андрій Нємчинов, заступник Кіма. Командир хвилювався, чи все гаразд. І коли Данилови прибули в загін, з ними говорив Гнідаш і його зв'язкова Любов Степанівна Валюшкевич. Перше запитання: «Як решта – Садовий, Маркін, чи всі живі?»

Проте «письменника» Беляєва ці деталі менш за все цікавили. Магнітні міни – ось предмет його інтересу. Розпитував Віру Василівну про їхній зовнішній вигляд, про засоби чіплення до потягів і таке інше. Вона нічого не приховала від автора майбутньої книги про Чернігівське підпілля. Слухаючи Данилову, Кузнєцов і собі робив деякі нотатки у записничку.

У розпалі бесіди про магнітні міни повернувся з роботи Ілля Гаврилович. Дружина представила його гостям. І тоді він сказав, що в їхньому розпорядженні були також міни сповільненої дії. Данилов брав одну, коли йшов на роботу, мінував паровоз або вагон з військовим вантажем. Декілька мін давав Дмитрові Легчуну. Він також мінував поїзди. І в дорозі лунали вибухи.

*Олександр
Володимирович
Свирський*

В дні Курської битви члени підпільної групи на станції Чернігів здійснювали розвідку в напрямку Ніжин-Чернігів, Чернігів-Гомель, Чернігів-Овруч. Здобуті ними відомості про кількість ешелонів, їх маршрут, характер вантажів передавалися Кіму. Підпільники мінували і пускали у повітря ворожі ешелони на лінії Чернігів-Гомель.

За наказом начальника залізничної жандармерії на спеціальних спорудах день і ніч чергували спостерігачі. Колії освітлювались прожекторами. Через кожні півгодини проходили посилені патрулі – до взводу солдатів. І все-таки вибухи продовжувались. За місцем, на визначеному кілометрі, ешелони, що мінувалися в Чернігові, йшли під укіс. Піддавши пару, машиністи Грицько Маркін та Олександр Свирський на повному ході стрибали з паровоза, коли відбувався вибух. Перші хвилини спостерігали пекуче полум'я, а

потім поверталися додому, і все починалося знову. Вдвох вони пусти-ли під укіс ешелони з важким стратегічним вантажем на лінії Ніжин-Бахмач і двічі – на лінії Чернігів-Гомель.

Лютували фашисти. Не допомагало і те, що перед виїздом із депо кожного машиніста обшукували. І тоді вдалися до хитроців. Посадили на паровоз свою людину і дали в помічники хлопця, який нічого не підозрював. На першому ж полустанку за Черніговом стався вибух. Був він незначної сили, однак вразив хлопця. Із захопленням спостерігав, як машиніст стрибав з паровоза, стріляв у темряву, звідки чулася німецька лайка. Живі і непошкоджені повернулися вони у депо. Ну, і давай розповідати по секрету, як висадили поїзд у повітря.

Розповідаючи про цей епізод, Ілля Гаврилович не міг передбачити, що незабаром знову зустрінеться із Герардом Кузнєцовим, який прийде у супроводі незнайомця. Назве його Миколою Івановичем Чмілем і попросить Данилових видати цій людині довідку, яка засвідчила б його підпільну діяльність на станції Чернігів. Ілля Гаврилович і Віра Василівна сказали, що бачать цього Чміля вперше в житті. Ніяких паперів йому не підписуватимуть. Кузнєцов переконаував: «Ну, яка вам різниця? А Миколі Івановичу така довідка потрібна для пенсійного стажу». Хоча до пенсії йому потрібно було працювати і працювати. Данилови категорично відмовили.

У своїй книзі «Заклинання сліду»⁸⁵ я розповіла про той випадок на паровозі. Дивовижно, але протеже Кузнєцова Чміль впізнав себе в помічникові машиніста. Три вечори він телефонував мені: лаявся, кричав, що після війни працював у міськкомі комсомолу і управу на мене знайде, не даючи вставити жодного слова. Щоб покласти цьому край, я звернулась до Герарда Олексійовича: «Скажіть Чмілю, щоб він припинив свій телефонний терор. Інакше я звернусь до суду».

Кузнєцова він послухав. І цьому є пояснення. При Чернігівському міськкомі компартії у розпалі перебудови Герард Олексійович створив громадську організацію на зразок комісії у справах колишніх партизанів і підпільників. Тут накопичувались матеріали про різних людей, котрі начебто брали участь у підпільному русі. Опинився серед них і Микола Іванович Чміль, якого в шістдесятих роках минулого століття Кузнєцов приводив до Данилових з метою одержати від них необхідний документ. Подружжя відмовили, бо не знали раніше Чміля. І все-таки за поданням очолюваної Герардом Олексійовичем комісії він став підпільником. Цитую документ Державного архіву Чернігівської області від 6 вересня 1995 року за № Ч-142П: «В архівному фонді Чернігівського підпільного обкому КП(б)У у списку від 21 березня 1990 року додатково виявлених учасників підпільно-партизанського руху періоду Вели-

⁸⁵ Студьонова Л., Ковалець Я. Заклинання сліду: (Начерки про антифашистське підпілля у Чернігові). – Городня, 1995. – С.68.

кої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. значиться Чміль Микола Іванович, 1924 року народження, учасник Чернігівського міського підпілля з вересня 1942 р. по вересень 1943 р. Підстава: Ф.П-139, оп.3, спр. 93, арк.2». Підпис директора і заввідділом.

Серед моїх особистих паперів є «СПРАВКА», складена і підписана 20 березня 1976 року керівником підпільної організації О.Д. Михайленком, його заступником О.Є. Садовим, керівниками підпільних груп І.Л. Осипенком, М.С. Шарим, В.В. Даниловою. У примітках сказано: керівник ще однієї підпільної групи М.С. Дзюбенко помер, Г.А.Іщенко (очолював групу на ТЕЦ) мешкає у Челябінську, керівник підпільної групи залізничників Г.О. Маркін проживає у Черкаській області. Документ містить перелік всіх учасників підпільної організації і список явочних квартир. Підпільна група на станції Чернігів складалась із таких осіб: Г.О. Маркін (керівник), О.В. Свирський, В.С. Свирська, О.О. Ралін, Д.А. Легчун, І.І. Петрик, М. Легчун-Петренко – члени групи. Розвідку на залізниці здійснювали: В.В. Данилова (керівник шестірки), І.Г. Данилов, П.І. Гапшенко, Д.А. Пінчук, М. Легчун-Петренко, О.О. Ралін. Як бачимо, імені М.І. Чміля серед них немає. Не знаходимо його й у звіті О.Д. Михайленка, затвердженому Чернігівським міськкомом компартії у березні 1946 р. і обкомом компартії 3 вересня 1962 р. (протокол №34).

Я не заперечую того факту, що Микола Іванович Чміль працював за часів окупації на залізниці. Більше того, він обіймав посаду коваля у залізничному депо станції Чернігів. Мешкав на вулиці Праці, 30. На роботу упродовж березня – липня 1943 року їздив на веломашині. Її взято було на облік в міській управі⁸⁶. Купив сам, чи йому видали велосипед, не знаю. За рідким винятком, право на користування цим видом транспорту мали головним чином перекладачі, поліцаї, залізничні машиністи, солдати допоміжної німецької армії, слідчі поліції СД, службовці концтаборів, охоронники тюрми та інші посадові особи німецької влади. Але аж ніяк не ковалі.

Після визволення Чернігова Чміль залишився на залізниці. Цитую архівну довідку від 10 січня 1996 року за № Ч-4П: «У жовтні-листопаді 1943 року Чміль Микола Іванович працював секретарем комітету комсомолу залізничного вузла ст. Чернігів, з листопада 1943 року – секретарем первинної комсомольської організації Чернігівського залізничного училища. До якого часу працював на цій посаді встановити немає можливості. Підстава: Ф.П-62., оп.1, спр. 22, арк. 51». Підпис директора і заввідділом ДАЧО.

У цьому документі є ще один цікавий абзац: «У відомостях на видачу заробітної плати працівникам Чернігівського міськкому ЛКСМ України за 1944-1950 рр. Чміль Микола Іванович не значиться. Особистої справи по прийому в члени та кандидатом в члени КПРС Чмі-

⁸⁶ Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 103.

ля М.І. у фонді Чернігівського міськкому партії за 1943–1950 рр. не виявлено».

Отже, чи знав Кузнєцов про ці документи? Гадаю, знав. Тоді навіть зробив те, що зробив і навіть увічнив ім'я Чміля на меморіальній дошці, відкритій на честь підпільників на фасаді Чернігівського залізничного вокзалу?

Проте повернемося до Данилових, на чотири десятиліття назад. Ілля Гаврилович продовжує розповідати своїм гостям – «письменнику» Бєляєву і представникові товариства охорони пам'яток історії та культури Кузнєцову – про машиніста паровоза та його помічника, в якому чомусь себе впізнав Чміль.

Вся ця історія насторожила Данилова. Ніхто з його людей того дня не мінував ешелони з військовим вантажем, які проходили через Чернігів. Значить, провокація. У німців сподівання, що машиніст викличе людей на відвертість.

Через два дні після того випадку до Іллі Гавриловича підійшов знайомий залізничник і попередив, що жандарми шукають Данилова по всьому депо. Стало ясно: в його розпорядженні майже немає часу. Але залишити Чернігів, не побачившись із Садовим, не міг. Вдома він все розповів дружині. Вірочка наказала чоловікові не виходити з квартири. Сама побігла до Сашка і принесла Іллі Гавриловичу наказ: йти як найшвидше в Андріївку, до Панаса Гапшенка.

Так Данилови опинилися в розташуванні оперативної групи. Після бесіди Кім сказав: «Спасибі вам усім за вашу роботу. А тепер відпочивайте...». У наступні дні подружжя було свідками прильоту літаків, які доставляли зброю і боєприпаси, а назад забирали поранених і хворих. У вільний час слухали повідомлення Радінформбюро В ніч з 20 на 21 вересня 1943 року дізнались про визволення Анисова і Количівки.

21 вересня Данилови з усією групою увійшли до села Новий Завод Пакульської сільської ради. Кім видав документи членам групи, котрі звільнялись від роботи в групі. Приблизно о десятій ранку в село Новий Завод увійшли радянські війська. Їх радісно зустрічали. Солдати весело говорили: «Где же немец, черт возьми! Сколько едем, а немца нет». Війська рухалися до Дніпра, до переправи. Кім розпорядився відвезти Данилових у село Слабин, щоб легше було добратись до Чернігова. На трофейній вантажівці вони виїхали у супроводі кімівців до Слабина, а звідси – своїм ходом до Чернігова. 22 вересня 1943 року Ілля Гаврилович Данилов приступив до роботи на станції Чернігів.

Ф. М. Беляєв

Після тієї зустрічі з Даниловими збігло кілька років. Феодосій Миколайович Беляєв натхненно писав книгу, не відволікаючись на інші справи. Однак відгукнувся на прохання Герарда Олексійовича Кузнєцова прийти на зустріч із колишніми підпільниками до архіву. Все було чинно і шляхетно до тієї миті, поки Беляєв не почав ділитися спогадами. Він розповідав про магнітні і міни уповільненої дії, які начебто чіпляли до ворожих потягів хлопці із його підпільної групи. Першою не витримала Віра Василівна Данилова. До неї приєднався Ілля Гаврилович, інші учасники зустрічі. Беляєва назвали брехуном і фальсифікатором. Вибухнув скандал. А містом опісля поширились чутки, що народні месники не поділили славу. Та й взагалі: чи був хлопчик? З усього виходить – Чернігівське міське підпілля є вигадкою.

А от що написала мені в листі Віра Василівна Данилова в липні 1987 року: *«Беляєв... приходив як письменник до людей додому, вел перепишу. Люди нічого не підозревали, розповідали йому про свою роботу. Він все записував, а потім все представив як свої заслуги. Написав потрібні йому фамілії Чмеля, жону, Белевич і багатьох інших. Став уже керівником замість Михайленко і Садового. Мертвих душ понаписував».*

Це не безпідставне звинувачення. Адже Беляєв уклав угоду з Політвидавком України про видання у 1977 році своєї книги *«По зову партії: Документальна повість про боротьбу з німецько-фашистськими захопачами партійного підпілля, очолюваного секретарем Чернігівського горкома Г.Н. Хоменко»* накладом 65 тисяч примірників. Герасим Назарович Хоменко народився в селі Орлівка Куликівського району. Після возз'єднання західноукраїнських земель працював секретарем Тернопільського обкому компартії. Коли ж Тернополю загрожувала окупація, Герасим Хоменко повернувся до Чернігова. Працював секретарем міськкому КП(б)У. Організував підпілля в Куликівському районі. Після визволення Чернігівщини на ім'я батька в Орлівку надійшло повідомлення про смерть Хоменка. Однак не вказувалися час і місце загибелі, номер військової частини. А рідним хотілося відвідати його могилку. От тоді племінник загиблого Віктор Олександрович Борок (світла йому пам'ять) розпочав пошук у різних архівах. І лише документ від 4 жовтня 1977 року, одержаний ним з партійного архіву Київського обкому компартії, з'ясував все остаточно: *«АРХИВНАЯ СПРАВКА. По материалам партархива Киевского обкома Компартии Украины установлено, что летом 1942 года в Черниговской облас-*

ти діяв Київський городський партизанський отряд, створений Київським підпольним горкомом партії. В цей отряд вступив секретар Чернігівського горкома КП(б)У т. ХОМЕНКО (без ініціалів). Отряд діяв в напрямку Брянських лісів і супроводжував двох зв'язних Київського підпольного горкома партії с ЦК КП(б)У. В районі деревни Софіївка Корюківського району Чернігівської області отряд в важкому бою з гітлерівцями потерпів поразку. З боя вийшло лише кілька людей (фамілії невідомі). Других свідчень про ХОМЕНКО Герасиме Назаровиче в архіві нет. Зав. партархівом Київського обкома Компартії України В.ПЕЧЕРОГА.

Чому Беляєв вибрав для партійного керівництва підпілля саме Хоменка? Нещодавно мені передали фотокопії восьми листів Кузнєцова до автора книги «По зову партії». В одному з них Герард Олексійович писав: «Уважаемые Феодосий Николаевич и Елена Михайловна! Поздравляю Вас, активных участников Великой Отечественной войны, с Днем Советской армии. Желаю здоровья и благополучия. Феодосий Николаевич, сообщаю Вам адрес Голик Петра Васильевича: г. Ровно – 2, ул. Приходько, 23, кв. 1. Боюсь только, что он сейчас болен. У него было расстройство мозгового кровообращения и он боится напрягать память. По этой причине Голик П.В. очень мало сообщил мне о Хоменко Г.Н. и рекомендовал получить все интересные сведения у Викторова А.П. Если Вам не трудно, черкните мне пожалуйста, как звать по имени и отчеству жену Викторова. 21/II. 76 г.».

Такі дані Беляєв знав давним давно від Петра Федоровича Конашевича, уродженця села Орловка Куликівського району, члена компартії з 1928 року, з яким приятелював з довоєнних часів. Герасим Хоменко і Петро Конашевич були земляками. В роки окупації Конашевич – один з керівників орловського підпілля. У серпні 1943 року приєднався до партизанської групи Михайла Шукаєва, яка на той час формувалась у з'єднання на базі загону «За Батьківщину» під командуванням Івана Бовкуна. 25 квітня 1944 року за наказом М.І. Шукаєва Конашевич очолював обоз поранених і хворих, відправлений з Карпат на зв'язок із Червоною Армією.

Під час окупації Чернігова Феодосій Миколайович витяг Петра Федоровича із в'язниці, куди його заховали слідчі української поліції. На знак подяки у 1944 році (без конкретного числа і місяця) Конашевич видав своєму визволителю довідку за № 378: «Предъявитель сего т. БЕЛЯЕВ Феодосий Николаевич действительно состоял на службе в п/отряде им. Кутузова соединения партизанских отрядов

* Брат Г.П. Викторова (1913–1944) – льотчик, який втік з полону, воював у лавах французьких партизанів і на французькій землі загинув. Народжені Вікторові у с. Смолянка Куликівського р-ну.

им. Сталина в качестве связного по гор. Чернигову. В отряде состоял с марта 1942 г. по 20 сентября 1943 года. Командир полка Конашевич. Нач. штаба полка Древа». На довідці печатка Чернігівської міськради. Документ знайдено у пенсійній справі померлого понад десять років тому Ф.М. Беляєва. Він є фальшивкою. По-перше, у березні 1942 року не існувало партизанського з'єднання імені Сталіна, а значить і партизанського загону імені Кутузова. Перший рейд шукаєвці здійснили 27 серпня 1943 року, залишивши стан загону «За Батьківщину», а 7 вересня вирушили на Захід⁸⁷. По-друге, П.Ф. Конашевич не командував 1-м полком (так на штампелі у лівому верхньому кутку довідки). М.І. Шукаєв згадував: «Прощаемся. Колонну больных возглавляет комиссар полка Конашевич. Они уходят обратно, навстречу Советской Армии»⁸⁸.

Таким чином, постачальником інформації про Хоменка були Конашевич і Кузнєцов. Феодосій Миколайович шукав подібного керівника, бо у Політвидавці України Беляєва просили усвідомити, що його група не могла працювати без партійного керівництва. Такий то був час. Однак рецензенти чомусь не звернули увагу на те, що в складі групи безпартійного Феодосія Беляєва працювали інструктор Чернігівського обкому компартії Михайло Іванович Муренок, комуністи Микола Лукич Галанов, Петро Васильович Сірий, Друченко (ініціали невідомі), Федір Федорович Кириченко, комсомольці М.І. Тесун, Є. Донець. Про Кириченка Беляєв написав, що він працював на шкіряному заводі. Як член підпільної групи, керованої ним, Феодосієм Миколайовичем, зіпсував 10 тонн дубильного матеріалу і 150 шкір. У 1976 році члени громадської ради Чернігівського історичного музею Михайло Никифорович Павленко та Федір Мефодійович Блоха зустрілись із Федором Федоровичем. На їх запитання той відповів, що зіпсував 4-5 кубометрів дубильного матеріалу. Робив це з власного розсуду. Підпільником себе не вважає. З Беляєвим познайомився лише восени 1943 року, після визволення Чернігова. Решта комуністів і комсомольців загинули під час німецької окупації. Так що Віра Василівна Данилова мала рацію, коли писала про мертві душі.

В Чернігівському історичному музеї тодішній його директор Олександр Васильович Філін показав мені цікавий документ за назвою «Отчет о деятельности подпольной коммунистической группы в период временной оккупации немцами гор. Чернигова» за підписами Беляєва, Михайленка та Осипенка, але без дати складання. Йшлося у

⁸⁷ Сумнівним є підпис С.П. Древи. Адже в цей час він у складі з'єднання М.І. Шукаєва перебував на терені Західної України або Польщі. П.Ф. Конашевич – у Чернігові.

⁸⁸ Шукаєв М.І. 11000 километров по тылам врага: Хроника партизан. соединения. – Воронеж, 1966. – С. 16, 18.

⁸⁸ Там само, с. 86.

цьому документі про те, що частина патріотів була залишена для підпільної роботи членом обкому КП(б)У товаришем Коротковим Ф.І. Решта ж примкнула до них пізніше. Саме із цих людей в січні 1942 року утворилась в місті Чернігові підпільна група у складі товаришів Михайленка О.Д. (член компартії), І.Л. Осипенка, Ф.М. Беляєва, М.Л. Галанова, В.І. Сачаво (член компартії), М.І. Муренка (інструктор обкому партії до війни). На початку березня 1942 року, начебто за пропозицією Феодосія Миколайовича, організовано керівний комітет підпільної групи у складі Михайленка, Осипенка і Беляєва. Для налагодження зв'язків і зберігання майна конспіративною квартирою обрали будинок по вулиці Богунській, № 21, який належав Феодосію Миколайовичу. Тут вже були створені підземні помешкання для зброї, радіоприймача і людей, яким загрожувала небезпека.

Виявилось, ні Михайленко, ні Осипенко не знали, що такий звіт зберігається у фондах історичного музею. Його сюди приніс Беляєв багато років тому. Ознайомившись з цим документом, Олександр Дмитрович та Іван Лазарович 24 червня 1976 року надіслали на ім'я директора музею Олександра Васильовича Філіна наступну заяву: *«Ознайомившись с отчетом, написанным лично Беляевым и поставленными на нем подписями, находящимся в фондах музея о подпольной деятельности по г.Чернигову, подписи сделаны не нами – поддельные, мы их не признаем»*. Реакція колишніх підпільників виявилася запізнілою, тому що цей звіт став одним із головних джерел для написання книги «По зову партії». А вона у свою чергу – своєрідною догмою для Герарда Кузнєцова, складача «Літопису» Чернігівського міського підпілля.

Зібрані матеріали, керованою ним комісією, не розходилися із змістом повісті Беляєва і стали основою «Літопису». Підпільники не сприйняли обидві книги і відверто про це сказали на двох нарадах у партійному архіві. На їх прохання 13 липня 1976 року у приміщенні обкому компартії України під головуванням секретаря з ідеології Володимира Михайловича Половця та за участю голови Комісії у справах колишніх партизанів при Верховній Раді Української РСР і Почесного громадянина Чернігова, двічі Героя Радянського Союзу Олексія Федоровича Федорова відбулась нарада з обговорення книги Беляєва «По зову партії», яку перед цим було забрано з Політвидаву України. Рішення ухвалили одностайно: книгу не видавати, «Літопис» так само, бо він віддзеркалює названу повість Беляєва.

Уривок з доповідної записки Олександра Михайленка на ім'я секретаря обкому Володимира Половця від 20 травня 1976 року (подаю текст мовою оригіналу): *«В порядке самокритики я должен сказать,*

* Матеріали наради зберігаються в ДАЧО.

что Беляев путем своего «пьяного гостеприимства» втянул Осипенко, а особенно Конашевича, поэтому отчет о подпольной группе Осипенко писал Беляев, который указал Осипенко-Беляев, а я допустил в то время беспринципность и близорукость, что и использовал Беляев, этим сами проглядели намерения и дальнейшую цель Беляева. Беляева ни я, ни Садовой, а также и руководители подпольных групп, кроме Осипенко, никто не видел и не узнал. В конце 1945 года познакомил меня Конашевич как со своим преподавателем по работе в бухгалтерской школе...». Олександр Михайленко звертає увагу секретаря обкому на значну роль Герарда Кузнєцова у закріпленні громадської думки – Беляєв дійсно був керівником підпільної групи. Цитата із доповідної записки: *«Имея авторитет в партийных органах, Кузнєцов Г.А. сводил даваемые замечания о неправдоподобности, как личные счета с Беляевым, поэтому содержание летописи было составлено в основном под редакцией Беляева. Об этом я Вам сообщал в своем заявлении от 14 октября 1975 года».*

У словах Олександра Михайленка містилася велика доля істини. Про це засвідчує лист Кузнєцова до Беляєва, написаний ним після обговорення «Літопису»: *«Уважаемый Феодосий Николаевич! Я очень удручен тем, что произошло во время последнего совещания. Мне понятно Ваше состояние, но надо было как-то сдержаться. Надо было все выяснить до конца. Тем более, что на совещании присутствовал Конашевич П.Ф., который в некотором роде может быть арбитром в подобной ситуации. Оказалось, что у Михайленко еще более отрицательное чем у Вас мнение о нашей работе. Что ж, стараемся внести поправки соответственно Вашим письменным замечаниям и тому, что было высказано на обоих совещаниях. Придется мне опять, повторно, смотреть отчеты. Безусловно, как Вы советуете, надо написать о Хоменко Г.Н. Меня ободряет тот факт, что Осипенко, Шарый и Конашевич очень одобрительно отзывались о «Летописи» (условное название). Но все-таки как трудно с Вами, дорогие товарищи подпольщики, до чего Вы нетерпимые!!!».*

Кузнєцов викликав цю саму нетерпимість, зробивши це майстерно. Адже висловлювання Осипенка і Шарого про «Літопис» носили абстрактний характер. Тобто, колишні підпільники були за видання такої книги, не конкретно Кузнєцова. Їм хотілося читати документально-правдивий «Літопис», бо діяльність Чернігівського підпілля залишалась «білою плямою» в історії міста. А Конашевича влаштовувало все, про що написав Кузнєцов.

Однак і він мав вплив на Беляєва. Тональність листа Герарда Олексійовича до Феодосія Миколайовича від 7 червня 1976 року, за місяць до відомої наради в обкомі компартії, говорить про роздратованість Кузнєцова поведінкою свого приятеля. Він її не приховує. Цитую:

«Здравствуйте, Феодосий Николаевич! На днях Вы прислали выпуск из книги Гусева Б. «За три часа до рассвета». Спасибо, но я в ней не нуждаюсь, так как не хуже Вас знаю, чего не делал Михайленко А.Д. во время оккупации. О книге я спросил только потому, что хотел ее прочитать еще раз. То, что Вы в своем письме не употребили таких общепринятых слов, как «здравствуйте» и «до свидания» и не посчитал нужным соблюсти элементарные правила вежливости еще раз говорит о Вашем не умении общаться с людьми. И все это лишь потому, что я посмел выразить несогласие с Вами по некоторым вопросам. Трудный, ох какой же трудный у Вас характер, но не мне его исправлять... Хочу дать Вам совет и если не послушаетесь, то зря. Он касается последнего нашего с Вами разговора. Вы заявили: «На совещание в обкоме, когда будет обсуждаться моя книга, я зачитаю свое заявление и уйду». Большой глупости придумать, конечно, трудно. Бросьте эти наполеоновские замашки. Они Вас не украшают, а на оборот – ставят в смешное положение. Ну как Вы этого не понимаете! Вам надо выслушать все, что будет говориться о книге и сделать правильный вывод. Книга будет, наверняка, подвергнута резкой критике и вполне справедливо, так как она требует серьезной доработки с помощью опытного писателя или журналиста. И что касается критики, то нечего Вам кипятиться. Ведь многие книги о партизанах и подполье, написанные, извините, лучше Вашего, вызвали возмущение участников описываемых событий. Вспомните, хотя бы книги Бовкуна и Балицкого. Да стоит ли много рассуждать по этому поводу, когда Вы лично обрушились на книгу «Мы не из легенды» и его автора Ю. Збанацкого. Так что будьте любезны выслушать все, что скажут участники совещания о книге (и хорошее и плохое) и пробудьте до конца. Если же уйдете, то выставите себя в невыгодном свете и оскорбите присутствующих. Что касается плохих нервов, то у людей, которых Вы описали в книге, они значительно хуже Ваших, потому что они прошли камеры пыток СД и гестапо и только чудом остались живы. Надеюсь, хотя и не очень, что Вы прислушаетесь к моим доброжелательным, хотя и не очень приятным советам». Феодосий Миколайович прислухався до порад Кузнецова і пробув на нараді до кінця. Сам виступив і кілька реплік виступаючим кинув. Проте позитивною для нього та розмова не стала.

Отже, книгу Беляева не опубліковано, «Літопис» Кузнецова так само. Однак роботу над ним він не припинив. Образа на Михайленка не давала спокою. Зважився на розмову з ним, пересипану нецензурною лайкою і погрозами.

І от 18 листопада 1985 року Олександр Дмитрович несподівано помер від розриву селезінки. Потім надійшов лист від Григорія Олексі-

йовича Маркіна з села Чорна Кам'янка на Черкащині: *«Я на днях отримав повідомлення з Чернігова про смерть нашого дорогого товарища і друга важкого воєнного часу Михайленко Александра Дмитровича. Що з ним сталося? Що за хвороба? Він ніколи не хворів на своє здоров'я. А мене не повідомили про його смерть. Я б поїхав до нього на похорон. Хоча в той час його похорон я відбував в лікарні. Але все одно поїхав би. Я 75 днів лежав в лікарні. У мене був інфаркт»*. Лікарі пояснили, що селезінка розірвалась від удару живота, або внаслідок падіння з висоти. Проте Олександр Дмитрович не падав.

Данилова Віра Василівна написала мені: *«Михайленко винуват, що підписав документи 3 рази Беляєву. Але Беляєв обманом за допомогою випивки діяв. І зраньше все розраховував. Діяв як ворог. Так роблять досвідчені вороги. Він був дуже хороший, просився до співпраці, і тоді з неохоти підписав «хорошому людині»»*.

Торговець муліне

Мені дуже хотіло познайомитися з Феодосієм Миколайовичем Беляєвим. На жаль, у нього не було телефону. Написала йому записку і невдовзі отримала коротку відповідь, надруковану на машинці: *«Ваше лист отримав. Приїду до Вас в вівторок в 11 годин. 11.10.75 г. Ф. Беляєв»*. І ми зустрілися. На вигляд йому було років шістьдесят п'ять, міцної статури, широкий у плечах. Хоча жовтень того року був теплий, мій гість одягнув добротне драпове пальто коричневого кольору, яке не залишив у гардеробі. Під час розмови Феодосій Миколайович більше стояв, ніж сидів на запропонованому йому стільці.

На жаль, у подробицях цієї бесіди я не пам'ятаю, але висновок зробила така: Беляєв безумовно розумна і освічена людина. Він добре розумівся на людській психології, був хитрою та обережною людиною. Не знаю, чому нашу розмову він розпочав із свого дворянського походження. Розповів, що його батько народився у Калужській області, «справляв державну службу», а коли у нього стався гріх з молодою дівчиною, яка чи то була фрейліною, чи наближена до якоїсь з фрейлін, точно не закарбувалося у пам'яті, Миколу Беляєва зобов'язали одружитися. Коли ж народився син Феодосій, його перевели в Чернігів на службу до селянського поземельного банку. У 2002 році, працюючи над книгою «Чернігівське повітове земство: Сторінки історії», я знайшла дані про те, що Микола Миколайович Беляєв володів маєтностями в селах Жовинка і Масани. Спочатку на цих землях господарювала контора Чернігово – Київської поштової дороги. Пізніше їх купив доб-

родій на ім'я Де-Морен і за кілька років продав їх Миколі Беляєву, а той у 1909 р. – селянинові Івану Мироновичу Штупун-Черевку. Однак немає відомостей про те, де саме продані землі – в Жовинці чи Масанах. Загальні земельні володіння Миколи Миколайовича Беляєва становили понад десять га.

Беляєви мали у Чернігові житловий будинок по вулиці Радянській (тепер імені Шевченка). Його конфіскували. 15 лютого 1919 року тут відкрився Чернігівський російський драматичний театр ім. 25 Жовтня, керований талановитими українськими режисерами Олександром Загаровим та Володимиром Неллі. Проіснував театр до 1923 року. Де в той час жили Беляєви, мені невідомо.

Феодосій ходив до школи. По її закінченні став студентом Чернігівського учительського інституту. Тоді як раз розпочиналась суцільна колективізація. Сокурсником Беляєва був майбутній український прозаїк Олекса Десняк, який у 1942 році загинув на фронті. Його дружина Ольга Степанівна, мешканка Чернігова, розповіла мені, що Олекса Гнатович, інститутський парторг, неприязно ставився до Беляєва. І ось чому. Повернувшись з практики у сільській школі, хлопець розповідав студентам про жахливі епізоди створення місцевого колгоспу, свідком яких він став. Говорив про це часто і дуже емоційно. Ті розмови сприймалися як антирадянська агітація. За пропозицією Олекси Десняка відбулись відкриті партійні збори під гаслом «Геть Беляєвщину!», на яких ухвалено резолюцію про виключення Феодосія Миколайовича з інституту. На два роки він виїхав з Чернігова. У різних містах шукав роботу та ніде довго не затримувався. На заводі стояло виключення з вузу. Приятелі батька порадили Беляєву повернутися додому. Прийти до інституту і покаятись. Адже вищу освіту треба мати. Феодосій Миколайович так і зробив. Отримавши диплом вчителя, він влаштувався викладачем будівельного технікуму. Через півроку одружився, а ще через рік у нього народився син. З дружиною жив у злагоді. Напередодні війни працював у плановому відділі на будівництві заводу «Б» поблизу фабрики первинної обробки вовни. Там посаду виконроба займав Іван Лазарович Осипенко, з яким Беляєв спілкувався по службі. Феодосій Миколайович не втратив приятельних стосунків із своїм колишнім викладачем Степаном Гавриловичем Баран-Бутовичем. Під час окупації він обіймав посаду завідувача відділом культури Чернігівської міської управи. А його брат Михайло Гаврилович – посаду діловода у житловому відділі міської управи.

Про ці важливі факти своєї біографії Беляєв зі мною не ділився. Він говорив більше про часи вимушеного перебування в окупованому Чернігові. З його слів випливало, що з дружиною та сином він на возі виїхав з міста. Але на дорозі їх зупинили військові, котрі виявилися працівниками Буринського відділку НКВС Сумської області і наказали

повернутися додому, аби створити підпільну групу. І він виконав цей наказ. Щоб мати надійний дах для підпільної діяльності, Феодосій Миколайович звернувся до старого знайомого Степана Гавриловича Баран-Бутовича, аби той посприяв одержати патент, який би давав право відкрити майстерню з виробництва і продажу шапок та мила. Беляєв отримав такий дозвіл. А про те, що в цьому йому допомогла ще одна особа на прізвище Довгун, стало відомо у 1976 році, коли працівниками партархіву було знайдено документ: ця людина – законсервований у Чернігові агент німецької розвідки.

Але не так просто можна було стати володарем бажаного патенту. У Міністерстві східних територій у Берліні український відділ очолював професор Смаль-Стоцький. Разом із керівником відомства Альфредом Розенбергом він розробив інструкцію і наклав на неї резолюцію: *«Дозволити українцям, перевіреним по лінії служби безпеки, відкрити приватні лавки і магазини»*⁸⁹.

Посприяв Беляєву і Наказ №1, підписаний Чернігівським міським старостою Євгеном Азаровим 11 вересня 1941 року, в якому містився наступний пункт: *«Разрешается открытие вновь и восстановление всякого рода кустарных мастерских, а также кустарная выделка всех предметов снабжения, необходимого в первую очередь населению»*⁹⁰. У Наказі №12 від 15 жовтня 1941 року міський голова уточнив: *«Без разрешения административного отдела открывать какие-либо частные предприятия, заведения или мастерские – запрещается»*⁹¹. Отже, Беляєв пройшов відповідну перевірку і заручився підтримкою «високих» осіб.

А тим часом рейхскомісаріат України видав розпорядження про обкладання податком володарів собак⁹². За одну тварину треба було сплачувати 150 крб., за дві – 300 крб., за три – 450 крб. і так далі. Не оподатковувались особи, котрі утримували собак із службових міркувань за дозволом німецької влади. Феодосій Миколайович переписував собак, з жиру яких опісля варив мило, а із шкурок собачих шив шапки. За його словами, йому в цьому допомагали селяни із найближчих від Чернігова сіл. На моє запитання, як використовувались одержані гроші від продажу товару, Беляєв обурено відповів. «На нужды подполья!». Якими були ці потреби, я так і не дізналась.

Цікаві відомості щодо німецької розвідувальної агентури виклав колишній начальник радіостанції Чернігівсько-Волинського партизанського з'єднання Борис Дмитрович Поліщук: *«В Чернигове базировалась*

⁸⁹ Семенов Ю. Третья карта: Докум. повість про ОУН. – К., 1975. – С. 325.

⁹⁰ Німецько-фашистський окупаційний режим на Чернігівщині: [3б. док.]. – Чернігів, 2000. – С. 7.

⁹¹ Там само, с. 9.

⁹² Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: 3б. док. і мат. – К., 1963. – С. 81.

так називається розведувально-карательна група «Ц», котра діяла в північних районах України та південній частині Білорусії. Її резидентури були в Чернігові, Гомелі, Прилуках, Нежині, Бобруйську, Новозыбкові, Клинцях, Лоеві, Каліноуічях, Стародубі, Козельці, Куліковці. Резиденти мали широко розгалужену агентуру. В ній, крім постійних шпівів, входили різні провокатори та інформатори. Для керівництва резидентами фашисти підбирали людей із числа білогвардійців та петлюровців, котрих німецька контррозвідка заздалегідь та ретельно перевіряла. Ці розведувальні центри діяли під прикриттям різних організацій – дорожньо-ремонтних, будівельних відділів, заготівельних контор. Всілякі «переписчики тварин», «опікуни безпритульних дітей», «продавці штучних товарів» повідомляли «Зондерштабу-Росія» все, що їм вдавалось дізнатися про дислокації, чисельність, партійну прошлойку основного складу партизанських відділів, районах їх дій, способи зв'язу з центром, бази постачання»⁹³. У перші ж місяці окупації Феодосій Миколайович торгував муліною на чернігівській барахолці, тобто був «продавцем штучних товарів». За цим заняттям його одного разу побачив Іван Осипенко. А сталося це так. Він прийшов сюди, аби поштовхатися серед людей, послухати їхні розмови. На барахолці можна було придбати все – від запонок до жіночої білизни. Якійсь чоловік з-за спини вговорює Івана купити муліну. Щоб позбавитися настійливого торговця, Осипенко повернувся до нього обличчям і застиг на місці. Перед ним стояв Феодосій Миколайович Беляєв, з яким Іван колись працював на одному заводі. Раніше, коли Осипенко вчився у будівельному технікумі, ця людина викладала у них історію. Беляєв здивовано запитав, звідки Іван взявся. Той відповів, що вийшов з оточення. Шукає роботу. А ниток не купить, бо навіть вони йому. Феодосій Миколайович запросив Осипенка до себе, щоб обговорити, як жити далі. І пішов, не озирюючись.

М.Л. Галанов

Показова страта

Іван познайомився з Миколою Галановим в домі Ані Цілик. Вони були сусідами. Від неї Осипенко дізнався, що Микола Лукич опинився у своїй квартирі пізньої осені сорок першого року. Ані пояснив, що вийшов з оточення і тепер намагається знайти для себе справжнє діло. Анна Дмитрівна не розпитувала Галанова. Гадала, що він сам все розповість, якщо вирі-

⁹³ Полищук Б.Д. Вызывает «401-й»: Докум. повесть. – М., 1979. – С. 95–96.

шити це за потрібне. І день для відвертої розмови настав. Якось Аня побачила в кімнаті Миколи Лукича двох незнайомців і занервувала, тому що на руці одного з них була пов'язка поліцая. Перехопивши переляканий погляд молодої жінки, коли гості покидали квартиру, Галанов сказав, що це для маскуванню. Вони свої люди. За кілька днів назвав їхні імена: Петро Сірий і Петро Роговський.

Потім Микола Галанов надовго зник. Повернувся збуджений, веселий і голодний. Аня почула від нього розповідь про перебування у Чорнобилі, де зустрівся із хорошими людьми. Дав зрозуміти: незабаром таке почнеться, що німцям млосно стане. Тут я зупинюсь, аби зробити невеликий відступ.

На початку тридцятих років Галанов розпочав службу в сьомій стрілецькій дивізії імені М.Фрунзе на посаді старшого політрука, бо мав значний досвід роботи парторгом ЦК на металургійних заводах Дніпропетровська. У 1934 році дивізію перевели до Чернігова. До цього міста Микола Лукич перевіз дружину і крихітну дочку. Звідси писав листи у білоруське село, де жили його батьки – звичайні селяни. Лука Галанов пишався сином Миколою, який після революції почав працювати на металургійному заводі у Жданові, закінчив робітфак і повернувся на рідне підприємство інженером. А в Чернігові займав помітну військово-політичну посаду. Коли військова служба завершилась, Микола Галанов очолив відділ кадрів Чернігівської фабрики музичних інструментів, його обрали секретарем партійної організації. З цього моменту кояться дива. В архіві зберігається протокол партійних зборів ранньої весни 1941 року, на яких Миколу Лукича Галанова виключали з партії за розтрату партійних внесків. Буцімто ці гроші він витратив на знайому жінку. Сума була настільки мізерна, що ми з Ніною Яківною Філіппською (вона тоді завідувала партійним архівом) по кілька разів перечитували цей документ, написаний фіолетовими чорнилами, не знаходячи відповіді на питання, чому так сталося. Здивувало і те, що Галанова посадили у в'язницю. Коли ж почалася війна, його випустили. Микола Лукич повернувся додому, аби дружину з дочкою відправити в евакуацію. Розпрощавшись із сім'єю, він залишив Чернігів.

В ході підготовки до наради 13 липня 1976 року в архівах Чернігівського обласного управління КДБ знайдено документ, який засвідчив, що Микола Лукич Галанов був залишений органами НКВС для підпільної роботи в окупованому Чернігові⁹⁴. Ось чому його виключили з партії і посадили у тюрму – готували до таємної і складної діяльності. Група Галанова складалась з десяти чоловік⁹⁵. Ті двоє, яких перелякалась

⁹⁴ ДАЧО. – Ф. 139. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 40; Ф. 139. – Оп. 3. – Спр. 37. – Арк. 2а, 2б.

⁹⁵ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-фашистськими загарбниками населених пунктів Чернігівської області і визволення їх Червоною Армією (1941–1943 рр.). – Чернігів, 1947. – С. 298.

Анна Дмитрівна, були членами цієї групи. Сім'я Сірого мешкала в Чернігові, а родичі Роговського залишалися у Прилуках, де він до війни працював начальником райвідділу НКВС. На машинці, яку десь відшукав Микола Лукич, вони друкували листівки.

В одному коридорі з Галановим і Цілик оселилася нова мешканка, молода і вродлива, на ім'я Шурочка. Вечорами в її тісній кімнаті збиралися залицяльники. В основному це були міські поліцаї. З'являлися й німецькі солдати. Аня просила Миколу поговорити з нею. Все, що робить дівчина, ганьба. Що скажуть про неї люди після війни. Та й їм спокою немає. Галанов говорив сусідці: ми перетерпимо, мовляв, це велика удача, що до них Шурочку підселили.

Анна Дмитрівна не на жарт перелякалась цих слів. Невже і Микола попався на гачок Шурочки? Та ні. Сама ж продовжувала виконувати завдання і Галанова, і Осипенка, який приходив до них. Аня отримувала невеликий пакунок, який треба було віднести до чоловіка сестри Луки Максимовича Орла, колишнього голови Яцівського колгоспу під Черніговом. Із села Пакуль вона теж несла невеликі пакунки. Що в них було, Анна Дмитрівна не знала і не цікавилась. Вона добре вивчила правила конспірації.

І раптом Галанова заарештували. Невже це справа рук сусідки Шурочки? Схопили Сірого і Роговського. В підвалі будинку, де мешкав Петро Сірий, німці знайшли радіоприймач, зброю, друкарську машинку. Всього цього було достатньо, щоб його розстріляти.

Анна Дмитрівна ходила в тюрму, але її ніхто не слухав. Вона плакала, благала. Тоді її виштовхали у шю.

22 березня 1942 року окупанти повісили Миколу Галанова і Петра Сірого. То була показова страта. П'ять днів гойдалися на шибениці їхні тіла з табличками: «На всіх чекає така доля, хто захоче чинити опір німецькій владі». Петра Роговського все ще допитували. Не витримавши знущань, він вистрибнув у вікно.

За десятиліття поширилась у Чернігові розповідь Герарда Кузнецова про Миколу Галанова, Петра Сірого, Андрія Терейковського і четвертого невідомого – членів Чернігівського підпілля, повішених на балконі зруйнованого будинку на базарній площі. Писав він і про фотографію, зроблену під час страти⁹⁶. За словами Кузнецова, її зробив підліток Володимир Михайлович Гільденскольд, який працював тоді помічником фотографа у фотоательє. Після визволення Чернігова передав її комісії по встановленню і розслідуванню злочинів гітлерівців. Однак в Альбомі фотографій, зібраних цією комісією,⁹⁷ немає фото 4-х повіше-

⁹⁶ Кузнецов Г. Історія однієї фотокартки // Десн. правда. – 1986. – 17 трав.

⁹⁷ ДАЧО. – Ф. 1376. – Оп. 8. – Спр. 8. – «Зверства и злодеяния немецко-фашистских захватчиков и венгерских сообщников на территории Черниговской области в период оккупации Черниговской области»,

них – Галанова, Сірого, Терейковського і невідомого. Тому архівні працівники висловили припущення, що ця фотографія зроблена не на території Чернігівщини. Мені стало відомо від сестри Петра Сірого Марії Василівни Ковнер наступне. Мешканка Чернігова Паша Нагорна принесла цю фотографію до Олександри Василівни Сірої, старшої сестри. Сказала, що її залишили угорці, які були у неї на постої. Потім Марія Василівна дала її Беляєву, а той показав Кузнєцову. От так все і почалося. Хоча різні люди розповідали мені, що Галанова і Сірого вішали вдвох.

Кореспондент газети «Известия» Євген Кригер, який брав участь у визволенні Чернігова і написав про пережите нарис «Дни и ночи», залишив нам ще одне свідчення місцевого агронома Івана Колбасенка: *«В первый день, как вошли, они поставили виселицу на базарной площади. Несколько дней висел рядом с другими Николай Галанов, работник Черниговской музыкальной фабрики. Это был человек! Когда петля была у него на шее, он крикнул всей площади «Да здравствует свобода! Смерть палачам!».* (В большом наступлении: [Зб. ст.] – К., 1964. – С. 378).

Страчені 1941 р.

Я хотіла зустрітися з Анною Дмитрівною Цілик, але вона тяжко хворіла. Вдалося встановити прізвище Шурочки – Штупун. Знайшла її адресу, написала листа, але то була зовсім інша людина на ім'я Олександра Макарівна. Жінка заміжня. Її чоловік і син воювали у Червоній Армії проти гітлерівців. До неї я повернуся пізніше.

Дочка Миколи Лукича Галанова Євгенія Миколаївна розповіла про батька, почуте від Беляєва і Кузнєцова: член підпільної групи Беляєва, повішений із Сірим, Терейковським і невідомим на балконі зруйнованого будинку в центрі міста. Нічого нового для мене. Євгенія Миколаївна дала мені адресу Олександри Михайлівни Соколюк, дружини Петра Васильовича Сірого, яка мешкала у Сімферополі. Я написала їй листа. Відповіді довго не було. Як з'ясувалося, назва провулку не Мало-Фонтанний, де вона жила, а Мало-Садовий. Номер будинку збігся. Так що листа від Олександри Соколюк я одержала аж 28 жовтня 1976 року. На моє запитання, з ким працював Микола Галанов, вона відповіла, що здивована цим, адже Беляєв Феодосій Миколайович повинен знати. Олександра Михайлівна сповістила, що мій лист її схвилював. Мовляв, збереться з силами і розповість про все їй відоме. За місяць, 29 листопада 1976 року, надійшов від Соколюк лист. З нього я дізналась, що вона вийшла заміж за Петра Сірого у Гомелі. Він працював диспетчером на залізниці. Був членом комуністичної партії. Напередодні війни переїхали до Чернігова. Оселилися на вулиці Богунського, 60, пізніше – на Крайній, 5.

П.В. Сірій

«Чи бував Сірій під час окупації у своєї сестри? – писала його дружина. – Бував, але збиратися там не можна було, так як на м'ясокомбінаті перебувало багато німців, а це ж все поруч. Збиралися здебільшого у нас, тому що в Чернігові нас мало хто знав. Сусідка, зрадниця, у всіх розпитувала, хто ми такі, хто до нас ходить. А там, де мешкав Галанов, теж була зрадниця на прізвище Кремізіон. У нас в будинку збиралися Галанов Микола, Роговський Петро, Терейковський (це поліцей, він давав зброю, друг Роговського), Пилипенко Іван Якимович (Куликівка).

П.В. Сірого заарештували 16 або 17 березня, стратили 22 березня 1942 року. Взяли його вдома (вул. Крайня, 5). В цей час у нас був Пилипенко І.Я., друкували прокламації. Частиною прокламацій я сховала у себе на груді, а декілька папірців Пилипенко приступив ногою. У нас були два ходи – парадний і з подвір'я, на подвір'я ми ходили мало. Я пішла відчиняти з парадного, а з двору у коридор забігли два поліцаї. Пилипенко показав документа, мовляв лікує око у лікарні (у нього було одне око), випадково зайшов сюди, Сірій далекий родич. Зробили обшук у квартирі, знайшли одну кобуру від нагана. З наганом ходив Роговський, але як він залишив кобуру? Кобура лежала на гардеробі. Пилипенко стояв, як укопаний – під ногами прокламації. А машинку, на якій друкували, я сховала у білизну, яку прала на кухні. Все перетрусили, а мокрої білизни не торкнулися. Взяли чоловіка і пішли в сарай, а тим часом ми з Пилипенком все спалили, топилася пічка. Пилипенка відпустили, а чоловіка заарештували. Через день заарештували мене. Питали, де живе Пилипенко. Я сказала, не знаю, бачила його вперше. Можливо, тому я так легко здихалась від них. Правда, не так вже легко, однак не смерть. Пилипенко бував у нас один і рідко, а сусідка, котра продала Сірого, слідувала більше за Галановим, з ким він ходив до нас. Вона з ним працювала на музичній фабриці до війни, а Галанов був там парторгом. Все у мене допитувалось, де працює мій чоловік. Я сказала, на залізниці. Сірій ходив у залізничній формі. Ще ця Тамара (не знаю її прізвища) питала у моєї сусідки Іванової Ірини Василівни (вона до нас ходила), що це за люди з ним заходять, підозріла людина. Іванова сказала мені про це після страти.

Роговського Петра розстріляли. Ось іще... Одного з поліцаїв, котрий заарештував Сірого, добре знає Ніконова Ольга Іванівна, по чоловіку не знаю її прізвища. Ольга дружила з поліцаєм, ходила з ним

* Так несподівано стало відомим прізвище Шуручки. Однак її пошуки виявились марними.

часто під ручку. Поліцай одягав речі мого чоловіка. Я це бачила. Ольга сяла золотими обручками, знятими з нещасних, котрих її батько, помічник начальника тюрми, віддавав до розстрілу.

Мій чоловік П.В.Сірий загинув як патріот, виконав свою справу чесно і добросовісно. Сім'я його страждала при окупантах і зараз не легко...».

На моє запитання, чи знало подружжя Сірих Беляєва до війни, Олександра Михайлівна відповіла в наступному листі: *«Ні, не знали. Позналимилась через Галанова. І Беляєв Ф.М. був підпільником з самого початку війни, давав вказівки у підірвній діяльності. З Беляєвим зустрічались дуже рідко, це було небезпечно, це ж був початок війни, коли й партизанів по-справжньому не було, тільки були підпільники».*

Виходить, Микола Галанов знав Беляєва, зустрічався з ним. Однак дочка Миколи Лукича Євгенія Миколаївна заперечила цей факт. Вона розповіла мені, що під час роботи над книгою Беляєв розпитував у неї про колір очей у батька, його одяг, зачіску та інші деталі.

Я написала Олександрі Михайлівні, що безпартійний Беляєв за законами того часу не міг керувати підпільною групою комуністів. Тим більше, Микола Галанов очолював підпільників, залишених органами НКВС. Однак Соколюк, не приховуючи свого роздратування, відповіла: *«Беляєва хтось гальмує Не думаю, щоб він працював двійником, навіть думки такої не можна допустити. А те, що безпартійний, а виконував роботу разом із партійними, я вважаю в його бік тільки плюс, а не мінус».* А потім, наче розмірковуючи, Олександра Михайлівна додала: *«А те, що Беляєв не все говорить зараз, я в ньому помітила. Беляєв людина обережна».*

Є в її листі рядки, які здивували мене: *«Всі злодіяння описати неможливо та й пізно, хто всі злодіяння знав, боявся розкриватися, покидьків німецьких багато залишилось. Сам Беляєв, по-моєму, все сказати боїться і зараз».* Чому в її душі оселився такий страх? Не знаю достеменно. Припускаю, що Олександра Михайлівна жила багато років із почуттям провини перед чоловіком. В її листах багато суперечливого. Наприклад, мене зацікавило, чому Петро Васильович не пішов на фронт з Червоною Армією, а залишився в місті. Колишня дружина Сірого відповіла: *«Це ви запитайте, є такий Ковальов, раніше він працював в НКВС, ім'я та по-батькові я забула».* Запитала я і про одяг Петра Васильовича, який був на ньому під час арешту. Олександра Михайлівна написала: *«Сірий П.В. – був одягнений – півпальто жовте, взуття, черевики і гетри – це його взяли з дому в цьому одязі, а коли Сірого страчували, я була заарештована, страти його не бачила, але говорили, що Сірий був одягнений так, як я вам пишу».* Цей лист був довгий, жінка використала для нього учнівський зошит у клітинку. Написаний з болем у серці. Його можна розділити на дві частини: про чоловіка Петра Сірого і про брата Михайла Зіненка, який хова-

вся у батьківській хаті у Рябцях Чернігівського району. У другій частині своєї розповіді Олександра Михайлівна згадала поліцая на прізвище Дубина. Цитую: *«Після страти Сірого 25 березня 1942 року зняли навіть валянці з ніг, Дубина сказав, що то валянці Сірого»*. Так в чому ж його страчували – в черевиках та гетрах, чи валянцях?

Запитала я Олександрю Соколюк і про фотографію чотирьох повішених. Ось її відповідь: *«Ніякої фотографії я не бачила, але за неї чула від Лугової Ф.В., старшої сестри Сірого, вона мені обіцяла показати, проте я відмовилася, і зараз, мені б запропонували подивитись, я б відмовилась. А де вона її взяла, не знаю»*.

Тут доречно навести один документ. Це *«Відозва голови Чернігівської райуправи до жителів району про необхідність співпраці з окупаційною владою»*, яку опублікувала газета «Українське Полісся» 3 квітня 1942 року. Прочитую кілька рядків: *«В останні місяці надзвичайно збільшилась кількість карних злочинів, крадіжок, пограбувань. Морально зіпсовані люди, що грабували і обкрадали мирне населення за більшовиків, продовжують і зараз свою брудну справу... Але їм не вдасться зламати нашої волі до відбудови! Німецькі органи влади, німецька і українська допоміжні поліції пильно охороняють нашу мирну працю. 14 березня на Базарній площі в Чернігові уже страчені через повішення 2 такі злочинці – бандити, 21 березня повішені ще 4 бандити»*. Двоє страчених – брати Чайники з Лісковиці, відомі до війни крадії. Щодо чотирьох бандитів. Зверніть увагу на число – 21 березня. Можливо, Андрій Терейковський повішений саме цього дня? Відомо, що він служив у поліції і був організатором пограбування воза з харчами для когось з німецьких бонз. Окупанти таких вчинків не прощали навіть тим, хто їм вірно служив. А 22 березня страчено Галанова і Сірого.

Трагічною виявилась доля Михайла Зіненка. З листів Олександри Михайлівни я знаю, що її брат воював у лавах Червоної Армії, потрапив в оточення, з двома червоноармійцями ховався в лісах, німці схопили їх і кинули до Ніжинської в'язниці, а звідти – до Чернігівської, де помічником начальника служив Іван Ніконов. Рідна сестра його дружини Катерина Марченко жила у Рябцях і була сусідкою матері Михайла Зіненка та Олександри Сірої (Соколюк). Ніконов добре знав цю сім'ю. Тому прийняв матір і сестру Михайла Зіненка, аби вислухати прохання випустити його з тюрми, за що отримає кабана. Але, пообіцявши не розстрілювати, він перевів хлопця до концтабору на Бобровиці. Передачу братові Олександра Михайлівна носила два рази на тиждень – у неділю та середу. Приводив до неї брата поліцай на прізвище Сагалов. За це він отримував хабара у вигляді горілки, сала і ковбаси. Михайло ж Зіненко їв варену картоплю і слухав повідомлення від Пилипенка, Беляєва і двох військовополонених на ім'я Миша та Тимох, які

працювали у німців. Хоча перед цим Олександра Михайлівна написала, що Беляєв не мав жодних стосунків з військовополоненими.

У лютому 1943 року у концтаборі вибухнуло повстання. За словами сестри, Михайло Зіненко застрелив начальника табору Бакірса і сам був поранений, але втік. Вона ховала його у своєму домі. *«Лікував брата, – писала Олександра Михайлівна, – доктор Льодовий, це терапевт, мій сусіда по вулиці Колективній, 30. Після війни він отруївся. Причина його смерті – сімейна».* Доктор Льодовий жив по-сусідськи і з Беляєвим. Чому він використав проти себе отруту, невідомо, але по часі його смерть збігається із самогубством доктора Будаша, зарахованого до групи Беляєва. Це – 1946 рік, коли Чернігівський міськомкомпартії зайнявся вивченням і затвердженням звітів про діяльність підпілля в місті. Після одужання Михайла його сестра вирішила відправити хлопця до матері. Для цього необхідні були документи. Цитата з листа Олександри Михайлівни: *«Хто діставав документи і переправляв у с. Рябці? Один поліцай Рябцевський, прізвище поліцайя я забула. Беляєв якусь участь брав, а яку саме, не пам'ятаю. Якщо Беляєв діставав паспорт, то поліцай діставав якусь довідку на прохання моєї мами. Запитайте краще Беляєва, він краще знає».* Говорити про Михайла Зіненка він не захотів. Ще б пак, адже в червні 1943 р. хлопця зрадили і вивезли з Рябців на територію Яцівського концтабору і розстріляли. А на подвір'ї власного будинку поліцаї вбили його матір.

Я зауважила, що Беляєв мав патент від німецької влади, його добре знали в міській управі та українській поліції, він знайомий був з Галановим і Сірим, яким «давав вказівки у підіривній діяльності», дістав паспорт Михайлу Зіненку, а вони повішені і розстріляні окупантами.

Від Михайла Миколайовича Орла, мешканця Новоросійська, мені надійшов лист від 29 грудня 1985 року^{***}, в якому він писав: *«Люди суворого 41 року завжди захоплювали мене, дуже важкий був рік, а потім вже було легше і впевненіше. Дуже мало проіснувало Чернігівське підпілля, але воно було^{***}. Я, звичайно, не можу зарахувати себе до його складу, років мені тоді було 13. Однак радію, що знав їх, говорив з ними і навіть виконав два-три їхні завдання. Ось Микола Лукич Галанов. Яскраво залишились у пам'яті декілька епізодів: 2 чи 3 рази він бесідував зі мною, наполегливо з'ясовуючи моє сприйняття фільмів «Щорс», «Чапаєв» та ін.; посилав із сірниками на базар; бачу, як його виводять польові жандарми з подвір'я, на погрози гордо скинув голову і посміхнувся; бачу, як висять на балконі спаленого будинку в ра-*

^{*} За спогадами Олександри Макарівни Штупун, про яку я згадувала вище, він працював у зубному кабінеті міської поліклініки і випишував направлення на одержання бинтів, перекису водню, риванолу і марганцівки. З цими папірцями вона ходила у лікарню.

^{**} На прохання передала цей лист до музею школи №8 м. Чернігова.

^{***} М.М. Орел мав на увазі групу М.Л. Галанова.

йоні базару їхні тіла. Петро Роговський... Так, це він. Дуже цікава і мужня людина. По-хлопчачому я був у нього закоханий. Бачив кілька разів на квартирі Анни Дмитрівни Цілик. А Орел Лука Максимович – це мій дід. З ним і за колючим дротом був, і ховалися по селлах, і партизанили. Вистежили його, зрадили. Розстріляний німцями в Чернігівській тюрмі». Це підтверджують й архівні документи.

Вимальовується ланцюжок: Беляєв – Галанов – Сірий – Роговський – Орел – Зіненко. Всі мертві, окрім Беляєва. Як так сталося? Олександра Михайлівна відповіла: «Загибель мого чоловіка та інших поставили за провину Беляєву – це жахливо. Беляєв зарахував себе до групи не тому, що їх немає в живих, а тому, що це було саме так». Я довго розмірковувала над цими словами. Ні тіні сумнівів, хоча факти насторожували. Чому?

Пояснюю собі так: Беляєв двічі підтримав Олександру Михайлівну. Вперше, коли загинув чоловік, вдруге, коли дістав паспорт для її брата. Хоча і досі не розумію, чому дружину підпільника Сірого не розстріляли, чому відпустили Івана Пилипенка, щоб потім у заарештованій Олександрі Михайлівні випитувати його адресу. Після страти Петра Васильовича його дружина купила частину будинку на Колективній, 28 поруч із Беляєвим. У 1961 чи 1962 році разом із дочкою Олександра Михайлівна Соколюк (Сіра) оселилася у Сімферополі.

«Я підписку гестапо не давав»

У жовтні 1941 року в селі Орловка Куликівського району утворилася підпільна група у складі трьох чоловік. Нею керував Петро Федорович Коношевич, народжений у цьому селі 1912 р. Підпільники поступово збільшували свою чисельність, і на момент з'єднання з партизанами загону «За Батьківщину» під командуванням Івана Бовкуна група складалася з 24 чоловік. Сталося це у березні 1943 року.

Орловські підпільники ховали людей, яких переслідували окупанти, виводили з ладу телефонний зв'язок німців з Черніговом, збирали зброю. У серпні 1943 р. група надала допомогу парашутистам Воронезького фронту, які прибули у розташування загону «За Батьківщину» для формування партизанського з'єднання на чолі із Михайлом Шукасвим. Підпільники передали розвідникам шість мішків сала, двадцять один мішок сухарів і підготували тридцять шість людей для участі у

П. Ф. Коношевич

* За іншими даними – 1908 р.

рейді на Захід⁹⁸. Серед них був і Петро Федорович Конашевич. Довідка Інституту історії партії при ЦК Компартії України від 12 липня 1990 року містить інформацію про те, що він з 28 серпня 1943 року до 24 серпня 1944 року обіймав посаду комісара загону ім. Кутузова і командира полку партизанського з'єднання Михайла Шукаєва. Опісля – відкликаний у Чернігівський обком КП(б)У.

Командир з'єднання згадував, що на початку травня 1944 року на території Тернопільської області було створено обоз поранених і хворих партизанів, яких доручили Конашевичу. Він мав переправити людей у райони, визволені Червоною Армією⁹⁹. Таке рішення ухвалено керівництвом з'єднання тому, що розпочався голод: *«Продовольствия взять было неоткуда. Партизаны съели всех лошадей, затем их внутренности, потом в ход пошли лошадиные шкуры, страдая от голода, люди грызли даже копыта»*¹⁰⁰. Завдання Петро Федорович виконав блискуче. У з'єднання не повернувся, бо поступив у розпорядження Чернігівського обкому компартії. Однак цей факт не став на заваді Конашевичу написати спогади про участь у визвольних боях на території Польщі і Чехословаччини¹⁰¹. Згадав про Герарда Кузнєцова – однополчанина цього періоду, який насправді таким не був і перебував, як він писав у своїх мемуарах, у Чернігові на лікуванні. Так Конашевич зробив другий крок до неправди. Перший і значний відбувся у 1944 р., коли він видав Беляєву фальшиву довідку. Чому так сталося? Пояснення нахожу в тому травневому дні 1942 року, коли Петра Федоровича заарештували у Чернігові. Він зайшов до їдальні на П'яти Кутах, а там на нього чекала засідка. Коли його брали поліцаї, Конашевич почув, як хтось крикнув: «Тримайте міцно, щоб не утік! Це небезпечний комуніст!». Потім допитували і били, били і допитували. Я не маю документальних підтверджень провини Петра Федоровича в трагедії, яка сталася в його Орлівці. Збіглося так, що, коли з ним «розмовляли» слідчі української поліції, в селі проведено облаву на активістів. Селян привезли до Чернігівської тюрми і били палицями по голові. На третій день з Конашевичем «бесідував» німець. Запитав, хто в Чернігові може підтвердити, що він не більшовик. Петро Федорович, не вагаючись, назвав ім'я Беляєва – відомого в місті підприємця. Їм влаштували очну ставку, і Конашевич опинився на свободі. Пишу ці рядки, і переді мною постає його бліде обличчя під час наради в обкомі, яка відбулась 13 липня 1976 року. Коли дійшли до цього епізоду, між Беля-

⁹⁸ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 167.

⁹⁹ Шукаев М.И. 11000 километров в тылу врага. – Воронеж, 1966. – С. 86.

¹⁰⁰ Народная война в тылу фашистских оккупантов на Украине 1941–1944: В 3-х кн. – К., 1985. – Кн. 2. – С. 132, 386–387.

¹⁰¹ Десн. правда. – 1971. – 30 січ.

свим і Конашевичем зчинилася сварка. Феодосій Миколайович переконував, що ніяких німців не було, що допити проводили «наші» спеціалісти, що за свободу Петра Федоровича він дав хабара слідчому Сидоряку у вигляді кількох шматків мила і 15 тисяч карбованців. Конашевич заперечував, мовляв, мило було, а грошей – ні. Беляєв так каже, аби повернути йому борг? І досі соромно згадувати ту перепалку.

Пишу про це лише тому, що через Івана Осипенка Петро Конашевич мав відносини з підпільниками Чернігова. Його зв'язкова, молода жінка Феня Олексієнко (вбита після визволення бандою Кузнєцова), мешкала на вулиці Праці, 42. По домовленості з Петром Федоровичем вона вивела з міста Олександра Михайленка на чолі групи з дванадцяти людей. Коли стало ясно, що інформація про загін Короткова помилкова, Конашевич запропонував приєднатися до партизанів Луки Ющенка, колишнього прикордонника і керівника підпілля у Куликівці. Однак зустріч у Переходівці не відбулась: Лука Юхимович перебував на завданні у Дроздівських лісах і не зміг вчасно повернутися. Тому Михайленко, почекавши три дні, рушив на Остерщину, де, за чутками, бачили десант Червоної Армії. І не помилився.

Звичайно, цей епізод я вмістила до першого варіанту своєї книги про підпілля Чернігова. Рукопис дала прочитати всім колишнім підпільникам. Читав його і Конашевич. Вірніше, йому прочитали. Він тоді жив у повній темряві, бо після війни втратив зір. Тому Конашевича всюди супроводжував племінник Олександр Максимович, син старшого брата. Того дня вони також були удвох. Не вітаючись, Конашевич – старший голосно, так, щоб його почули мої колеги по роботі, сказав, що подасть до суду позов. Якщо не допоможе, надішле скаргу до ЦК КПРС. Я запитала, що трапилось? І почула відповідь, котра мене приголомшила: «Я підписку гестапо не давав!». Отакої маєш! На якій сторінці про це написано? Покажіть. Візитер почервонів і взяв за руку племінника. Цей жест означав, що він просив супутника показати ті самі кляті сторінки. Однак Олександр Максимович мовчав, опустивши очі. По виразу обличчя Петра Федоровича я зрозуміла: він збагнув – не туди загібає, тобто сказав про те, що мучить його все життя, про що ніхто не повинен знати. Зрозумівши це, я чомусь розсміялась, а Конашевич заговорив в іншій тональності – згадував і пояснював. На думку Петра Федоровича, не треба було писати про небезпеку, яка чекала на нього як на комуніста у Чернігові, про його відвідини їдальні тощо. Але головне – Беляєв ніколи не був для нього, Конашевича, другом, тим більше – соратником. Якщо цих вад позбавитись, то книга вийде правдива. Я не заперечувала, перебуваючи під впливом його слів: «Я підписку гестапо не давав!».

Потім Олександр Максимович Конашевич завітав до мене один. Був він не те, щоб пригнічений, але його явно щось турбувало. Він зга-

дував своє лісковицьке дитинство, яке припало на війну. Як удвох із Герардом Кузнєцовим збирали зброю. Про це давненько писала «Деснянська правда». Пригадав Олександр Максимович свого батька і брата Володю, котрий з Петром Федоровичем воював у з'єднанні Шукаєва. Виправдовував дядька. І тоді я запитала, чи дивиться він телефільм «Совість» про трьох колишніх утриманців концтабору, заляканих заступником начальника схованими документами про співпрацю кожного з гестапо, коли собі та їм організував втечу, аби не бути спійманим радянськими військовиками в німецькій уніформі? Чверть віку вони мовчали, поки не сталася трагедія: кат зарізав одного з них, коли несподівано зустрілись у ліфті московського готелю. Спочатку Олександр Максимович не зрозумів, до чого це я веду. А коли зрозумів, дуже обурився, почервонів і швиденько розпрощався. Більше ми ніколи не зустрічались.

«Живий труп». Майже за Л. Толстим

Герард
Олексійович
Кузнєцов

А я тоді зрозуміла, через кого у Кузнєцова могли виникати відносини із Беляєвим під час окупації. Коли ж у книзі спогадів Герарда Олексійовича я прочитала, що його мати Ганна Олександрівна навчилася варити мило, то зробила припущення, що робила вона це певний час у майстерні Беляєва. Наголошую – це лише припущення. Хоча технологія виробництва мила кустарним засобом не передбачає зайнятості у процесі однієї людини. Процитую уривок із учбового посібника мовою оригіналу: «Берут древесную золу или золу, полученную от пережога сорных растений, и просеивают ее сквозь сито, затем рассыпают ее, смачивают и перемешивают до тех пор, пока не получится равномерно увлажненная масса золы. После этого ее собирают в кучу, в которой сверху образуют углубление. В последнее кладут известь, которая гасится от присутствия влаги. Извести следует брать в половинном количестве от веса взятой золы. Когда известь распадается в тонкий порошок, ее покрывают золой. Затем обливают водой и оставляют на 24 часа, после чего спускают щелок. Это первый щелок, наиболее концентрированный. Его помещают в особый сосуд, и затем еще раз обливают золу водой, сливают ее и получают более слабый щелок. Когда и этот щелок будет готов, то более крепкий наливают в котел и нагревают до кипения. Далее прибавляют к щелоку соответственное количество различных жирных отбросов и кипятят, прибавляя более слабого щелока, пока взятая на стеклянную пла-

стинку проба не застынет в прозрачную клейкую массу. Этим способом получают жидкое поташное мыло, обыкновенно называемое мыльным клеем. Чтобы обратить мягкую массу в твердое, плотное мыло, прибавляют к мыльному клею поваренной соли. При этом выделяется, так называемое, мыльное ядро, которое и представляет собою твердое, натровое мыло. После прибавления поваренной соли вычерпывают полученное ядровое мыло, а также и щелок, после чего мыло помещают опять в котел, снова варят с более густым щелоком, еще раз солят, вычерпывают и кладут в ящики, обложенные полотном; когда излишний, приставший к мылу щелок соберется по каплям на дно ящика, последний переверачивают, вынимают мыло, разрезают его на куски и сушат на воздухе».

Як бачите, тендітній, хворій на сухоти відкритої форми жінці, якою була Ганна Олександрівна Кузнєцова, за словами її сина, з такою справою неможливо було управитися. Якщо чесно, то нікому. Кустарне виробництво мила – все-таки колективний процес. Я вже не говорю про поварену сіль, жирові відходи та інші компоненти, що були дефіцитом.

Юний Кузнєцов, за його словами, в окупованому Чернігові жив з мамою на Луговій вулиці, у будинку за номером сім. Вони були квартирантами. Хлопець постійно хотів їсти і це не дивно. Адже він мав лише шістнадцять – сімнадцять років. Перебивався сяк так. Наприклад, взяв у кинутій квартирі Новицьких піджак глави сімейства, його чоботи, рушницю, велосипед, деякі дрібні речі. Щось відніс до Шестовиці, в хату добрих людей на прізвище Число, у яких квартирував з мамою, коли почалася війна. Господиня давала Кузнєцову молоко, хліб, інколи шматочок сала. Ловив з хлопцями рибу. На березі Десни під час купання німецькі солдати залишали свої речі. Одного разу вкрали годинника. Якісь продукти добувала мама, хоча ніде не працювала. Жили скрутно, але знайти собі роботу не намагався, не дивлячись на те, що німці оголосили обов'язкову трудову повинність.

Коли ж неможливо стало ухилитися від роботи на окупантів, Кузнєцов, як він пише у мемуарах, влаштувався на меблеву фабрику чорноробом. Працював він тут з весни 1942 до серпня 1943 року. Підключився до підпільної діяльності на цьому підприємстві. Засипав піском якісь букси. За його словами, тут працювало 600 (?) людей, котрі кожного тижня, стоячи у довжелезній черзі, одержували непогані продовольчі пайки. На зруйнованій фабриці налічувалось стільки робітників? До війни такої кількості працюючих не було. Де їх німці взяли? Адже окупанти розробили план набору робочої сили та примусової депортації робітників з України, виконуючи який вони не помітили, що вже майже нікого направляти з українських земель до Німеччини. Таке становище склалося і на Чернігівщині. Сучасний німецький історик М.Айкель опублікував сповнений цинізму документ: «...нач. зіпо/СД

Чернігова штурмбанфюрер СС Теодор Крістенсен... відреагував по-іншому. З огляду на «теперішню політичну ситуацію... завдання поліції безпеки в значній мірі повинні бути підпорядковані виконанню плану постачання робочої сили для Німеччини». Це означало обмеження «до мінімуму... особливих доручень», припинення розстрілів дітей та передачу мешканців спалених селищ до вербувальних комісій і служб праці. Замість того, щоб убивати жителів зруйнованих містечок, їх вирішено було депортувати на примусові роботи. Проте, начальник зіпо/СД наголосив, що обмеження «жорстких заходів поліції безпеки» є лише «тимчасовими»¹⁰². Тобто, на деякий час перестали вбивати українців задля потреб німецького народного господарства.

У Державному архіві Чернігівської області знайдено документ, розпочатий 16 липня 1942 р. і завершений 10 грудня 1942 р.¹⁰³ Це списки прізвищ робітників, службовців та їхніх дружин станом на день видачі харчів або талонів. Кількість людей, працюючих на фабриці, як показали наступні документи, коливалася упродовж окупації від 37 до 65. Серед них ім'я Кузнєцова відсутнє. Не знайдено його і в інших документах обласного архіву – списках працівників фабрики, відомостях на виплату їм зарплатні та видачу продовольства за період з січня по 4 вересня 1943 року¹⁰⁴. Отже, Кузнєцов не працював на меблевій фабриці і тому не одержував продовольчі пайки на цьому підприємстві. З цієї причини не від фабрики Кузнєцови мали земельну ділянку. Хлопець не перебував на обліку у будь-якій міській установі. Так що його ніхто не розшукував, коли він пішов до партизанів, завершивши на цьому свою «підпільну» діяльність. Навіщо ж було розігрувати сцену власної загибелі під час купання на Десні, а матері бігати по допомогу до поліції і в редакцію газети «Чернігівський кур'єр»? Зберігся документ, який є доказом того, що Ганна Олександрівна Кузнєцова отримала квитанцію від 11 серпня 1943 року за № 325 про сплату нею 30 крб. за надану можливість надрукувати «Об'яву про зникнення сина Герарда Кузнєцова»¹⁰⁵.

¹⁰² Айкель М. «Через брак людей...»: Нім. політика набору робочої сили та примусової депортації робітників окупованих обл. України 1941–1944 рр. // Укр. істор. журн. – 2005. – №6. – С. 151.

¹⁰³ ДАЧО. – Ф.Р. – 3041. – Оп. 1. – Спр. 4. Списки сотрудников мебельной фабрики и их иждивенцев на получение продовольственных талонов и других продуктов.

¹⁰⁴ Цю цифру підтвердили мешканці Чернігова М.Т.Чернов та Т.М. Федорченко. У першого там працювала мати, у другого – дружина. Фабрика являла собою дві пилорами для розпилювання дошок, які використовувалися на гроби і ящики для німецьких посилок. Певна кількість пиломатеріалів відправлялась до Німеччини, або використовувалась для ремонту будинків, в яких розміщались німецькі установи.

¹⁰⁴ ДАЧО. – Ф.Р. – 3041. – Оп. 1. – Спр. 33; Ф.Р. – 3041. – Оп. 1. – Спр. 38; Ф.Р. – 341. – Оп. 1. – Спр. 64.

¹⁰⁵ ДАЧО. – Ф.Р. – 3009. – Оп. 1. – Спр. 79. – Арк. 90.

За приклад він взяв нещасний випадок з двома угорськими солдатами: *«Они пошли купаться на реку и, попавши в сильный водоворот возле Савичевой кручи, утонули. Утопленники всплыли, и их похоронили в саду возле Троицкого монастыря. Задумано – сделано»*¹⁰⁶. Після нічної зміни (насправді ж, меблева фабрика працювала в одну зміну) наш герой розповсюдив серед робітників чутки, що йде купатися. Вдома взяв плетений з лози кошик, поклав туди заряджений обріз, котрий знайшов у Десні, гранату, 35 патронів для гвинтівки в обоймах, пляшку з водою, мотузку для білизни. Все накрив рушником. Одягнув сорочку, штани, піджак, кашкета на голову, на ноги старі черевики, обмотані мідним дротом. До кишені поклав аусвайс *«и цветную фотографию отца в военной форме»*. Я виділила ці слова ось чому. На початку мемуарів Кузнецов пише, що його батько Олексій Євгенович впав з будівельних риштувань у місті Златоусті 1929 року і помер. Проте, що він був військовим, або брав участь у громадянській війні не йдеться. А, можливо, то було фото вітчима Кузнецова – колишнього білогвардійського офіцера Олександра Петровича Смоктія, з яким мати і син Кузнецови переїхали до Чернігова? Адже він йому замінив батька, якого хлопець не пам'ятав. Для Ганни Олександрівни син залишив записку: *«Мама, ходил на фабрику за пайком, но не получил. Пайки будут выдавать завтра. Я пошел на Десну купаться»*. До речі, пайки на території фабрики не видавались. Для цього владою були відведені певні крамниці, бо німців дратували скупчення людей.

Ще одна цитата з книги мемуарів Кузнецова: *«Для того, чтобы пустить пыль в глаза, мама бегала и плакала, просила рыбаков (?) поискать в реке мое тело. Потом по совету соседей (?) поместила объявление в газете и сделала заявление в полицию с просьбой сообщить ей, когда найдут в Десне утонувшего сына»*¹⁰⁷. Ось така комбінація була розіграна для втечі з Чернігова. Незрозуміло, чому 18-річний юнак здійснює це за місяць і десять днів до визволення міста радянськими військами, коли, як він сам згадує, в чернігівському небі чутно було гуркіт радянських літаків? Припускаю, що Герард Кузнецов працював в установі, або служив у військовому підрозділі, про які хотілося забути як найшвидше. Прийдуть наші, що він їм скаже? От і довелося влаштувати спектакль майже за п'єсою Л.Толстого «Живий труп», аби дістатися партизанів з'єднання «За Батьківщину» під командуванням І.М. Бовкуна.

Так Кузнецов дещо ускладнив свій відступ з Чернігова. Наприклад, колишній «активіст», а під час окупації помічник сільського старости з земельних справ у Слободі Олишівського (тепер Чернігівського) райо-

¹⁰⁶ Кузнецов Г. Растерзанный Чернигов, или Юность опаленная войной. – Чернигов, 2005. – С. 240–241.

¹⁰⁷ Там само, с. 285–286.

ну Роман Чух, навпаки, втік до Чернігова перед приходом радянських військ, де знайшов притулок у храмі. А після визволення став священиком подалі від рідних місць. У вільний час приїздив на чернігівський базар торгувати огірками. Там його побачили одного разу односельці, подружжя Степан та Оксана Литвинови, і написали до районної газети «Шляхом комунізму» (1962. – 3 лип.) про те, як служив окупантам Роман Чух, як знущався над односельцями, як за трудові копійки віруючих спорудив у Слободі пречудовий новий будинок. Редакція перевірила ці факти, і вони підтвердились. Як і те, що він приїжджав у Слобідський колгосп косити траву на силос. *«Косив чи не косив Роман Чух траву, – писала газета, – але не скосити йому те горе, яке він багато років сів людям».*

В картотеці колишніх партизанів і підпільників Чернігівщини Державного архіву Чернігівської області, започаткованій після визволення краю, імені Герарда Олексійовича Кузнєцова немає. Він на обліку в іншій картотеці, заведеної в 1968 році, коли замість довідок, виданих свого часу командирами загонів, колишнім народним месникам почали видавати партизанські квитки. Кузнєцов надав і свій документ. Це була довідка, підписана 10 жовтня 1944 року Володимиром Максимовичем Конашевичем, шістнадцятирічним партизаном загону ім. М.Кутузова з'єднання під командуванням Михайла Шукаєва і рідним племінником Петра Федоровича Конашевича. Юний партизан підтвердив перебування Кузнєцова у загоні ім. О.Невського партизанського з'єднання Шукаєва із серпня 1943 р. до квітня 1944 р. Для переконливості він дав ще один документ. Цитую його повністю мовою і стилістикою оригіналу: *«СПРАВКА. Дана тов. Кузнєцов Герард Алексеевич в том, что он действительно состоял на службе в п/отр. им. «А-Невского» Соединения Партизанских отрядов им. С Т. А Л И Н А и направляется на соединение с Красной Армией в виду болезни. В отряде состоял с 16/УИИ 1943 г. по 25/У. 1944 г. НАЧАЛЬНИК ШТАБА СОЕДИНЕНИЯ /ГУЩИН/».* Партизанський квиток за № 89 Кузнєцов одержав 26 квітня 1968 р. Тоді, як сприймати ось цей документ, підписаний 18 травня 1990 року заступником директора Інституту історії партії при ЦК Компартії України Русланом Пирогом: *«Партизанское удостоверение Кузнєцов Г.А. не получал?»* Пояснення знаходжу у попередньому листі керівника Інституту від 20 квітня 1990 року: *«На Ваше письмо сообщаем: Кузнєцов Георгий (так в документах) Алексеевич, 1925 г. рождения, уроженец Чернигова, находился в партизанском отряде имени А.Невского соединения под командованием М.И. Шукаева в качестве бойца с 16 августа 1943 г. по 5 июня 1944 г., выбыл в РККА».* Збігаються прізвище, по-батькові, рік народження, партизанський загін. Місця народження різні: Георгій у Чернігові народився, Герард – у Вологді. Якщо існував на світі Георгій Олексійович Кузнєцов, то чому він не одержав партизанського посвідчення, коли залишився жити? Може,

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

252011, м. Київ-11, вул. Кугузова, 8.

Тел. 295-73-11

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

252011, м. Київ-11, вул. Кугузова, 8.

№ 523/ПА

20, апреля 1990 р.

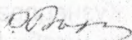
тов. Студеновой
25000, г. Чернігов,
ул. Ленина, 41
Библиотека им. В.Г. Короленко

на ваше письмо сообщаем:

Кузнецов Георгий /так в документах/ Алексеевич, 1925 г. рождения, уроженец г. Чернігова, находился в партизанском отряде им. А. Невского соединения под командованием М. И. Шукаева в должности бойца с 16 августа 1943 г. по 5 июня 1944 г., выбыл в РККА.

В августе-сентябре 1943 г. соединение действовало на территории Черніговской области; сентябрь 1943 г. - январь 1944 г. - Житомирской и Ровенской областей; январь-март 1944 г. - Тернопольской, Каменец-Подольской и Львовской областей. В апреле 1944 г. соединилось с частями РККА, пополнилось личным составом, вооружением и, перейдя линию фронта, продолжало вести боевую деятельность на территории Черновицкой, Станиславской /теперь Ивано-Франковской/ и Дрогобычской областей. 9 июля 1944 г. соединение перешло на территорию Польши, затем 25 августа 1944 г. вышло на границу с Чехословакией, и перейдя ее действовало до встречи с частями РККА в феврале 1945 г.

Заместитель директора

Р. Я. Пирог

загинув у діючій армії? Бо у довідці Інституту історії партії при ЦК Компартії України від 18 травня 1990 року сказано: «*Что касается выбытия Кузнецова Г. А. из отряда 5 июня 1944 г., то эта дата указана в документах соединения. После переформирования соединения он был направлен в отдел укомплектования 1-го Украинского фронта*». Герард Олексійович вважає, що то писар переплутав ім'я і записав його *Георгієм*. Місце народження теж писар переплутав?

Під час війни деякі люди змушені були змінити своє ім'я, по-батькові, або лише одну букву поміняти на іншу у своєму прізвищі. Так, В. П. Підтинний, комендант поліцейської дільниці селища Первомайка, заступник начальника Краснодарської районної поліції на Луганщині, коли радянські війська наближалися до Краснодару, втік на територію

визволеної Одеської області, бо на його совісті була загибель членів підпільної організації «Молода гвардія». Скориставшись безладдям, він отримав документи на своє прізвище та ім'я, але по-батькові став Дмитровичем. З червня 1944 р. до серпня 1946 р. лейтенант Підтинний служив у лавах Червоної Армії. У квітні 1945 р. одержав поранення лівої руки. Нагороджений орденами Червоної Зірки і Вітчизняної війни 2-го ступеня. У 1949 р. вступив до компартії. Працював на той час у радгоспі Сталінської (Донецької) області скотарем, головою сільської ради. Одружився. Став батьком дочки і сина. Підтинного впізнав один із покупців худоби, який прибув у радгосп, де жив колишній краснодонський запроданець. Його арештували 1 квітня 1959 року. Судили. Дали 15 років позбавлення волі. Але у 1960 році відбувся перегляд справи Підтинного, і суд виніс рішення – розстріляти¹⁰⁸. А каратель із зондеркоманди «10а» Микола Жирухін хлоркою витравив записи у військово-му білеті і за документами військкомату *«никак не выходило, что это и есть «тот» Жирухин: всю войну без перерыва прослужил на флоте, имеет ранения, в плену не был. И год рождения у него 1918-й, а не 1920-й, как у «того»*¹⁰⁹. До арешту працював вчителем. Під час слідства з'ясувалось, що Жирухін взяв атестат зрілості однієї вчительки і виправив його на себе. *«Сначала я резинкой подчистил, – розповідав він слідчому, – а потом хлоркой вытравил ее фамилию, имя, отчество и тушью вписал данные о себе»*. Хлорку брав у туалетах. По цьому фальшивому документу Жирухін вступив до педагогічного інституту¹¹⁰. За вироком Військового трибуналу запродавця розстріляли.

Але повернемося до Кузнєцова. Просто людина-загадка. Візьмемо хоча б медаль «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня. Журналістам Герард Олексійович розповідав, що нею було відзначено його участь у бою за село Крута Житомирської області, який стався 9 жовтня 1943 року. У військово-історичному відділі Чернігівського історичного музею імені Тарновського знайдено документ, який є своєрідним нагородним листом, підписаним на Кузнєцова та двох партизанів з'єднання Михайла Шукаєва начальником штабу Глібом Гуциним. Вказано дату і місце підписання – 7 листопада 1943 року в 7 км. від с. Клименталь Житомирської області. Але такі документи не видаються на руки представленим до нагороди. Тоді, як він потрапив до музею? В архівній довідці Центрального Державного архіву громадських об'єднань України від 25

¹⁰⁸ Гордеев А.Ф. О палачах и предателях «Молодой гвардии»: (Из кн. «Подвиг во имя Жизни») // Интернет: «Сайт «Молодая гвардия». – 2007.

¹⁰⁹ Гинзбург Л. Бездна. – М., 1967. – С. 91, 92.

¹¹⁰ Там само, с. 89, 90.

^{*} Сьогодні на карті України цього села немає. Якесь загадкове село. На Житомирщині про нього не чули. Однак у зведеннях військ 1-го Українського фронту про визволення цього краю від фашистів за 3 січня 1944 р. названо село Клименталь. Інші відомості відсутні. У Німеччині є місто Клименталь.

травня 2006 року читаємо: «За документами архіву встановлено, що Наказом начальника Українського штабу партизанського руху № 27 від 26 грудня 1943 р. від імені Президії Верховної Ради СРСР за доблесть та мужність проявлену у партизанській боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, **КУЗНЕЦОВ Герард Олексійович** був нагороджений медаллю «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня».

Пролетарі всіх країн, єдніться!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-
ЛЕНІНІЗМУ при ЦК КПРС

252011, м. Київ-11, вул. Кутузова, 8.

Тел. 295-79-11

Пролетарі всіх стран, соединяйтесь!

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
при ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМА-
ЛЕНІНІЗМА при ЦК КПРС

252011, г. Киев-11, ул. Кутузова, 8.

№ СЗУ/ПА

МАР

19 90 р.

Тов. Студеновой Л.,
250000, г. Чернигов,
ул. Ленина, 41
Библиотека им. В.Г. Короленко

На Ваше письмо сообщаем, что сведений об участии Шнейерсона Абрама Левиковича в партизанском движении в документах партархива не имеется.

Что касается выбытия Кузнецова Г.А. из отряда в июне 1944 г., то эта дата указана в документах соединения. После переформирования соединения он был направлен в отдел укомплектования 1-го Украинского фронта.

Партизанское удостоверение Кузнецов Г.А. не получал. Для сведения сообщаем, что удостоверения выдает Комиссия по делам бывших партизан при Президиуме Верховного Совета УССР /252019, г. Киев, ул. Мирова, 5/.

Заместитель директора

Р.Я. Цирог

Запам'ятаймо ці дві дати: 7 листопада і 26 грудня 1943 року. Із спогадів Кузнецова: «В канун Октябрьських праздников радисты штаба соединения приняли телеграмму о награждении бойцов и командиров, отличившихся при разгроме карательного отряда в Крутой. Медалями «Партизану Отечественной войны» 1-й и 2-й степени наградили 27 человек из разных отрядов. В нашем отряде им. А.Невского этой чести удостоились только два человека – Миша Бельдий и я. Мише дали медаль 1-й степени, а мне – 2-й». (С. 389–390). Із спогадів командира 1-го Воронезького партизанського з'єд-

нання Михайла Шукаєва: *«Вспоминаю о наградном листе, принятом по радио с Большой земли, где значатся награжденными медалью «Партизану Отечественной войны». Здесь и Михаил Шкилев, и Иван Духно, и Федор Сингур, и Михаил Бельдий, и Людмила Мартыненко. Но первым – Петраш Яков Данилович».* Командир з'єднання не пише, що ці партизани нагороджені за розгром карателів в селі Крута. Тому що знищити їх не вдалося. А партизани рушили далі.

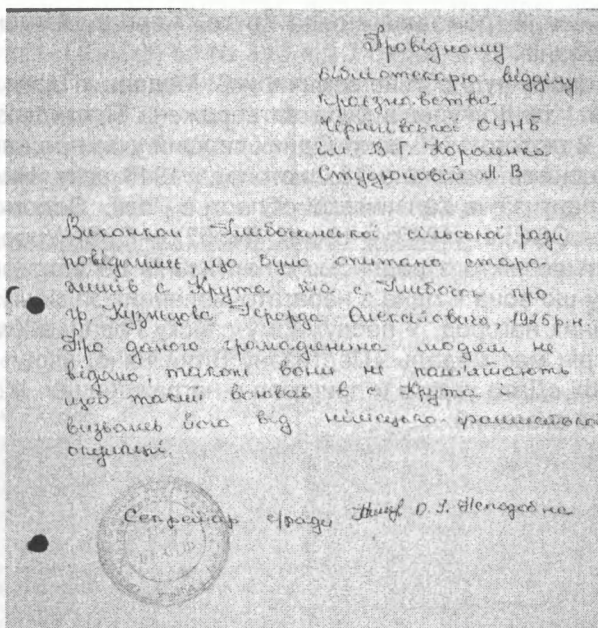
Дивно, Шукаєв констатує факт нагородження Михайла Шкильова, а Кузнєцов заперечує: *«К. сожалению, не был награжден командир роты Михаил Шкилев... Он был из военнопленных».* Якщо Кузнєцов нагороджувався з Бельдієм, чому Шукаєв не згадав про нього?

Тепер про бій у села Крута Житомирської області. Про його трагічну долю написано в книзі **«Вінок безсмертя: Книга-меморіал»** (К., 1988): *«Крути Троянівського району 10 жовтня 1943 р. Спалено повністю загинуло 23 жителі»* (між с. 111–125). На с. 193 читаємо: *«Партизани вирішили допомогти крутянцям. На околиці села зав'язався бій, який тривав кілька годин. Група партизанів прорвала-ся до школи і визволила приречених. Ворог зазнав значних втрат. У бою полягло кілька партизанів, багатьох було поранено, у тому числі й командира загону М.І. Шукаєва. Підтягнувши гармати, танки, гітлерівці наступного дня знову увірвалися у Крути».*

Не йдеться тут про 400 сільчан, яких, за словами Кузнєцова, німці загнали до школи. Чомусь цю цифру називає і Михайло Шукаєв. За архівними даними, до війни тут мешкало до 500 людей. Житомирський краєзнавець І.Ліберда писав, що у 1943 р. спалено 105 дворів, господарські будівлі, лісопильню. Жителів загнали в школу. Гітлерівці розстріляли 23 жителів – 9 мужчин, 4 жінок, 10 дітей, 47 людей угнали на каторгу. Село малесеньке. Після війни злите з іншими. Зникло з карти області. (Рад. Житомирщина. – 1976. – 1 серп.).

Тепер Крута підпорядкована сільраді села Глибочок. З телефонної розмови в жовтні 2005 року з секретарем сільради Ольгою Іванівною Неподобною я дізналась про подвиг молоді партизанки, ім'я якої залишилось невідомим. Старі люди, які тоді були підлітками, запам'ятали її довгу світлу косу, гнучкий стан на коні. Дівчина підскакала до дверей школи і прикладом автомату вибила палицю, якою карателі підперли шкільні двері, і випустила людей на волю. У ту же мить вона загинула від німецької автоматної черги.

В районі сіл Крута, Грем'яче і Глибочок дислокувався ще і Житомирсько-Бердичівський партизанський загін О.Г. Єгорушкіна. (Історія міст і сіл Житомирської області. – К., 1973. – С. 668). Однак врятувати села від спалення партизанам не вдалося. Після війни односельці спорудили пам'ятник на честь загиблих крутянців.

Через тридцять п'ять років після трагедії в село Глибочок приїхала група колишніх партизанів з'єднання Михайла Шукаєва на чолі із Володимиром Горячевим. Був серед них і Герард Кузнєцов. Повернувся він додому з посвідченням почесного громадянина села Крута. Однак ніхто про це не знав до 2005 року, коли йому виповнилося вісімдесят. Сесія Чернігівської міської ради 8 вересня присвоїла Кузнєцову звання Почесного громадянина Чернігова. От тоді і стало відомо, що він має ще одне почесне звання. Журналісти розповіли. Цей факт мене дуже зацікавив, і я звернулася до Глибочанської сільради Житомирського району Житомирської області. Її секретар Ольга Іванівна Неподобна відповіла 18 жовтня 2005 року: «Виконком Глибочанської сільської ради повідомляє, що було опитано старожилів с. Крута та с. Глибочок про гр. Кузнєцова Герарда Олексійовича, 1925 р.н. Про даного громадянина людям невідомо, також вони не пам'ятають, щоб такий воював в с. Крута і визволяв його від німецько-фашистської окупації». Порадила звернутися до тодішнього парторга Вільшанівського. Дала його телефон. Василь Валентинович розповів, що на мітингу 21 жовтня 1978 року Горячев палко виступав і, сповнений високих почуттів, запропонував селянам обрати їх почесними громадянами села Крута. Мітингуючи заплодували. Секретар сільради тут же виписав відповідні папери. Проте вони не мають юридичної сили. Адже не скликала сесія виконкому сільради, яка б ухвалила рішення про встановлення

звання «Почесний громадянин села Крута» і про відзначення ним колишніх партизанів.

Але на цьому чудності не закінчились. Медаль «Партизану Вітчизняної війни» I та II ступенів була затверджена Президією Верховної Ради СРСР 2 лютого 1943 року. Однак перший указ про нагородження народних месників ухвалено 18 листопада 1943 року. Ним було відзначено 36 партизанів Калінінської області в Росії. (Ведомости Верховного Совета СССР. – 1943. – 12 дек. (№ 52). – С. 2). Упродовж 1944–1945 рр. більше ніхто з радянських партизанів не удостоювався цієї медалі, тому що вона – одна з небагаточисленних за кількістю нагороджених і цінних нагород. У послужному списку Герарда Кузнецова записано, що він має медаль «Партизану Вітчизняної війни» II ступеня. Однак у графі «Дата указов и приказов о награждении». Жодний з цих документів не вказаний.

Державний Комітет архівів України
ЦЕНТРАЛЬНИЙ ДЕРЖАВНИЙ АРХІВ
ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ УКРАЇНИ
01011, м. Київ, вул. Кутузова 8
тел. 283-35-16
Ідентифікаційний код 16308958

*Комісії у справах колишніх партизанів
Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр.
при Верховній Раді України*

СД 03 06 № 113

На № 21/037 від 08.02.06.

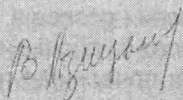
АРХІВНА ДОВІДКА

За документами архіву встановлено, що *КУЗНЕЦОВ Герард* (у інших документах *Герард*) *Олексійович*, 1925 р. народження, перебував у партизанському загоні ім. О.Невського з'єднання партизанських загонів ім. Сталіна під командуванням М.І.Шукаєва на посаді бійця з 16 серпня 1943 р. 5 червня 1944 р. відкомандирований до 1-го Українського фронту.
Інших відомостей не виявлено.

Додаток: на і арк.

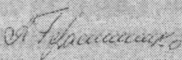
ПІДСТАВА: ф.71, оп.1, спр.22, арк.88, спр.23, арк.39зв.-40; картотека УШПР

Директор

В.С.Лозицький

Архівіст I категорії

А.В.Герасименко

В довідці Центрального державного архіву громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО) за № 113 від 2 березня 2006 р., яка надійшла на мою адресу, читаємо: «За документами архіву встановлено, що **КУЗНЕЦОВ Герард** (у інших документах **Георгій**) **Олексійович**, 1925 р. народження, перебував у партизанському загоні ім. О. Невського з'єднання партизанських загонів ім. Сталіна під командуванням М.І. Шукаєва на посаді бійця з 16 серпня 1943 р. 5 червня 1944 р. відкомандирований до 1-го Українського фронту. Інших відомостей не виявлено. Директор В.С. Лозицький. Архівіст I категорії А.В. Герасименко».

Заявка на отримання пенсії
Кузнецов Олександр Олександрович
п.о.г. Тернопільської області
Совський ОТЗК 15.06.1944
14.07.1944, уч. 7 заг. кол. полку со ствот 16.07.44
на 14 жовт. 1967г. нушше
сбачи нуш вайсковай зашти
в до.т.посети Колектива

Підкреслено дату у цьому документі задля порівняння її з датою у попередній довідці за підписом Гущина – з **25 квітня 1944 р.** Це день, коли Кузнецов залишив партизанське з'єднання внаслідок хвороби. За його словами, у нього був тиф. Проте матеріали Українського штабу партизанського руху засвідчують, що **5 червня 1944 р.** він відкомандирований до 1-го Українського фронту. На жаль, було невідомо, у розпорядження якої дивізії чи полку у складі 1-го Українського фронту прибув Герард Кузнецов. Відповідь з військового архіву м. Подольськ (Росія) була невтішною: не значиться. Мені порадили звернутися до Чернігівського міського військового комісаріату, тобто по місцю призова Кузнецова в армію. Відповідь була таж сама: не значиться. Цитую: «*Основание: архивные данные*». Тоді, звідки він взяв ще одну дату – **15 червня 1944 року**, яку я знайшла в мемуарах Кузнецова? Цей день призову в армію занесений в послужний список з його слів лише у 1967 році. І поїхав хлопець з Чернігова до міста Ізяслава Кам'янець – Подільської області, щоб розпочати військову підготовку у 7-му запасному кавалерійському полку як курсант-радист. Річ у тім, що такого

підрозділу не існувало. (Перечень стрелковых и кавалерийских дивизий, участвовавших в боевых действиях / Сост. Генштаб СССР. – М., 1960. – С. 22–23).

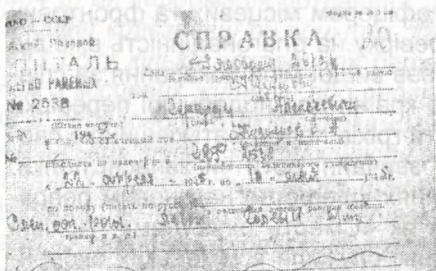
У «Положениі о запасних частях военного времени сухопутных войск», підписаному начальником Генерального штабу Червоної Армії генералом армії Жуковим і начальником організаційного управління Генерального штабу Червоної Армії генерал-майором Четвериковим є кілька розділів. Один з них «4. О запасных кавалерийских и конно-артиллерийских частях» дає уявлення про те, що в даних частинах здійснювалась підготовка рядового складу для шабельних, кулеметних, мінометних підрозділів кавалерійських полків, дивізій і корпусів, а також кінно-саперних спеціалістів, хіміків, спеціалістів кінної артилерії і ковалів для коней. У примітці зазначено, що зв'язківці для кавалерійських дивізій і корпусів готуються при запасних частинах відповідних родів військ. Отже, не міг Кузнєцов бути курсантом–радистом в 7-му запасному кавалерійському полку, коли б такий існував. Він мусив проходити підготовку у запасній частині зв'язку упродовж трьох місяців, так як мав семикласну освіту.

У вересні 1944 року Кузнєцов, якщо йти далі за його документами, починає службу у 26-му кавалерійському полку 1-го гвардійського кавалерійського корпусу 1-го Українського фронту. З 8 вересня до другої половини листопада 1944 року корпус брав участь у Карпатсько-Дуклінській операції, в ході якої кавалеристи надавали допомогу повстанцям та партизанам Словаччини. Ось чому командувач 1-м Українським фронтом маршал Іван Конєв ще 7 вересня 1944 року направив телеграму партизанським командирам В.М. Кокіну, М.І. Шукаєву, В.І. Якупову та іншим, що діяли у Словаччині, з вимогою головними силами наступати у північному напрямку для надання допомоги Червоній Армії і вийти до 10 вересня на словацький кордон, перевал Дукля, щоб взаємодіяти з 1-ю та 2-ю дивізіями словаків. Михайло Шукаєв, Володимир Горячев, Борис Винокуров та інші командири, за книгою маршала Конєва «Записки командующего фронтом», розгорнули активні бойові дії і вдарили по тилах ворога. Цікаво, що названі партизанські командири у серпні 1943 року діяли на чернігівській землі. До загибелі ім. О. Невського під командуванням Бориса Винокурова потрапив Кузнєцов, за його словами, і пішов на захід. Але чомусь не згадав про свого безпосереднього командира у мемуарах. Правда, вмів фотографію Бориса Дмитровича воєнних років. Геть після війни зустрівся Кузнєцов з Володимиром Горячевим, навіть їздив з ним на зустріч з партизанами у село Крути Житомирської області. Тому лаконізм Кузнєцова дивує. Коли журналісти пишуть про його фронтові дороги, то всі обмежується короткою фразою: служив у 1-му гвардійському кавале-

* Командир Герой Радянського Союзу генерал Віктор Кирилович Баранов.

лерійському корпусі 1-го Українського фронту. Жодного разу Кузнєцов, зокрема, не поділився спогадами про участь у Карпатсько-Дуклінській операції.

В особистому листку з обліку кадрів, який він власноруч заповнив 3 травня 1956 року і копію якого я одержала з Державного архіву Одеської області, є такий запис: «*IV.1945 – VI.1945 находилсЯ на излечении в госпитале после ранения в г. Бунцлау Германия*». У довідці, виданій йому у шпиталі №2538 для легко поранених, записано, що рядовий 261-го стрілецького полку (звертаю увагу – не 26-го гвардійського кавалерійського полку) Герард Олексійович Кузнєцов перебував тут на лікуванні з приводу «*слепого осколочного ранения левой голени*» з 22 квітня 1945 р. до 10 травня 1945 р., тобто не до червня. У довідці відзначено, що рядовий Кузнєцов «*годен к строевой и направляется в 41-й запасной стрелковый полк со сроком [нерозбірливо. – Авт.] дней*». Замість підпису начальника шпиталю – олівцева крива лінія. 261-й стрілецький полк, про який йдеться у шпитальній довідці, був складовою частиною 2-ї Мазурської стрілецької дивізії 3-го Білоруського фронту. Якщо вірити анкетам Кузнєцова, він у цей час служив радистом 1-го гвардійського кавалерійського корпусу 1-го Українського фронту. Отже, на якому фронті, в якому військовому підрозділі – кавалерії чи стрілецькому полку – служив Герард Кузнєцов. Шпитальна довідка також насторожує. Річ у тім, що шпиталь за №2538 тричі міняв свій профіль. З 8 квітня 1942 р. до 8 травня 1943 р. він евакогоспіталь, з 25 серпня 1943 р. до 5 вересня 1944 р. – армійський польовий шпиталь, з 30 жовтня 1944 р. до 11 травня 1945 р. – хірургічний польовий пересувний шпиталь. Проте на довідці Кузнєцова штампель «*Армейский полевой госпиталь легко раненых*».

* Місто Бунцлау знаходиться на південно-західній території Польщі і має назву Болеславець. У різний період історії воно належало Німеччині. Місто визволено 12 лютого 1945 р. військами 52-ї армії та 3-ї гвардійської танкової армії, які входили до складу 1-го

В анкеті кандидата партії Герарда Олексійовича Кузнєцова, вступника до лав Комуністичної партії Радянського Союзу, яку він власноруч оформив, є такий рядок: «V-1945–XII. 1945. Оккупационная группа советских войск в Германии 41-й запасной стрелковый полк стрелок». Для навчання у трирічній партійно-радянській школі при Одеському обкомі партії 3 травня 1956 р. Кузнєцов заповнив ще одну анкету. Проте тут вже інший запис: «VI/1945–XI/1945, Трофейная команда г. Бунцлау Германия». У 1944 р. трофейні команди були придані бригадам, танковим, механізованим і кавалерійським з'єднанням, тобто військам діючої армії. Підпорядковувались такі команди трофейним відділам корпусу, дивізії, бригади. Для військовослужбовців, зайнятих на трофейній службі, було складено «Пам'ятку по сбору трофейного вооружения и имущества». Там, зокрема, йшлося про те, що полкові трофейні команди та армійські роти збирають трофейне озброєння, майно та металобрухт. Облік зібраного здійснює начальник команди за формами, встановленими трофейними органами дивізії. Таким чином, Кузнєцов мав нести свою трофейну службу при будь-якому полку. Проте з його «одеської» анкети випливає, що він одночасно служив у 41-му запасному стрілецькому полку і трофейній команді. Начебто ця команда входила до складу даного полку. Але у запасних частин було інше призначення.

Міфотворець

23 березня 1944 р. вийшла директива Головного політичного управління Червоної Армії «Про роботу з призваними із визволених районів західних областей Української РСР», яка діяла і на інших територіях. Цей документ надавав право офіцерам місцевих та фронтових органів НКВС здійснювати першу перевірку на благонадійність вже під час мобілізації. Тих, хто не заслуговував вищої міри покарання за співпрацю з німцями, відправляли в глиб країни для подальшої перевірки або у штрафні батальйони для спокути гріхів перед Батьківщиною своєю кров'ю. Усіх інших направляли у звичайні роти чи запасні полки. Безпосередньо в частинах та з'єднаннях «шефство над новим поповненням» брав СМЕРШ¹¹¹. Читається як «Смерть шпигунам». Архівні документи засвідчують, що ті особи, які служили в німецьких охоронних підрозділах і в 1943 році дезертирували, обов'язково потрапляли до рук смершевців, а звідти – до штрафних батальйонів або запасних полків¹¹². Деякі з цих осіб давали згоду на співпрацю.

Українського фронту. Підрозділи 1-го гвардійського кавалерійського корпусу участі у боях за Бунцлау не брали.

¹¹¹ Загорнюк Л. Не загинеш героєм, помреш зрадником // Військо України. – 2004. – Ч. 1–2.

¹¹² Архіви окупації. – К., 2006. – Т. 1. – С. 803.

*Добровольці німецьких допоміжних формувань (юнаки – СС)
під час воєнного вишколу в таборі Черник. с. Черник Станіславської обл.
1943–1944 рр. ЦАКФФА України ім. Г.С. Пшеничного*

Нагадаю, що у своїй книзі «Край непокоренный: Черниговщина. 1941–1945» Кузнєцов розповів про поліцейський батальйон СД, сформований у Чернігові влітку 1942 року із місцевих зрадників – добровольців. Не обійшов своєю увагою, з дивовижними подробицями і без посилок на будь-які джерела, так званий охоронний батальйон №136, котрий, за його словами, того ж літа розмістився в школі імені Войкова по вул. Пролетарській. Кузнєцов дав для обласного телебачення інформацію, озвучену Олексієм Масловим і зняту оператором Олександром Сідьком за назвою «60 років справжні обставини визволення Чернігова від фашистів не були відомі широкому загалу». А 28 жовтня 2004 р. ця інформація потрапила до Інтернету. Цитую текст повністю: «Місцеві краєзнавці по крихтах збирали свідчення про те, як восени 1943 року кілька «охоронних батальйонів», які вербувалися вермахтом з місцевих жителів або радянських військовополонених, вступили в переговори з підпільниками, відкрили фронт і перейшли на бік радянських військ. Потім ці люди зникли – найімовірніше, були репресовані. Герард Кузнєцов на початку війни працював у Чернігові на фабриці, під час окупації був учасником антифашистського підпілля, згодом пішов до партизанського загону. Після війни вивчав історію окупації Чернігова та місцевого підпілля. Тоді його зацікавила така інформація: фашистський гарнізон у місті становив 16 тисяч солдатів, 150 гармат та 60 танків. Місто було добре укріплене і перетворене на стратегічний центр німецьких військ. Однак втрати радянських військ, які визволяли Чернігів, були незначні. Дослідникові вдалося розшукати колишнього зв'язківця підпільників Сергія Лазаревського, який особисто вів переговори з командирами так званих охоронних батальйонів.

Таких у Чернігові було кілька – одні з місцевих жителів, інші – з військовополонених. Йшлося про перехід на бік партизанів. А підпільниця Оксана Федорина повідомила краєзнавцеві, що перевозила човном через Десну напередодні штурму Чернігова представника "охоронних батальйонів" – на зустріч із радянськими військовими. Чоловік підпільниці, на жаль, вже покійної, підтвердив її розповіді. У день визволення Чернігова – а саме 21 вересня – під час штурму міста радянські війська втратили кількасот солдатів, а в саме місто вступили, за свідченнями колишнього підпільника Юрія Ізмайлова, тихо, майже без пострілів. Але що найбільше вразило хлопця – тоді йому було 12 років – вулицями міста цього дня йшли пліч-о-пліч дві колони – радянські солдати і охоронні батальйони – в німецькій формі. Після війни, кому б Юрій Ізмайлов не розповідав про побачене на власні очі – йому ніхто не вірив.

Статті краєзнавця Кузнєцова на цю тему місцеві газети друкувати відмовлялися – мовляв, така допомога співвітчизників, які опинилися на боці ворога, применшує роль радянських військ у звільненні Чернігова. Однак краєзнавець, сам фронтовик, вважає, що відкривши такі білі плями історії, він не затьмарив нічиєї слави, а лише довів, що співвітчизники, навіть одягнені у форму ворогуючих армій, здатні здобути одну перемогу для всіх».

Кожне слово від лукавого. Але провини Олексія Маслова тут немає. За що купив, як кажуть у народі, за те і продав. Тележурналіст не мав гадки, що з продавцем на ім'я Кузнєцов треба не втрачати пильності. Не знав Олексій Маслов, що його співбесідник не був учасником антифашистського підпілля і не працював на фабриці, а до партизанів пішов за місяць до визволення Чернігова. Не знав він і того, що не міг підпільник Сергій Лазаревський вести переговори з «охоронниками», бо після розгрому підпільної групи на «Жовтневому молоті», членом якої він був, хлопець десь переховувався. Про підпільницю Оксану Федорину мені нічого не відомо. Не знав Олексій Маслов і того, що в 1943 році «охоронників» лише роззброювали, а не вбивали, як раніше. Тому і йшли вони поруч із радянськими воїнами у визволеному Чернігові як полонені, якщо це мало місце. А слова про незначні втрати з боку солдатів-визволителів, про співвітчизників у формі ворожої армії, з якими начебто разом здобуто одну перемогу на всіх, є блюзнірськими. Брехня, що статті Кузнєцова на цю тему відмовлялися друкувати місцеві газети. По-перше, за радянські часи йому б і на думку не спало торкатися подібної тематики. Адже він перебував під постійним контролем органів КДБ, як добросовісний виконавець. По-друге, Кузнєцов торкнувся даної тематики через 60 років, щоб виправдатися перед своєю совістю. Недарма ж незадовго до своєї смерті Бєляєв зізнався, коли його спитали про перебування Кузнєцова у з'єднанні Шукаєва: «Фактиче-

ски я нічого не знаю, но в подполье и партизанах он не был. А выдвигается он, чтобы загладить свои грехи». Чи можна довіряти словам Беляєва? Це стане зрозумілим пізніше.

А поки що звернемося до військових підрозділів, створених німцями із запроданців для охорони об'єктів. У потрібний час вони виконували інші функції. Так, у липні 1942 року був сформований 118-й шуцманшафтбатальйон, який відразу розпочав бойові дії проти партизанів. В одному з боїв йому ой як дісталось від партизанської кавалерії. Батальйон перекинули до Чернігова для відпочинку і поповнення, а на початку 1943 р. підрозділ відбув до Мінська. «Уславився» він при знищенні білоруської Хатині. Командиром одного із взводів був Г.Н. Васюра – колишній старший лейтенант Червоної Армії, начальник зв'язку укріпрайону, уродженець Черкаської області. Опинившись у полоні, дав згоду співробітничати з ворогом. Коли до партизанів перебігла група вояків на чолі із начальником штабу батальйону, німці призначили Васюру на цю посаду. У 1950 р. він був арештований органами держбезпеки і засуджений на 25 років таборів за зраду Батьківщині, за злодіяння на білоруській землі. Але за три роки Васюру амністували як жертву культу особи Сталіна. Після визволення *«работал заместителем директора колхоза близ Киева, был награжден медалями, избирался «почетным курсантом» одного из военных училищ, получал ветеранскую пенсию. По неподтвержденной информации был членом КПСС. Приговорен Военным трибуналом Белорусского военного округа к высшей мере наказания в 1986 г. Приговор приведен в исполнение»*¹¹³. Як бачимо, у біографіях Васюри і Кузнєцова є схожі сторінки.

У грудні 1942 р. у Чернігівській області були сформовані 2 українських батальйони «шуми» з мобілізованих хлопців 1925 – 1926 рр. народження. Командний склад був укомплектований молодими українськими та німецькими офіцерами. Після навчання батальйони були розміщені в містах Глухові та Есмані Сумської області¹¹⁴. Їх повинні були кинути проти партизанів Сумщини. Але Есманський підрозділ у кількості 161 людини фашисти розстріляли за зв'язок з бандитами. Глухівський батальйон, ймовірно за все, був тим самим 136-м охоронним батальйоном, сформованим під дахом «Землеробських курсів». За даними партизанської розвідки, він був готовий перейти на бік партизанів¹¹⁵.

У донесеннях командирів Червоної Армії немає інформації про участь запроданців-охоронників у боях за визволення стародавнього міста. І не тому, що вони намагалися приховати її від вищого командування. Просто такого факту не було. Кузнєцов з тих людей, хто здат-

¹¹³ Чуев С. Украинский легион. – М., 2006. – С. 226–230, 498.

¹¹⁴ Там само, с. 233.

¹¹⁵ Наумов М. Стеловий рейд. – К., 1964. – С. 120.

ний швидко перебудовуватися, якщо подія якимсь чином торкається його минулого часів війни. Коли російські історики заходилися вивчати те, що сталося із генералом Власовим і зробили кілька sensationних публікацій на його користь, Кузнєцов в газеті «Вал» (Чернігів) за 21 жовтня 1999 р. опублікував свою статтю «Тайны войны» про переговори з власівцем-артилеристом, які начебто за дорученням Кіма-Гнідаша вів розвідник Сергій Лазаревський¹¹⁶. Після чого власівці перейшли на наш бік, і тому, мовляв, Чернігів взято без великих втрат. Коротка цитата: *«Я ни в коем случае не хочу принизить подвиг советских воинов, прошедших с боями сотни и сотни километров, дошедших до Чернигова и освободивших его. Но правда войны должна быть правдой, какой бы она неудобной была бы для некоторых»*¹¹⁷.

Що сталося такого за п'ять років, що Кузнєцов відрікся від генерала Власова та його солдатів і «героями-визволителями» Чернігова оголосив вояків шуцманшафтбатальйонів, а головними свідками події чомусь так і залишив Сергія Лазаревського та Юрія Ізмайлова? Як небізнаним читачам у цьому розібратись?

У боях за визволення міста з 19 по 21 вересня 1943 р. лише 16-а гвардійська кавалерійська дивізія, 181-а Сталінградська стрілецька дивізія, 211-а стрілецька дивізія, 129-а танкова бригада втратили разом 1147 військовиків вбитими і пораненими. Це неповні підрахунки за документами, вміщеними у книзі «Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.)» (К., 1978). За Чернігів билися ще 6 стрілецьких, авіаційних дивізій, артилерійських і мінометних полків. А чого коштували вуличні бої. Газета «Правда» 22 вересня 1943 р. інформувала союзних читачів: *«Именно географическое расположение Чернигова ставило его в положение опорной базы войск противника, которые действовали в театре Центрального фронта и даже в южных районах. Неудивительно поэтому, что бои за Чернигов приняли очень острый и ожесточенный характер. ...советские войска встретились не только с регулярными частями немецкой армии, но и с венгерскими полками, с батальонами железнодорожной охраны и сводными командами»*. До зведених команд входили і «охоронники», яких так гаряче захищає Кузнєцов.

За «одеською» анкетую, він переведений у вересні 1945 р. до Прикарпатського військового округу. Дивно, як міг Кузнєцов саме в цей час нести тут службу, коли до листопада 1945 р. служив у трофейній команді. Це він написав власноруч. Його рукою записано також, що з вересня 1945 р. до березня 1950 р. проходив службу у 8-му важкому танково-самохідному полку радистом, 9-му окремому мотоциклетному розвідувальному полку радистом і 200-му окремому мотоциклетному

¹¹⁶ Кузнєцов Г.О. Стежками рідного краю: (3б. публ.). – Чернігів, 2005. – С. 125–128.

¹¹⁷ Там само, с. 127.

розвідувальному батальйоні радіотелеграфістом і старшим радіотелеграфістом. Але ми з вами, шановний читачу, знаємо, що Кузнєцов не проходив підготовку в 7-му запасному кавалерійському полку, бо такого підрозділу не існувало. Отже, і радистом він не був. Радіотелеграфіст – той, хто обслуговує передавальну та приймальну апаратуру для телеграфного зв'язку по радіо. Для оволодіння спеціальністю радіотелеграфіста необхідна середня (повна) загальна освіта. А Кузнєцов ледь закінчив сім класів. Посади радіотелеграфістів комплектувалися військовослужбовцями, які пройшли спеціальну підготовку в учбовій частині. Кузнєцов такої підготовки не проходив.

Присетарин всех стран, соединяйтесь!

АНКЕТА

КАНДИДАТА ПАРТИИ, ВСТУПАЮЩЕГО В ЧЛЕНЫ КОМПАРТИИ СОВЕТСКОГО СОЮЗА

Первичная партийная организация Метельская МТС (название партийной организации, куда реально допущен)

район, город Федотовский Одесская обл., край, республика Украинская ССР

1. Фамилия Кузнєцов Имя Серафим Отчество Александрович

2. Пол мужской 3. Год и месяц рождения 1924 Национальность русский 5. Родной язык русский

6. Место рождения с. Винограда РСФСР (село, уезд, губ., область, край, республика)

7. Занятие родителей { а) до 1917 г. глаголющий
б) после 1917 г. служащий

8. Время вступления в кандидатуру август 1952 партийная организация Чернышевский колхозный фронт (наименование секретаря РК, РК) (наименование секретаря ВЛКСМ (1943) и 1952) 11. Образование — в киевских учебных заведениях учился, так. школа, окончила лицей № 2 и Центральные занятия курсов "Кен-аз" в 2-е классы

9. Соц. положение работник 10. Пребывание в ВЛКСМ (1943) и 1952

12. Где учился в настоящее время нигде

13. Основная профессия и специальность { а) по образованию неблизкое сельскохозяйственное стаж — лет
б) по опыту работы электромонтер стаж 2 лет

14. Род занятий с начала трудовой деятельности:

С какого времени (мес. год)	По какое время (мес. год)	Название местности (село, город, район, обл., край, республика)	Название предприятия, учреждения	Род занятий или должности
II-1942	II-1942	с. Чернышев УССР	Метельская фабрика	чернорабочий
II-1943	II-1943	г. Николаев Украинская ССР и Багратион ССР	Средняя политехническая школа им. Сталина, ст. уезд им. Александра Невского	разведчик
II-1944	II-1944	г. Николаев, Качаевская сель. область УССР	2-е запасная школа - "Кен-аз" парк	курсовый разведчик
II-1944	II-1945	г. Чернышевский фронт	26-й кавалерийский полк 1-го в. кавалерийского полка	разведчик
II-1945	II-1945	Одесская область с. Бельки в. в. Сергеев	41-й запасный артиллерийский полк	сержант
II-1945	II-1946	г. Николаевский военный округ	8-й танковый танковый полк	разведчик
II-1946	II-1946	г. Николаевский военный округ	9-й отряд моторизованной пехоты	разведчик
II-1948	II-1950	г. Николаевский военный округ	200-й запасный артиллерийский полк	разведчик
II-1950	II-1950	г. Чернышев УССР	на фронт	
II-1950	II-1953	с. Чернышев УССР	Метельская фабрика	электромонтер
II-1953	I-1954	с. Николаевка Губернаторская фр. на Кузнецовской	МТС "Колхозный фронт"	секретарь
I-1954		с. Николаевка, Губернаторская фр. на Кузнецовской	Колхозный фронт	инспектор по хозяйству

КОПИЯ ВЕРНА: Для архива ФП Одесской области № 2

оп. 10 л. 10
М.М.ЦОБЕНКО

1954 год

До того ж, він не називає механізованої або танкової дивізії, до складу яких входили мотоциклетні підрозділи, де проходив службу Кузнецов. Не говорячи вже про механізовану армію.

У березні 1950 року його демобілізували у відповідності з постановою Ради Міністрів СРСР від 28 січня 1950 року. Цей запис зроблено працівником Чернігівського міського військового комісаріату значно пізніше і в іншій анкеті. Зауважу, що ця постанова стосувалась рядового і сержантського складу радянських військовиків 1926 року народження, а Кузнецов народився у 1925 році. Його розповіді про себе набувають зображення, як у кривому дзеркалі. Наприклад: «Після війни служив до 1950 р. в армії (розвідувальний батальйон, м. Житомир, Прикарпатський військовий округ). За станом здоров'я вийшов з відставки [підкреслено авт.] і оселився у Чернігові¹¹⁸. По-перше, у відставку йдуть військовослужбовці вищого офіцерського звання за вислугою літ або за станом здоров'я. По-друге, у 1950 році Кузнецов на здоров'я не скаржився, бо в автобіографії від 29 вересня 1959 року він зазначив: «Из 200-го отдельного разведывательного мотоциклетного батальона был уволен в марте 1950 года». Тобто, звільнений у запас, але був «годен к военной службе».

Автобіографія Кузнецова, написана ним в одеський період життя, містить таку інформацію: «В 1946 г. был на спецзадании по борьбе с бандеровцами в Дрогобычской области». В наступних анкетах він ніколи не згадував про спецзавдання. Ніколи не розкрив цю «героїчну» сторінку своєї біографії жодному журналістові. У червні 1946 року Кузнецов, за його анкетами, проходив службу у 8-му важкому танково-самохідному полку і 9-му окремому мотоциклетному полку у Прикарпатському військовому окрузі, що викликає сумнів своєю одночасністю.

Якраз у цей час міністром внутрішніх справ СРСР Кругловим був затверджений план розгрому оунівського підпілля та його збройних формувань¹¹⁹. Здійснення запланованого покладалося на внутрішні війська МВС України під контролем МВС СРСР. Кидати проти УПА підрозділи діючої армії, до якої влилися вчорашні селяни західно – українських областей, було небезпечно. Тільки з 4 по 25 травня 1944 року у військах 1-го Українського фронту на бік УПА перейшло 176 осіб¹²⁰. Тому в Західну Україну прибули добре вишколені каральні війська НКВС – НКДБ. На території Дрогобицької області дислокувався 210-й окремих стрілецький батальйон 17-ї стрілецької бригади внутрішніх

¹¹⁸ Світловська Л. Почесні громадяни: Відновлення традиції у другій половині ХХ ст.: (За мат. ЧІМ ім. В.В. Тарновського) //Скарбниця української культури: 36. наук. праць. – Чернігів, 2005. – Вип. 6. – С. 43.

¹¹⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 1. – С. 275.

¹²⁰ Там само, с. 256.

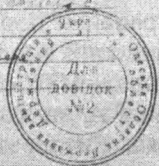
військ НКВС¹²¹. За архівними документами мотоциклетні частини Червоної Армії в акціях проти УПА участі не брали. Тоді виникає питання: як у Дрогобицьку область потрапив Кузнецов і яким чином «був на спецзаданні по боротьбі з бандерівцями?»

АВТОБІОГРАФІЯ

Кузнецов Іван Іванович
РІДНИЦЬКА ОБЛАСТЬ, м. Дрогобич
ФОРМИНА, ВІСІМ І ОДИНЦЬО

Іван Іванович Кузнецов народився 1918 року в с. Волях Дрогобицької області. Закінчив середню школу в с. Волях. Працював в с. Волях на заводі «Воля» з 1938 по 1941 рік. З 1941 року вступив до Червоної Армії. Брав участь в боях на Закарпатті, в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1943 року вступив до мотоциклетної частини НКВС. Брав участь в боях з бандерівцями в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1945 року вступив до міліції. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1947 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1949 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1951 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1953 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1955 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1957 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1959 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1961 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1963 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1965 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1967 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1969 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1971 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1973 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1975 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1977 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1979 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1981 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1983 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1985 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1987 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1989 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1991 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1993 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1995 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1997 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 1999 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2001 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2003 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2005 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2007 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2009 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2011 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2013 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2015 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2017 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2019 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2021 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2023 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині. З 2025 року вступив до міліції в Україні. Працював в міліції в Україні, в Польщі, в Німеччині.

35-507 Кузнецов

¹²¹ Там само, с. 264.

Через Одещину – у Чернігів

За його анкетами, після служби в армії у березні 1950 року Кузнєцов повертається до Чернігова. До травня ніде не працює, а потім влаштовується на меблеву фабрику електромонтером. Зверніть увагу – знову на цю ж фабрику, як було у 1942 році. Запис у трудовій книжці про зарахування Кузнєцова на підприємство зроблений 5 червня 1950 року, а не у травні. До речі, це перший запис, який відкриває його трудовий стаж. Чомусь роки перебування в партизанах та служби в армії не відображені у трудовій книжці. З меблевої фабрики Кузнєцов звільнився за власним бажанням 1 серпня 1952 року у зв'язку з виїздом на Каховську ГЕС. Проте в жодній анкеті про цей факт своєї біографії він не згадував.

У серпні 1952 року Кузнєцов одружується з подругою дитинства Лідією Максименко. У 1947 році вона закінчила Чернігівський учительський інститут, виїхала до села Миколаївка Бородинського району Одеської області, де працювала вчителькою у середній школі упродовж дванадцяти років. Сюди до дружини переїхав Кузнєцов. Так він писав у автобіографії від 29 вересня 1959 р. З «одеської» анкети від 5 лютого 1954 року дізнаємось, що Кузнєцов у листопаді 1952 року влаштувався секретарем редакції газети «Колхозный путь» при політвідділі Теплицької МТС. Так записано і в трудовій книжці. Насправді ж політичні відділи при машинно-тракторних станціях, які обслуговували колгоспи, у травні 1943 р. були ліквідовані. Так що у 1952 році Кузнєцов не міг працювати при політвідділі Теплицької МТС. Тим не менше у трудовій книжці записано, що його звільнено з цієї посади 5 січня 1954 року, бо політвідділи ліквідовувались.

28 грудня 1953 року Кузнєцова зарахували на посаду інспектора по кадрах цієї ж машинно-тракторної станції. Так записано у трудовій книжці. А за анкетами це сталося у січні 1954 р. Тут Кузнєцова, як свідчать документи Державного архіву Одеської області, 13 лютого 1954 року на загальних зборах первинної парторганізації прийнято до лав комуністичної партії. Комуністи просили Бородинський райком затвердити рішення первинної парторганізації. 5 березня 1954 року райком ухвалив свій вердикт наступного змісту: «Решение парторганизации Теплицкой МТС от 13 февраля 1954 г. утвердить, принять т. Кузнєцова Г.А. кандидатом в члены КПСС». Підпис секретаря райкому і печатка. Дивно, адже Кузнєцова вже прийняли кандидатом в члени КПРС у квітні 1952 року рішенням парторганізації Чернігівської меблевої фабрики. Але на цьому дива не закінчуються. Тримаю копію прото-

колу №30 засідання бюро Бородинського райкому КП України від 8 жовтня 1954 року: «Утвердить тов. Кузнецова Герарда Алексеевича инструктором РК КП Украины по зоне Теплицкой МТС с 20 октября 1954 года...». У трудовій книжці – з 25 жовтня 1954 року. Не зрозуміло, як людину із семикласною освітою призначили на таку посаду. Інструктор райкому партії по зоні МТС обов'язково мав бути агрономом.

**Личный листок
по учету кадров**

1. Фамилия Кузнецов
имя _____ отчество _____

2. Пол _____ 3. Год, число и месяц рождения 25.10.1928

4. Место рождения Винница 1928
(указываемое, город, район, область)

5. Национальность _____ 6. Соц. происхождение _____

7. Партийность партист 1954 (дата вступления в партию) 1954 (год поступления в партию) № _____

8. Состоите ли членом ВЛКСМ, с какого времени и № билета _____

9. Образование _____

Название учебного заведения и его местонахождение	Результат или отделение	Год поступ- ления	Год оконча- ния на- учия	Если не окончи- то с како- го курса уча- вал	Какие специальности полу- чил в результате обучения учебного заведения, а также в процессе или послеоче- реда
<u>Средняя школа № 6</u>		<u>1948</u>	<u>1948</u>		<u>классический</u>
<u>Средняя школа № 6</u>		<u>1948</u>	<u>1953</u>		

За рік і сім місяців, а саме 12 травня 1956 року, бюро Бородинського райкому партії ухвалює рішення: «Рекомендовать Кузнецова Герарда Алексеевича, инструктора райкома КП Украины по зоне Теплицкой МТС, слушателем трехгодичной партийно-советской школы при Одесском обкоме КП Украины, использовав его в дальнейшем на партийной работе. Секретарь Бородинского райкома КП Украины П. Полудин». Запис у трудовій книжці мовою оригіналу: «09.01.1956.

Освобожден от должности инструктора РК КПУ в связи с выездом на учёбу в Одесскую совпартшколу». Виходить, за п'ять місяців до рішення райкому Кузнєцов звільнився з роботи. Дивно. Для навчання у таких учбових закладах необхідно було мати документ про закінчення восьми класів середньої школи. А Кузнєцов мав освіту в обсязі семи класів. Так як же його прийняли до Одеської радпартшколи? Відповідь знаходимо в написаній ним автобіографії від 29 вересня 1959 року: «С октября 1954 года по август 1956 года работал инструктором райкома партии. Одновременно учился в заочной средней школе и весной 1956 года окончил 9 классов». Зверніть увагу: Кузнєцов пише, що працював інструктором райкому з жовтня 1954 р. до серпня 1956 р. А трудова книжка каже нам, що його звільнено з посади 9 січня 1956 р. Де істина, невідомо. Невідомо також, в якому місті чи селі була ця школа. Тим більше, що в СРСР заочно проходили шкільний курс діти-інваліди, діти кремлівських сановників, військової, письменницької та акторської еліти, маленькі спортсмени, музиканти, співаки і танцюристи із ушлявлених колективів, які концертували по світу, «циркові діти». Кузнєцов до них не належав.

В його послужному списку є копія диплома Одеської радпартшколи, зроблена рукою самого Кузнєцова, але не оформлена нотаріусом. Документ давав йому право працювати молодшим агрономом-організатором. Однак він, повернувшись у серпні 1959 року до Чернігова, не працював за набутою спеціальністю. У листопаді того ж року прийшов на Чернігівську музично-меблеву фабрику на посаду автоматника. А 7 вересня 1960 року Кузнєцов перейшов на завод синтетичного волокна технічним перекладачем з англійської мови. Право на таку роботу йому давало свідоцтво про завершення навчання на заочних чотирирічних Державних Центральних курсах іноземних мов по відділенню англійської мови. Копія свідоцтва зроблена рукою Кузнєцова для послужного списку, але також не оформлена нотаріусом. У документі сказано, що він у 1951 році поступив на четвертий курс Центральних курсів і в 1952 році його навчання завершилось. За один рік заочно народився вільний перекладач з англійської. Відомо, що ці курси дорівнювали вузівським програмам, однак не давали повноцінної вищої освіти. Необхідно було одержати атестат про середню освіту. Проте у Кузнєцова його не було. Тим не менше він має диплом про закінчення у 1967 році факультету іноземних мов Київського державного педінституту. Опісля продовжував працювати на заводі синтетичного волокна до травня 1973 року, коли його призначили на посаду завідувача Чернігівського відділення агентства «Інтурист». На цій посаді Кузнєцов перебував до виходу на пенсію у 1981 році.

Повторюю, всі ці дані містяться у послужному списку Кузнєцова. А його трудова книжка дає зовсім іншу інформацію. Повернувшись з Одеси до Чернігова, він 13 листопада 1959 року був зарахований уч-

нем у цех механізмів Чернігівської музично-меблевої фабрики, а не на посаду автоматника. А 7 вересня 1960 року Кузнєцов влаштувався на Чернігівський завод синтетичного волокна не технічним перекладачем з англійської мови. Його зарахували слюсарем тимчасової котельні четвертого розряду. Цією роботою Кузнєцов займався понад двох років. 3 грудня 1962 року його перевели техніком текстильної лабораторії. Протягом шести з половиною років, з 17 січня 1966 року до 17 липня 1972 року, працював у завкомі профспілки, обіймав посаду секретаря. Звідси переводом Кузнєцова призначили завідуючим агентства «Інтурист» у Чернігові. Дата запису про це у трудовій книжці 3 липня 1972 р., а не травень 1973 р., як сказано у послужному списку. На цій посаді він перебував до 18 травня 1981 року, тобто до дня виходу на пенсію. Кузнєцова було визнано інвалідом Великої Вітчизняної війни, але група інвалідності у пенсійній справі не вказувалась. Аби мати медичний висновок того, що всі захворювання він придбав у партизанах, Кузнєцов звернувся до Йосипа Адольфовича Мянєвського – колишнього начальника санчастини партизанського з'єднання Шукаєва, мешканця Житомира, і отримав від нього необхідний документ, датований 29 липня 1980 року. Це підтвердження того, що під час рейду з'єднання по німецьких тилах розвідник партизанського загону ім. О.Невського Герард Олексійович Кузнєцов *«был отравлен бандеровцами во Львовской области 8 апреля 1944 г. по поводу чего лечился в партизанском госпитале и в связи с заболеванием желудка, вызванного отравлением, и сильной простудой нижних конечностей был отправлен на соединение с Красной Армией. Настоящим подтверждаю, что заболевание гастритом, колитом, 12-перстной кишки и нарушением двигательной функции нижних конечностей у тов. Кузнєцова Герарда Алексеевича связано с участием в партизанском движении на территории Западной Украины в составе партизанского соединения им. Сталина под командованием М.И. Шукаева»*. Спочатку Йосип Адольфович Мянєвський погодився відповісти на деякі запитання. Але потім ухилився від даного слова.

Річ у тім, що в квітні 1944 р. з'єднання Шукаєва об'єдналося з частинами Червоної Армії, поповнилося особистим складом, зброєю і, перетнувши лінію фронту, продовжувало вести бойову діяльність на території Черновицької, Станіславської (тепер Івано-Франківської) і Дрогобицької областей (довідка Інституту історії партії при ЦК Компартії України від 20 квітня 1990 р. за підписом заступника директора Руслана Пирого). Так що підтвердження лікаря Мянєвського сумнівне. Та і сам Кузнєцов про факт свого отруєння бандерівцями не розповідає. З його книги «Растерзанный Чернигов, или Юность опаленная войной» дізнаємось, що шлункове захворювання у нього сталося після вживання пірижків із сумнівної начинкою, які Кузнєцов знайшов в одній селян-

ській хаті. Діарея була жорстокою. Хлопця врятував кисляк у німецькій касці, знайдений ним в іншій хаті.

Отже, до виходу на пенсію не за віком Кузнєцов працював завідувачем Чернігівського відділення всесоюзного агентства «Інтурист». Під офіс було виділено помешкання у п'ятиповерховому готелі «Україна» по вулиці Леніна, 33 (нині проспект Миру), в центрі міста. «Інтуристом» опікувалось обласне управління КДБ, точніше той його відділ, який борювався із шпигунсько-терористичною діяльністю іноземних розвідок та ворожою діяльністю різного роду антирадянських елементів всередині країни. Кузнєцов був тут своєю людиною. Користуючись службовим становищем, налагодив знайомства з багатьма відомими представниками чернігівської інтелігенції. Був членом комісії по виїздах за кордон. Мав доступ до конфіденціальної інформації. Звітував перед керівниками даного відомства. Його близькістю до КДБ можна пояснити те, що Кузнєцов тривалий час був громадським інспектором Товариства охорони пам'яток історії та культури, упродовж 1967–1972 років очолював обласну спелеологічну секцію. Людина, яка не мала історичної освіти і спелеологічних знань. Однак, як робити обміри, фотофіксацію, замальовки, його навчили. До того ж, він мав офіційні папери Польового комітету Інституту археології Академії наук України. Це надавало роботі науковий характер. Паралельно Кузнєцов «вивчає» історію Чернігівського міського підпілля і фальшує її, пише про це книги, виступає перед різними аудиторіями із спогадами про війну, набуває статусу «нашого історика» і в решті – решт обирається Почесним громадянином Чернігова.

Як бачимо, біографія Кузнєцова – суцільна загадка, сповнена суперечностей і недомовок. На жаль, *особисті справи осіб, які сприяли органам безпеки на конфіденціальній основі, ніколи не будуть розсекречені*. Навіть через сто років. Так прийнято у будь-якій іншій спецслужбі світу.

Прискіпливий читач може сказати: він мав право обирати свій шлях, і він його обрав. Це дійсно так. Але, коли Кузнєцов, обравши свою долю, відчуває неспокій за минуле і затулює у свою орбіту людей, совість яких не заплямована негідними вчинками, які скромно, але чесно виконали свій обов'язок перед Батьківщиною, то виникає у душі обурення і протест. Тим більше, що історики своє слово про Чернігівське міське підпілля сказали задовго до виходу книг Кузнєцова. Йдеться про російське 1983 року видання книги з історії міст і сіл Чернігівської області. Автори нарисів «Чернигов» Борис Іванович Коваленко та Олександр Борисович Коваленко, нинішній декан історичного факультету Чернігівського педуніверситету, врахували рішення липневої наради 1976 року в обкомі партії, використали архівні документи і написали об'єктивну історію Чернігівського міського підпілля. Цей нарис корінним чином відрізняється від попереднього для книги «Історія міст і

сіл Української РСР. Чернігівська область», виданої у 1972 році. Тут є Феодосій Беляєв і все, що притаманно було «Літопису» Кузнецова і беляєвській книзі «По зову партії».

«Літописець»

У 1974 році Герард Олексійович запропонував мені увійти до складу очолюваної ним комісії з написання літопису Чернігівського міського підпілля. Ми мали різний професійний і освітній рівень, але всі були краєзнавцями, не байдужими до історії свого міста людьми. Неперевершеним авторитетом для кожного з нас був Герард Олексійович. Стрункий, швидкий на підйом, мав років під п'ятдесят, завжди усміхнений, він вмів цікаво розповідати про цікаві речі, пов'язані з археологією та архітектурою міста. Вражала його обізнаність і з подіями часів минулої війни. Нам, молодим, котрі знали про ті часи з розповідей рідних, книжок та кінофільмів, Кузнецов здавався легендарною людиною з того далекого далека.

Але для мене ця ідилія почала руйнуватись з тієї миті, коли я попросила його розповісти про своє життя у партизанському загоні. Від почутої відповіді оторопіла: *«А мене КГБ перевірял»*. Далі більше. На жаль, не пам'ятаю, хто збирав матеріали про групу Беляєва. Але ця людина звернула мою увагу на склад керованих ним підпільників, знайдений у беляєвському звіті. Більшість з них були комуністами, а Беляєв безпартійний. До того ж, Микола Галанов діяв у підпіллі з Петром Сірим та Петром Роговським за завданням органів НКВС. Так що керувати цими людьми і давати їм вказівки Беляєв не міг. Містились там й інші суперечності, про які я розповіла у попередніх розділах. Проте Кузнецов порадив цим не перейматися, як і тим, що про Беляєва говорять підпільники. А підпільники нічого доброго про Феодосія Миколайовича не сказали.

Я пропонувала звернутися за консультацією до Ніни Яківни Філіппської – керівника партійного архіву. Кузнецов сердито відкидав будь-які контакти з нею з цього приводу. Мовляв, і так все ясно. Через три десятиріччя він напише: *«Колись, за радянські часи, Л.Студьонова зверталась в обком КПУ до секретаря В.М.Половця із скаргою, що я принижую роль комуністів у керівництві антифашистським підпіллям Чернігова, вихваляю безпартійних, що за таке ставлення до вивчення історії підпілля мене треба відлучити від цієї важливої справи»*¹²². Все з ніг на голову поставлено. Але я наполягаю і сьогодні, що

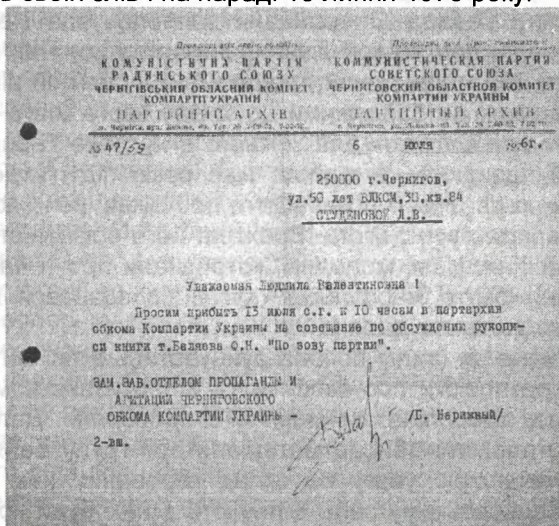
^{*} На зустрічі в міській бібліотеці ім. М. Коцюбинського 19 червня 2006 р. Г. Кузнецов визнав: «Беляєв Галанова себе приписав».

¹²² До таких методів дискусії ніколи не вдавалась.

¹²² Де істина? // Гарт. – 2006. – 18 трав. – С. 6.

за законами радянської країни *безпартійні* не керували членами партії комуністів.

Варіанти «Літопису» Кузнєцова (здається, їх було два) обговорювались таки в партійному архіві за участю колишніх підпільників. Просили не публікувати цей його варіант, бо він пройнятий духом Бєляєва. Не відреклись своїх слів і на нараді 13 липня 1976 року.

Однак спливав час, а Кузнєцов не збирав членів комісії, щоб повідомити про нараду, в якій він, як і я, брав участь. Герард Олексійович виявився єдиним захисником Бєляєва. Лише у квітні 1978 року, коли пошукова робота почала непомітно згасати, він зібрав членів комісії у своєму офісі «Інтурист». Закликав до інтенсивної роботи. «*Понимаете в чем дело*», – то була фраза, яка означала: Кузнєцов має оголосити про щось надзвичайне. Такою новиною стало те, що він, Герард Олексійович, нещодавно зустрівся з людиною, котра розповіла йому наступне. За Олександром Михайленком наприкінці сорок другого року прийшли два поліцаї. Він втік і два місяці прожив на котлах, здається, у лазнях. Про яке керівництво ним підпільною групою може йти мова? Я заперечила: ці слова є брехнею. Так, за Михайленком приходили поліцаї, він дійсно втік, але не ховався у котельні. У нього було де знайти притулок. Я запитала, чому він, Кузнєцов, до цих пір не вимовив жодного слова про нараду в обкомі партії. Адже колишні підпільники і партизани висловили недовіру «Літопису». Зчинився галас. Було соромно за Кузнєцова, деяких крикунів і тих, хто відмовчувався. Я покинула «залу засідань», щоб назавжди вийти із комісії, яку, начебто, запропонувала Герарду Олексійовичу створити Ніна Анатоліївна Сіверина – один із керівників і парторг товариства охорони пам'яток. То неправда.

Це він тривалий час переконував її, що така комісія конче потрібна. І Ніна Анатоліївна здалася. Я добре знала цю інтелігентну жінку, єдиного в Чернігові перекладача з чеської мови, бо працювала в бібліографічному відділі обласної бібліотеки імені Короленка під її керівництвом. Правда, нетривалий час. Ніна Анатоліївна була людиною, зацікавленою в розвитку історичного краєзнавства. Перебуваючи у Прилуках, вона побачила в Миколі Дирді не лише директора районної бібліотеки, якого постійно лаяли в області за невміння вести ділову документацію та інші «гріхи», а знавця історії Прилуччини, збирача книжок, відеоматеріалів, бібліографічних посібників про край. Він листувався з багатьма видатними земляками, імена яких до нього були майже невідомі на їхній батьківщині. Познайомилась з Миколою Андрійовичем і я. Вдвох з ним ми написали брошуру про досвід Прилуцької районної бібліотеки у справі розвитку історичного краєзнавства. Згадую його добрим словом ще й тому, що мій колега накопичив безцінний документальний матеріал про Миколу Тарануценка, Петра Леонтьєва, Йосипа Брунова – партизанських ватажків, про яких розповім у наступних розділах.

Молодою померла Ніна Анатоліївна від невиліковної хвороби. На пам'ять про неї залишилось наше фото, зроблене на початку сімдесятих на подвір'ї Єлецького монастиря, в якому на той час розміщався читальний зал нашої бібліотеки.

З тих пір пройшло багато років. Склалось враження, що Кузнєцов втратив інтерес до літопису про Чернігівське підпілля. Але то було помилкове відчуття. Віра Василівна Данилова написала мені: *«При піддержке Манойленко, Кузнєцова, Блохи опяť поднимает голову Беляев»*. У 1992 році Кузнєцов видає *«Летопись города Чернигова...»*. 4 грудня 1992 року «Гарт» публікує мою рецензію на цю книгу за назвою *«За об'єктивне відображення історії»*. Кузнєцов обурився і сказав, що звернеться до суду. Але так і не надіслав позову до судової установи, хоча я цього дуже хотіла, щоб нарешті у судовому порядку з'ясувалось, хто Герард Олексійович насправді. Чому він пристрасно відстоює інтереси людей із сумнівним минулим під час окупації? Чому разом з Беляєвим викликав недовіру у чернігівської громадськості до діяльності міського підпілля так, що і донині відмовчуються поважані працівники обласного архіву, історичного музею, де тридцять років тому працювала комісія під керівництвом тодішнього директора Олександра Васильовича Філіна по вивченню тотожності книг Беляєва і Кузнєцова? Не забувалась, кинута ним фраза: *«А меня КГБ проверял»*. Неможливо почути таких слів від справжнього партизана, коли попросити його пригадати щось важливе для нього з партизанського минулого. Зацікавило, чому він так сказав? Я звернулась до архівних джерел.

* М.А. Дирда люб'язно надав мені можливість використати їх в роботі над цією книгою.

Серед особового складу партизанів з'єднання Івана Бовкуна його не знайшла. Потім зробила недалекоглядний за своєю наївністю крок: написала листа племінниці Кузнєцова в Архангельськ. Вона передала його дядькові. А Герард Олексійович сказав мені якісь образливі слова. Тоді стало ясно: треба йти іншим шляхом. Тільки яким?

Порадилась з подружжям Даниловими та членами громадської ради при Чернігівському історичному музеї Михайлом Никифоровичем Павленком і Федором Мефодійовичем Блохою. Обидва колишні фронтовики. Перший після Перемоги працював в оперативно-слідчій групі обласного управління МВС, яка ліквідувала злочинну банду Кузнєцова, що окопалася в Олишівському і Куликівському районах, методично набігаючи на Чернігів. Другий служив у підрозділах КДБ. Павленко і Блоха склали запити до різних установ, в тому числі і до Чернігівського обласного управління держбезпеки, щодо особи Герарда Олексійовича Кузнєцова. Але наші сподівання встановити істину виявились марними. Де ж нам було здогадатись, що Кузнєцов своя людина в КДБ.

Пригадується такий випадок. В журналі «Огонёк» за 1971 рік, №5 я знайшла цікаву публікацію «Чекисти о своем труде». Один з них полковник Константинов розповів про воєнного злочинця, ката Чернігова штурмбанфюрера СС Теодора Крістензена, який мешкав у Західній Німеччині. Я звернулась з проханням до полковника Константинова надіслати матеріали про цього ката, аби використати їх в «Літопису» Чернігівського підпілля. Опустила конверт до Москви у поштову скриньку і почала чекати відповіді. Але невдовзі Кузнєцов скликав нашу групу для обговорення зібраних матеріалів. Підняв над головою конверт з моїм листом до полковника Константинова зі словами: «*Зачем ты это сделала? В конце концов, надо соображение иметь*». Потім пояснив, що і в нашому управлінні держбезпеки є полковник Константинов. Тому мій лист віддали йому, Кузнєцову.

По молодості літ я не відразу зрозуміла, що сталося. Пізніше, коли накопичила певний життєвий досвід, збагнула: мій лист «бдящее око» на поштамті перехопило, передало куди слід, а звідти його передали Кузнєцову, зробивши при цьому Герарду Олексійовичу «выволочку». Значить, в будинку за Червоним мостом були добре обізнані і з членами, і з діяльністю комісії завдяки інформаторові, яким був наш керівник.

А відповіді на запити так і не надійшли. Пояснення цьому дав сам Кузнєцов на обговоренні його книги мемуарів. Цитую Герарда Олексійовича за записом на диктофоні: «*Студёнова организовала группу в составе бывших подпольщиков Даниловых, двух чекистов – подполковника Павленко и майора Блохи и начала проверку моей личности. Потом ко мне пришел Блоха и покаялся. Мол, черт попутал. Теперь я твой союзник. А такие, как Студёнова, в тридцать седьмом отправляли людей в лагеря*». Я ж, нічого про це не знаючи, дивувалася,

чому Федір Мефодійович, який добре знав ціну Кузнєцову, який досліджував тотожність його «Літопису» з книгою Бєляєва, який разом із Павленком опитував людей, про котрих йшлося в обох рукописах, а ці особи часто відхрещувались від написаного про них, чому він став прибічником Кузнєцова? Чому Блоха підписував статті, авторами яких був тепер вже його союзник, ставлячи себе у ряд фальсифікаторів? Бо Федора Мефодійовича запросили до управління держбезпеки і ввічливо зауважили: йому треба відійти від людей, котрі збирають негатив на Кузнєцова. Насправді ж він сам давав привід сумніватися в ньому як у досліднику, котрий цілком свідомо йде на фальсифікацію і тим самим викликає бажання розібратися в його біографії часів німецько-фашистської окупації.

Судіть самі. У маленькому зруйнованому Чернігові, де панує окупаційний режим, у Чернігові, відірваному від радянської влади, діють аж 22 антифашистські групи. У них 28 явочних квартир. Як зауважив один історик, місто в місті. Першим йде група Ф.Т. Сови, котрого у подальшому він «обрав» членом підпільного міськкому партії. Так само, як «чекіста» Орехова [рос. ініціали И.А.]. Посилається при цьому на матеріали створеної ним же комісії при Чернігівському міськкомі компартії у 1985 році, які ніким не затверджені і не мають значення архівних документів. Аби стало зрозумілим, ким насправді був Орехов, пошлюсь на заступника голови Деснянського районного суду м. Чернігова В. Розинка: *«Працівник обласного суду, комуніст Ілля Орехов з наближенням німців евакуював свою сім'ю на схід, а сам залишився в окупованому Чернігові для боротьби з фашистами і добре законспірувався – відпустив вуса і бороду, роздобув паспорт на чуже ім'я, жив на своїй квартирі. Уже у вересні – на початку жовтня 1941 року він почав налагоджувати зв'язок із підпільниками, але хтось його видав. Патріот був розстріляний німецькими окупантами у Чернігівській в'язниці»*¹²³.

Кузнєцов стверджує, що є відомості про одну підпільну розвідувально-диверсійну організацію у складі трьох груп на чолі із Г.О. Маркіним, М.Є. Дзюбенком та Г.А. Іщенком, якою керував член ВЛКСМ О.Є. Садовий. Він мав зв'язок з оперативною групою Червоної Армії під командуванням Кіма (К.С. Гнідаша). З попередніх розділів читач вже знає, що підпільну організацію створив Олександр Михайленко. Складалась вона не з трьох, а з шести груп. Кузнєцов «забув» назвати імена таких керівників як І.Г. Данилов, М.С. Шарий, І.Л. Оси-

^{*} Хоча відомо, що документи підпільного міськкому партії, який мав очолити Федір Іванович Коротков, втрачені.

¹²³ Розинка В. Суддівські мантії та прокурорські мундири, обпалені війною... // Десн. правда. – 2006. – 23 верес.

пенко. Олександр Садовий встав на чолі організації у лютому 1943 року, коли Михайленко з дванадцятьма підпільниками покинув Чернігів з метою знайти шляхи до партизанів. Він же встановив контакти з Кімом і передав йому координати Садового. Неохайне поводження Кузнєцова з документами призвело до того, що Садовий став Євпандровичем і комсомольцем, яким він ніколи не був. Хоча батька Сашка по народженні нарекли Євлампієм. Тому він Олександр Євлампійович.

Олександр Михайленко занесений Кузнєцовим до розділу «Другие антифашистские подпольные группы», де він зайняв четверте місце. На третьому місці Микола Шарий, на восьмому Іван Осипенко, на дев'ятому Олена Білевич. Всі названі з посиланням на партархів. Серед керівників підпільних груп Кузнєцов називає Ю.М. Матвєєва, І.Г. Будаша, А.П. Самаріна, М.А. Гольника, В.А. Магомедова, Г.М. Очеретька, В.М. Ховрича, І.В. Шурпу, І.І. Скачка, Ф.Ф. Цибу і С.Л. Катаманіна. На цей раз він посилається на матеріали комісії, створеної ним же при міськкомі партії у 1985 році. Суперечність в тому, що Іван Будаш, Микола Гольник, Григорій Очеретько, Василь Ховрич, Іван Скачок ніколи не були керівниками підпільних груп.

Лікаря Івана Будаша приписав до своєї групи Бєляєв. У його долі, як і в долі лікаря Маслова (він так само наклав на себе руки, коли підходили до Чернігова радянські війська) багато темного.

Фельдшер міської лікарні періоду окупації Григорій Очеретько, який теж не очолював жодної групи, а згодом лікував поранених у таборі Кіма, розповідав мені, що боявся лікаря Будаша. Серед пацієнтів Григорія Михайловича був і Олександр Михайленко, поранений в ногу під час операції на Яготинському мосту.

Микола Архипович Гольник, 1915 року народження, дійсно працював помічником машиніста на станції Чернігів. Дані про нього містяться в архівних списках співробітників залізничного вузла з 15 до 22 листопада 1941 року і з 26 березня до 26 грудня 1942 року¹²⁵. Але це ніяк не означає, що Микола Гольник очолював підпільну групу залізничників і влітку 1942 року Кім встановив з ним контакт. Так само, як із Іваном Шурпою, ім'я якого не знайдено у названих документах. У донесеннях Кіма, які довелося вивчати Борису Гусєву, Микола Гольник не відображений на відміну від Олександра Михайленка. Аби читач йому повірив, Кузнєцов вказує наступне джерело: Архів міністерства оборони (АМО) СРСР, спецфонд без іншої атрибутики, притаманної архівним посиланням.

Василь Ховрич був членом підпільної групи на ТЕЦ на чолі із Григорієм Іщенком. Розстріляний окупантами. Іван Скачок – член підпільної групи на заводі «Жовтневий молот», якою керував Микола Шарий.

¹²⁵ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 116; Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 517.

Полоненим командиром Червоної Армії назвав Кузнєцов Андрія Петровича Самаріна і відніс його до керівників підпілля у Яцівському таборі. Можливо, ця людина утримувалась тут. Заперечувати не буду, бо достеменно не знаю. Але табірною підпілля не існувало. Таке застереження я одержала від одного з працівників компетентних органів, який рецензував мій рукопис першого варіанту книги про Чернігівське підпілля.

Архівних документів про причетність Ю.М. Матвєєва, В.А. Магомедова (інколи Кузнєцов називає його Борисом), Ф.Ф. Циби і С.Л. Катаманіна до Чернігівського міського підпілля я не знайшла.

Вигадкою Кузнєцова є його інформація про підпільні групи у таборі військовополонених на території психіатричної лікарні. За документами надзвичайної комісії з розслідування німецько-фашистських злочинів у Чернігові, тут не утримувались полонені червоноармійці. Тимчасово, восени 1941 року, вони знаходились на території «совбольниці». Обидві лікарні розділяла огорожа. Лікарка душевно хворих Катерина Олексіївна Преображенська влаштувала окрему палату, в якій ховала полонених червоноармійців під виглядом психічнохворих. Проте у жовтні-грудні 1941 року були знищені мешканці психіатричної лікарні у кількості 500 людей. Одна частина розстріляна у села Коти (нині межа Чернігова), інша знищена у душогубках¹²⁶. Очевидці розповідатимуть, що серед хворих були здорові люди. Поки їх везли до місця страти, вони звали на допомогу і викрикували свої прізвища.

Не було підпільних груп у Подусівському таборі інтернованих, тим більше в печерах Малєєвого урвища, де квітневого дня 1942 року окупанти в одній ямі-могилі розстріляли 100 людей. Тут же були засипані землею трупи трьох повішених на балконі одного з будинків по вулиці Шевченка у квітні 1942 року¹²⁷.

Фантастичним є число 200 – стільки учасників Чернігівського підпілля. Як і кількість розгромлених німцями підпільних груп – 12. Решта 10, на думку Кузнєцова, працювали до дня визволення міста¹²⁸.

Одним з героїв книг Кузнєцова є начальник кінопрокату Г.Ф. Соколов, який начебто за завданням армійських розвідників «внедрился» в українську поліцію, врятував кількох приречених, і за це німці розстріляли його на тюремному дворі. Два листи до мене від Олександри Макарівни Штупун, яка в 1978 р. мешкала по вул. Фрунзе, 55, засвідчують про інше. Її допитував Соколов як дружину комуніста і матір комсомольця, які перебували на фронті. Потім до Соколова приєднався німецький офіцер. Олександра Макарівна вела себе настільки природно, відповідала на запитання настільки спокійно, що її відпустили. Вона написала: *«Но я не знаю, или он хотел меня сдать, или он выручил.*

¹²⁶ ДАЧО. – Ф.Р. – 1429. – Оп. 1. – Спр. 18.

¹²⁷ Там само.

¹²⁸ Летопись города Чернигова..., с. 132.

Так я и не узнала. Но когда наши освободили Чернигов, то его судили и дали ему и его жене по 10 лет».

Працюючи над «Літописом», Кузнєцов склав доповідну записку про групу Олени Білевич для Чернігівського обкому комсомолу. Стати експертом у такій справі керівники обласного комсомолу попросили ушлявленого партизанського командира Івана Івановича Водоп'яна. Свої думки він виклав у зошиті за назвою «О результатах проверки правдивости изложения в докладной т. Кузнєцова Герарда Алексеевича о деятельности подпольной (организации) группы Елены Белевич в ВОВ». Доповідна супроводжувалася спогадами соратників Олени. От що пише з цього приводу Іван Іванович: «О воспоминаниях бывших членов группы Белевич. Их написано более 20. Но они в своем большинстве написаны не авторами, а другими лицами. Один т. Кузнєцов своей рукой написал половину, шесть написаны рукой т. Манойленка В.П. и отпечатаны, а только пять воспоминаний писал кто-то другой. Чувствуется, что эти воспоминания писались под диктовку или даже под нажимом и при этом большие расхождения в описании некоторых событий. В воспоминаниях участников группы может и есть доля правды. Однако принимать их за правдивый документ нельзя». Чи довели до Кузнєцова думку колишнього командира Холминського партизанського загону, мені невідомо. Свою доповідну записку про групу Олени Білевич він все-таки використав у «Літопису».

До свого 80-річчя Кузнєцов видав кольоровий альбом «Священная пам'ять війни: Чернігів 1941–1945» (2005), розрахований на туристів. Тут вміщено фото меморіальної дошки, яку прикріплено на стіні залізничного вокзалу і відкрито за його клопотанням наприкінці 80-х рр. На ній викарбовано імена трьох керівників підпільних груп на залізниці: Миколи Гольника, Григорія Маркіна і Василя Ховрича. За документами обласного архіву лише Григорій Олексійович Маркін є керівником підпільної групи на Чернігівському залізничному вузлі. На дошці перелічено імена 20 підпільників, серед яких шестеро дійсно учасники підпільної групи. Ім'я відомого партизана Івана Мишка також викарбовано на меморіальній дошці. За списками робітників залізничної дільниці на 26 грудня 1942 року, він працював у 1-му, 2-му і 3-му окологках Чернігівського депо¹²⁹. Ось що Іван Артемович розповів Івану Івановичу Водоп'яну: «В октябре 1941 г. в с. Неданчичи Любечского района была создана инициативная группа патриотов Родины. По заданию меня послали работать на железнодорожную станцию [в Неданчичах. – Авт.] по доставке продуктов рабочим. Я связался с нежинскими подпольщиками с Кузьменком, в Прилуках с Козаченко, в Киеве с Ткаченко и Черепановым». Жодного слова про спільну працю з підпільниками – залізничниками з Чернігова. Є на меморіальній дошці прізвище Ми-

¹²⁹ ДАЧО. – Ф.Р. – 3001. – Оп. 1. – Спр. 517. – Арк. 66, 67 (об.), 71.

коли Чміля. З цитованого вище листа Віри Василівни Данилової роблю висновок: цього «підпільника» «породив» Феодосій Беляєв, а Герард Кузнєцов увічнив у мармурі.

З книги в книгу переводить він командира спеціального батальйону оберштурмбанфюрера СС Гейнца Кросса. Переповідаючи його біографію, підкреслюючи його австрійську національність, каліцтво на Першій світовій війні (втратив ногу і пересувався на протезі), Кузнєцов виклав манеру Кросса викрикувати накази і подробиці «діяльності» батальйону без документальних посилань: *«Новобранцев этой части учили строевой подготовке на базарной площади, и черниговцы, свидетели этого зрелища, потешались над комической сценой, когда новоиспеченные эсэсовцы, не знавшие немецкого языка, приводили в ярость офицера, который их муштровал. По команде «линкс» (налево) часть солдат поворачивались вправо и чуть не сталкивались лбами с теми, кто правильно понимал команду. То же самое повторялось по команде «рехтс» (направо). Немец в бешенстве топал ногами и грязно ругался. Толку от его ругани было мало, ибо многие добровольцы имели от силы 4 или 5 классов образования и постигнуть сразу множество команд на чужом языке им было просто не под силу»*¹³⁰. Слабо віряться в те, що німці влаштували плац для військової муштри на базарній площі. Мабуть, Кузнєцов це збагнув сам, тому що далі написав: *«Лоняв, что они выставили своих подопечных на посмешище, немцы стали проводить строевую подготовку солдат карательного батальона СД в другом месте, подальше от людских глаз»*¹³¹. Окупанти турбуються за моральний стан зрадників?! Як пише автор, про це він дізнався від жителя Чернігова Л.К.Максименка, який ніхто інший, як рідний брат дружини Кузнєцова – Леонід Костянтинівич Максименко, 1925 року народження, ровесник і приятель довоєнних і воєнних «дитячих» забав. Після війни оселився в далекому російському місті Перм.

Ще одна цікава подробиця без посилань на документальні джерела: *«В обязанности батальона входило: обеспечение охраны на улицах, когда из черниговской тюрьмы в обтянутых черным брезентом грузовиках вывозили на расстрел ее несчастных узников. В случае побега смертника во время следования к месту расстрела начальство строго наказывало как постовых эсэсманов, так и немцев с конвойной легковушки. Однако и те и другие запросто выходили из положения, если кто-то сумел убежать у них из-под носа. Дело в том, что главная задача конвойных состояла в том, чтобы количе-*

¹²⁹ Російською мовою – «направо».

¹³⁰ Таку ж освіту мав і сам Кузнєцов. Лише у 1956 р. він заочно закінчив 9 класів. І було йому тоді 30 років.

¹³⁰ Кузнєцов Г. Край непокоренный: Черниговщина. 1941–1945 г. – Чернигов, 1995. – С. 78.

¹³¹ Там само.

ство заключенных, затолканных в кузов грузовика на тюремном дворе, точно соответствовало числу выгруженных из машины возле могильной ямы, где командовавший расстрелом офицер СД расписывался в накладной о приемке «груза»¹³². Вражаюча обізнаність. Далі Кузнєцов оповідає жажливі подробиці розправи над жертвами по вул. Радянській (нині Шевченка) поблизу стадіону імені Гагаріна, які намагалися втекти. Їх було троє. Двом чоловікам вдалося врятуватись. Третього було вбито. Ось як про це пише Кузнєцов: «Кровь, льющаяся из пробитой головы, оставляла на земле багровый след. Убитый оказался молодым парнем. Судя по тому, что на нем были брюки галифе цвета хаки, это был пленный красноармеец. На нем еще имелась нательная рубашка, грязная и порванная. Вероятно, ее сняли в тюрьме перед посадкой в грузовик. Подтянув труп к автомашине, полицаи забросили его в кузов»¹³³. А щоб кількість жертв зійшлася, поліцаї схопили хворих старого і стару з найближчого будинку. Кузнєцов констатує: «Естественно, при разгрузке машины со смертниками у ямы в Кривовещине счет сошелся с цифрой, проставленной в накладной в тюрьме»¹³⁴. І знову без посилань на архівні матеріали. Дозволю собі ще одну цитату: «...летом 1942 года карательный батальон СД совершил рейд из Чернигова в Городнянский район, где партизаны убили несколько немцев и полицеев. Каратели сожгли село и хутор вместе с жителями. Об этом проговорились в Чернигове некоторые полицаи после возвращения из своей карательной экспедиции...»¹³⁵. Я підкреслила це речення, аби запитати: кому обмовилися карателі? Кузнєцову? Де посилання знову-таки на архівний документ?

Герард Олексійович вільно поводитьсь з документальними джерелами. У деяких його статтях містяться посилання на Архів Ради ветеранів 1-го Воронезького з'єднання партизанських загонів та на неопублікований щоденник Михайла Шукаєва¹³⁶. На запит члена громадської ради Чернігівського історичного музею Михайла Никифоровича Павленка Радянський комітет ветеранів війни 15 квітня 1987 року направив поштову листівку такого змісту: «Сообщаем на Ваше письмо, поступившее в Советский комитет ветеранов войны, что совет ветеранов 1 Воронежского соединения созданным не значитя. Комитет сведениями о дневнике М.И. Шукаева не располагает».

¹³² Там само, с. 78–79.

¹³³ Цього військовополоненого перед стратою карателі роздягнули, а М. Галанова та П. Сірого – навпаки? На фотографії, вміщеній між стор. 192–193, на якій буцімто зображено саме їх (так переконув Кузнєцов), всі четверо повішених добре взуті і одягнені.

¹³⁴ Там само, с. 79–80.

¹³⁵ Там само, с. 80.

¹³⁶ Там само, с. 77.

¹³⁷ Кузнєцов Г.О. Стежками рідного краю: (Зб. публ.). – Чернігів, 2005. – С. 95.

Коли я думаю, навіщо Кузнецов ігнорує архівні документи або вільно з ними поводить, перекручує події, бреше про Чернігівське підпілля, або фальшує факти, то приходжу до такого висновку: йому важливо показати, що люди з чистою совістю – то міф.

«Прошу прийняти міри»

20 серпня 1941 року розпочався відхід 5-ї армії генерала Михайла Потапова, до складу якої входив 31-й стрілецький корпус полковника Миколи Калініна і підпорядкована йому 193-я стрілецька дивізія полковника Олександра Берестова. За директивою штабу Південно-Західного фронту 193-я стрілецька дивізія відходила з іншими частинами у напрямку Народичі, Рожава, Неданчичі. То був перший етап. Другий відбувався 25 і 26 серпня. Оборону на рубежі Лоєва і Мньова тримала 193-я сд разом з 331-м гаубичним артилерійським полком із складу 22-го механізованого корпусу.

28 вересня 1941 року німці нанесли удари в розрив між 200-ю та 193-ю сд в напрямку Костіно, Задеріївки. Німецькі 17-а та загін 45-ї піхотних дивізій зайшли у тил 193-ї сд, яка обороняла дніпровський рубіж. Далі події розвивалися так. 1 вересня 1941 року розрізнені частини цієї дивізії з'єдналися в районі села Убежичі. Звідси за наказом командування 31-го стрілецького корпусу 193-ю сд відведено на рубіж Довжик, Кувечичі, потім – на Кези, Духовщина. 2 вересня 1941 року дивізія неймовірними зусиллями утримувала рубіж Павлівка, Брехуни. 7 вересня 1941 року 193-я сд відійшла в село Малі Осняки. 8 вересня з ранку західніше Чернігова німці перейшли у наступ і відтіснили 193-ю і 200-ю стрілецькі дивізії. До кінця дня німецькі підрозділи захопили Андріївку, Ведильці, Малі Осняки, Жеведь, Смолин, Гнилуші. 193-я сд, яка потрапила в оточення, пробивалася до Десни і до вечора 8 вересня 1941 року досягла лісу на південь від Андріївки. Тут кілька діб точилися кровопролитні бої з 17-ю і 98-ю піхотними дивізіями ворога, яким допомагала авіація. Надвечір 12 вересня 193-я сд займала оборону на рубежі Киселівка, Адамівка. До 21-ї години 15 вересня замкнулося кільце оточення частин 5-ї армії в районі Лохвиці на Полтавщині. З оточення вивалося 300 бійців і командирів 193-ї сд. Серед них не було політрука роти регулювання старшого лейтенанта Миколи Михайловича Тарануценка, про якого піде мова у цьому розділі.

Як я вже зазначала, артилерійське забезпечення здійснював 331-й гаубичний артилерійський полк. Батареєю у цьому полку командував лейтенант Петро Павлович Леонтєв. Він вийшов з оточення.

А що сталося з Миколою Таранущенком? За його словами, 9 вересня 1941 року поблизу села Пакуль Михайло-Коцюбинського району він отримав легке поранення в ногу. В свою дивізію не повернувся. В листі від 21 листопада 1984 року на ім'я Володимира Денисовича Драгунова, керівника обласного штабу «Пошук», ушавлений партизан і Герой Радянського Союзу Георгій Сергійович Артозєєв писав: *«Я Николая [Таранущенка. – Авт.] знаю с 1944 г. Мы вместе учились на 6-месячных курсах при ЦК КПУ в Киеве, жили в одной двухместной комнате. Шесть месяцев мы жили рядом, и я никак не мог понять, как он мог быть секретарем М.- Коцюбинского райкома партии в подполье. Ведь он не местный, с Кавказа, остался на оккупированной территории. Как и многие другие – в примках. Сидел он в селе спокойно, а в это время рекой лилась кровь за Родину, а в 1943 г. вылез на землю мокрую от крови людской».*

Цей лист дає підстави говорити, що Таранущенко знайшов собі притулок у Михайло-Коцюбинському районі. На моє запитання, коли він, у часі, опинився поблизу Чернігова на чолі партизанської групи, його біограф Володимир Павлович Манойленко відповів: у квітні 1942 року, коли перейшов лінію фронту з-під Харкова. Як це могло статися? Адже Чернігівщину окупанти включили до «прифронтової зони», котра цілком знаходилася під владою гітлерівського командування. Вона відокремлювалася від рейхскомісаріату «Україна» кордоном, який можна було перетнути у визначеному місці, маючи спеціальну перепустку¹³⁷. Хто її видавав, зрозуміло. Гадаю, Манойленко переплутав місяць. І ось чому. Взимку 1942 року Таранущенко, перебуваючи на терені Михайло-Коцюбинського району, вирушив на Київщину, «зашел в Запоричи, где жил бывший руководитель группы т. Еременко и член его группы Дасюк. Предупредил и их, что Новиков будет в районе в марте 1942 года и что все должны собираться в М.- Коцюбинских лесах. Пожив у него несколько дней, я опять пошел в сторону Миргорода. Дошел до Хорольского р-на. Там встретил военнопленного Севостьянова [нерозбірливо ім'я. – Авт.], который оказался коммунистом, и изъявил желание идти со мной. Так я проходил половину ян-

¹³⁷ Нем'ятий В. В боротьбі за зрив грабінницьких планів фашистської Німеччини. – К., 1982. – С. 33.

^{*} Так він пише у своєму звіті.

^{**} П.С. Новиков – секретар М.- Коцюбинського підпільного райкому компартії.

варя, февраль и половину марта 1942»¹³⁸. З якої причини Таранущенко сповістив Єременка і Дасюка про секретаря підпільного райкому, невідомо. Як невідомо і те, навіщо він ходив на Полтавщину. Річ у тім, що у Полтаві працювала німецька розвідувальна школа. В одному із документів від 5 грудня 1942 р. за підписом начальника УШПР майора держбезпеки Тимофія Строкача знаходимо такі рядки: «По данным от 6.02.1942 г., в Полтаве, той же области, полиция имеет свою школу на 40 человек. Школа и общежитие помещаются в доме №21 по Сенной улице»¹³⁹. Саме Полтавська школа поставляла кадри для абверкоманди-101, яка діяла проти Північно – Кавказького та 1-го Українського фронтів¹⁴⁰.

Повернувшись до Михайло-Коцюбинського району, він відкопав зброю, яка виявилася у хорошому стані. Став чекати на повернення Новикова та Єременка. Але два тижні очікування виявилися марними. І тоді, за словами Таранущенка, він розпочав роботу по створенню партизанського загону. Випадково поблизу села Антоновичі зустрів військовополонених Афанасьєва Олексія та Рижкова Івана, котрі начебто хотіли перейти лінію фронту. Так їх стало четверо. Озброєні, вони із засідки стріляли по сільських поліцаях. Цитата із звіту Таранущенка: «За убитых немцы начали арест комсомольцев и актив. А это в свою очередь вызывало возмущение со стороны населения, т.к. немцы арестовывали 100 человек за одного полицейского»¹⁴¹. Інколи окупанти не дотримувались цієї цифри. Наприклад, у Ведильцях взяли 50 заручників – чоловіків і жінок, цитую Таранущенка, «которые никогда не видели нас. А их арестовали за связь с нами»¹⁴². Так новоспечений партизанський командир виховував у народних мас ненависть до окупантів. Але все було навпаки. Селяни ненавиділи партизанів. І сьогодні можна відчутти відголос тієї ненависті. А вона передається вже правнукам. Ось що страшно. Як пише Таранущенко, його люди організували роз'яснювальну роботу серед селян. За так зване «порозуміння» мешканці сіл заплатили великою кров'ю. У Михайло-Коцюбинському районі спалено живцем і розстріляно 1620 людей. Кількість знищених вогнем дворів склала цифру 2427¹⁴³. А також у травні 1943 р. повністю спалено села Ведильці, Пакуль та хутір Хропатий.

Російський історик Олександр Гогун відзначає: «У звіті від 19 грудня 1942 р. Громадського антикомуністичного комітету (Антик), який був близьким до Армії Крайової, зазначалося, що основним про-

¹³⁸ ДАЧО. – ф. П – 470.

¹³⁹ Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917–1953: У 2-х кн. – К., 1994. – Кн. 2. – С. 337.

¹⁴⁰ Чув С. Украинский легион. – М., 2006. – С. 151.

¹⁴¹ ДАЧО. – ф. П – 470.

¹⁴² Там само.

¹⁴³ Студьонова Л. Долі, обпалені війною. – Ніжин, 2005. – С. 34.

тивником червоних партизанів в білорусько-українському Поліссі в 1942 р. була допоміжна поліція, яка складалася переважно з місцевого населення: «З весни цього року на цій території з'явився новий сильний політичний чинник у вигляді банд, АБО ПАРТИЗАНСЬКИХ ЗАГОНІВ, які вільно пересуваються територією та на яких німці не звертають жодної уваги. Це відносно великі (з кількох сотень людей) загони, добре озброєні (автоматична зброя), що частково складаються із «східняків», частково з місцевої сільської молоді, які без жодного плану кружляють тереном, власне, не роблячи нічого суттєвого у військовому сенсі. Нечисленні диверсії на залізниці, напади на маєтки, підпал врожаю й дезорганізація лісництва – усе це описи їхньої діяльності. До цивільного населення вони ставляться загалом добре, лише час від часу грабують – забирають то одне, то інше. ЗНИЩУЮТЬ ІЗ ЗАСІДОК МІСЦЕВУ ПОЛІЦІЮ Й КЕРІВНИКІВ МАЄТКІВ. Проти німців іноді проведуть якусь сплановану акцію. Вони значною мірою дезорганізували господарське життя, **СЕРЕД СЕЛЯН ВИКЛИКАЮТЬ СТРАХ**, а в певних груп – симпатію. Це чинник, на який треба звернути увагу, оцінюючи ситуацію в разі її зламу»¹⁴⁴.

Як бачимо, почерк той самий, що і в Михайло-Коцюбинському районі. Важливими є свідчення начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Строкача: «Карателі почали організовувати «фальшиві» банди, як вони самі називали створені ними «фальшиві партизанські загони». Ці загони комплектувались з есесівців, поліцаїв, жандармів. «Фальшиві партизанські загони» повинні виявляти людей, які співчують партизанам і які готові їм допомогти, а потім жорстоко розправлятися з радянськими людьми. Бандитів приймали, як братів. У домах їх пригощали молоком, горілкою і годували, давали багато продуктів і кращих коней»¹⁴⁵.

Зовнішній вигляд Тарануценка описано Іваном Михайловичем Бовкуном, командиром партизанського з'єднання «За Батьківщину», в книзі «Подвиг под псевдонимом»: «*Николай Михайлович ходил в трофейном кителе, галифе, хромовых сапогах. По внешности от офицера вермахта его отличала лишь старая, повидавшая виды пограничная фуражка*». (С. 235)

Тут доречно звернутися до деяких біографічних сторінок Миколи Тарануценка. Народився він 1916 року в с. Петрівка Ставропольсько-го краю. Закінчив сім класів у 1932 році. З 1930 року – член ВЛКСМ.

¹⁴⁴ Гогун О.С. Маловідомі сторінки історії радянського партизанського руху України в документах польського підпілля (1942-1944) // Укр. істор. журн. – 2006. – №3. – С. 151.

¹⁴⁵ Строкач Т. Наш позивний свобода. – К., 1966. – С. 240–241.

¹⁴⁶ Зібрані В.Д. Драгуновим.

Один рік навчався на курсах вчителів початкових класів. Опісля працював вчителем, кочегаром, рахівником. У 1934 році Таранущенко заарештували і позбавили членства у комсомолі. Владивостокський народний суд розбирав справу Миколи Таранущенко. Відбув три роки покарання у радгоспі НКВС с. Галенка Приморського краю. Але він ніколи не згадував про цей період свого життя.

Зліва: В.Д. Драгунов

У чому полягала причина його арешту? Щоб з'ясувати це, я звернулась до Управління внутрішніх справ Приморського краю Міністерства внутрішніх справ Російської Федерації. Відповідь, датована 28 вересня 2005 року, була такою: *«На Ваше заявлення, поступившее в адрес отдела реабилитации жертв политических репрессий Информационного центра УВД Приморского края, сообщаем, что Информационный центр УВД Приморского края ОРАФ УФСБ по Приморскому краю, сведениями в отношении гр. Таранущенко Николая Михайловича, 1916 г.р. не располагает. Зам. начальника отдела Л.Л. Токарь».*

Відбувши покарання, він оселився у Новосибірську. Влаштувався рахівником до їдальні № 8. Потім переїхав у станицю Милованово Кропоткинського району Краснодарського краю. Із довідки Чернігівського обласного військового комісара полковника В.Шкриби від 2 листопада 1984 року, направленої з листом на адресу Головного управління кадрів Радянської Армії і ВМФ СРСР: *«Таранущенко Н.М. призван в ряды Красной Армии Кропоткинским РВК в 1937 году. Проходил службу на Дальнем Востоке в 66 и 211-й стрелковых полках 22-й стрелковой дивизии, где ему присвоено первичное офицерское звание «младший политрук» (приказ НКО №0880 или №878 от 22.09.1939 г.). В период с сентября 1940 по июнь 1941 г. был слушателем в Московском военно-политическом училище им. Ленина. Приказом НКО №01505 от 9.06.1941 г. откомандирован в распоряжение Киевского Особого военного округа, где был зачислен в штат 193 сд. Эта дивизия в составе 5-й армии ЮЗФ в начале сентября 1941 г. с боями отходила через территорию Черниговской области».* До цього документа додаю, що Таранущенко відновив своє членство у комсомолі, у 1938 році його прийняли кандидатом у члени партії, а у вересні 1939 року він став комуністом. По закінченні полкової

*** З якої причини М.Таранущенко потрапив до Владивостоку, невідомо.

школи служив заступником політрука цієї школи. На той час Таранущенко був одружений і мав дочку.

Полковник В.Шкриба просив Головне управління кадрів Радянської Армії повідомити про місце воїнської служби Таранущенка з 22 червня 1941 р. та причину і дату його звільнення з лав Збройних Сил СРСР. Проте відповіді так і не отримав.

Наприкінці лютого 1943 р. група Таранущенка з чотирнадцяти людей розташувалась у лісі поблизу села Хропатога Михайло-Коцюбинського району. Місцевий житель Прохор Хропатий до групи цих лісових мешканців привів тринадцять оточенців на чолі із Володимиром Саричевим, який став командиром відділення, а Таранущенко – командиром цього невеликого загону. На початку березня 1943 року на людей Таранущенка вийшла група розвідників Кузьми Гнідаша. Серед них був й Олександр Михайленко. Так Микола Михайлович Таранущенко став законним партизаном. Він очолив загін, а у червні 1943 р. – партизанське з'єднання ім. М. Коцюбинського.

По-іншому склалася доля Петра Павловича Леонтьєва. Як я вже сказала, він вийшов з оточення. «Справка Главного управления кадров Министерства обороны СССР» від 31 січня 1985 року сповіщає, що *«...старший лейтенант ЛЕОНТЬЕВ Петр Павлович закончил курсы молодых лейтенантов при 8 стрелковом корпусе; занимал должности: с марта 1940 г. – командир взвода 331 гаубичного артиллерийского полка РКК; с августа 1941 г. – заместитель командира батареи 331 гаубичного артиллерийского полка; с ноября 1941 г. – заместитель командира батареи 555 гаубичного артиллерийского полка РКК [Резерву Головного Командування – Авт.]; с февраля 1942 г. – командир батареи 3 гвардейского артиллерийского полка РКК. Других сведений у Главного управления кадров нет. Начальник 2 отдела Прокопьев».*

Почалися нові пошуки. Встановлено, що Петро Леонтьєв служив у складі 38-ї армії під командуванням В.В.Циганова. Наказом командарма Петру Леонтьєву в лютому 1942 року присвоєно звання «старший лейтенант».

У боях під Харковом наприкінці травня 1942 р. старший лейтенант Леонтьєв був тяжко поранений у стегно, втратив багато крові. Опинився в оточенні. Але цього разу вийти з нього не судилося: він потрапив у полон. Пригнали військовополонених у Лубенський концтабір. Через деякий час Петро Леонтьєв дав згоду німцям вступити до 121-го карального козачого батальйону. Його сформували з військовополонених донських і кубанських козаків для боротьби з партизанами. Очолив підрозділ німецький капітан Кюнцель. Командний склад призначили з козаків. Прізвище командира батальйону Малахов. Ад'ютант Кюнцеля – Попов. Командирам рот Леонтьєву, Калачову і Сорокіну німці присвоїли офіцерські звання.

На початку березня 1943 року батальйон повстав. Німецьких офіцерів перебито. Киянка Софія Цакун, член Президії Міжнародного Фонду пошуку, наводить у своїй книзі трофейний документ: *«Рейхскомиссар Даргель из Ровно сообщил 8.03.43 г.в Берлин, что генерал-комиссар Житомира доложил: «121-й казачий батальон из боевой группы фон Бредова, состоящий в подчинении начальника войск СС и полиции Житомира, перешел вчера в районе Хабное к бандитам вместе со всем оружием и транспортными средствами. Сначала казаки убили немецкого командира батальона капитана Кюнцеля и немецкого младшего командира, двух ранили»*¹⁴⁶.

Зачинатель бунту – командир роти Петро Леонтьєв. Він знайшов контакти з опергрупою ГРУ, якою командував Кузьма Гнідаш, через зв'язкового Андрія Новодіда. Батальйон у повному складі прибув під опіку Кіма. Так народився новий партизанський загін імені Будьонного, командиром якого став пізніше Володимир Саричев. Після утворення партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського Петра Леонтьєва було призначено заступником Миколи Тарануценка.

Так вони опинилися поруч. Дивовижно: ці люди були земляками. Петро Павлович Леонтьєв народився в 1915 р. в с. Псебай Лабинського району Краснодарського краю. Микола Тарануценко певний час працював рахівником в станиці Милованово Кропоткинського району Краснодарського краю. Це – поруч із рідними місцями Леонтьєва. Та й служили вони у 5-й армії генерала Потапова.

Яка таємниця стояла між Тарануценком і Леонтьєвим? Чому через багато десятиліть опісля війни проти прізвища Леонтьєва у списку партизанських командирів червоним олівцем Тарануценко писав «предатель»? Чому Микола Михайлович наказав вбити Петра Павловича саме того дня, коли Кузьма Гнідаш відбув на завдання? Сьогодні про це ніхто не може сказати. До того ж, обох хранителів того, що сталося між ними, немає на цьому світі.

Однак залишився документ, написаний Тарануценком у травні 1971 року і названий ним довідкою про Леонтьєва. В ньому йдеться про те, що 1942 року в Лубнах Полтавської області німці створили каральний батальйон із військовополонених уродженців Дону і Кубані у кількості трьохсот людей. Серед них був і старший лейтенант Петро Леонтьєв, котрий здався у полон. Незабаром батальйон відбув для практичних дій у селище Янів Чорнобильського району Київської області, де перебував до березня 1943 року. Цитую: *«Зона действий карателей – Киевская, Житомирская и Черниговская области и районы Белоруссии. Каратели систематически делали вылазки, проче-*

¹⁴⁶ Село Хабне Київської області.

¹⁴⁶ Цакун С.П. Мужество непокоренных. – К., 2001. – С. 65.

сывали лесные массивы, вступали в бои с партизанами, вылаживали наших связных, грабили население. Так, в феврале 1943 г. между селами Неданчичи и Комаровка вступили в бой с моей группой, которая отстреливаясь, скрылась в лесах. Они проводили карательные операции в Комаринском, Брагинском и Хойницком районах Белоруссии, Чернобыльском и других районах Киевской области».

Неправда, що Леонт'єв здався у полон. Це підтвердили його ад'ютант Герасим Артемович Гаврилов, командир взводу 121-го козачого батальйону Яків Федорович Расторгуєв, командир роти Олександр Калачов – мешканці Волгограда та Михайло Дмитрович Найдьон – колишній партизанський розвідник з Чернігова.

Неправда і те, що батальйон здійснював каральні акції. У звіті командування партизанського з'єднання імені Попудренка про бойові дії за період з березня до серпня 1943 р. йде мова про те, що спеціальна розвідувальна група у кількості 18 людей встановила зв'язок з кількома партизанськими загонами. Цитую: «Михайло-Коцюбинський район – отряд имени М. Коцюбинского. В этом же районе установлена связь со вновь организованным отрядом под командованием т. Леонтьева П.П. Этот отряд организовался из бывших добровольцев казаков, которые, будучи брошены на борьбу с партизанами, перебили немцев и остались самостоятельным отрядом»¹⁴⁷. Документ підписали командир з'єднання Федір Іванович Коротков та комісар Семен Михайлович Новиков. А цю довідку, датовану 6 вересня 2005 року, я отримала з Державної установи «Національний архів Республіки Беларусь»: «Сообщаем, что в частично сохранившихся документах архива периода Великой Отечественной войны сведений о деятельности на территории Белоруссии партизанского соединения им. М. Коцюбинского под командованием Н.М. Таранущенко, 121-го казачьего батальона под командованием П.П. Леонтьева... не обнаружено. Зам. директора архива Л.И. Мурмыло».

Аби виправдатися за розправу над Леонт'євим, Таранущенко у пояснювальній довідці написав, що його заступник намагався зникнути. Мовляв, Леонт'єва знайшли у селі Карлівка Комаринського району Білорусії. Пояснив, що заблукав. Однак Таранущенко зробив свій висновок: хотів втекти. Для впевненості навів показання якогось Сєвки Калініна із Мньова, розстріляного партизанами, який чув, як Леонт'єв закликав козаків до самостійних дій. Тому Таранущенко наказав арештувати свого заступника і допитати у присутності представників УШПР т. Череваша І.П. і т. Власкова. Опісля передати Леонт'єва «СМЕРШу». Виконувати наказ Таранущенко доручив командиру комендантського

¹⁴⁷ Черниговщина в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сб. док. и мат. – К., 1978. – С. 182.

взводу С.С. Пінчуку. Невдовзі той повернувся і повідомив, що Леонт'єв вдався до збройного опору і був застрелений. Таранущенко прибув на місце події і побачив мертвого Леонт'єва з автоматом ППШ в руках.

3 листа партизанського лікаря Никона Валеріановича Ангствурма Михайлові Дмитровичу Найдьону від 6 жовтня 1968 року: «Я услышал выстрел в штабе и побежал туда. Там увидел и своим глазам не поверил: передо мной лежал убитый лицом кверху с автоматом на груди П.П. Леонт'ев с побледневшим лицом, на переносице и ниже виднелись черные точки, из которых сочилась кровь. Возле него никого не было. В это время из шалаша вышел комиссар Карп Андреевич Таранюк пьяный, как всегда и, смеясь, как будто это шутка, грубо сказал мне: «Что доктор может, поможет, дай микстуру ему». Я спросил, за что, как и почему его убили? На это комиссар очень грубо захватил пистолет и стал угрожать мне, сейчас же и меня шлепнет. Я взглянул на него, как на полоумного и ушел, что я мог сказать этому деспоту и тирану. Жизнь многих людей находилась в его руках, причем всегда пьяных. Уходя от Леонт'єва, я услышал, как Таранюк давал кому-то приказ: «Снять с него автомат и одежду и закопать до горы сракой». Вот такой у нас был комиссар Таранюк.

В отряде Таранущенко был партизан-бандит Голодович Иван Макарович, который занимался грабежами. Причем, кого он грабил, того и убивал, под разными предложениями. «Завязывал язык», как он выражался. Об одной из его проделок узнал Леонт'єв и хотел его расстрелять, но Голодович узнал о его намерении и ускользнул, избежая всякой встречи с Леонт'євым. Голодович часто носил «подарки» – самогон, закуски и другие.

К.А. Таранюк

Комиссар Таранюк был крайне невежественный пьянчуга, недалекий. Кроме того, он был властолюбив, честолюбив, карьерист. Все это вместе выражалось в деспотизме, тирании и садизме. Он очень любил расстреливать. Это ему доставляло наслаждение и в этом проявлялся его садизм. Так, по его приказу были расстреляны итальянцы и венгры, пришедшие к нам от немцев. После боя под командованием Леонт'єва один боец из отряда Таранущенко оказался раненым в нижнюю челюсть. Вместо медпомощи комиссар Таранюк пристрелил его из пистолета».

Недарма ж відомий у Чернігові колишній партизан з'єднання Федорова Віктор Миколайович Анісімов назвав Таранущенка начальником поліцейського загону.

А того листа партизанський лікар Ангствурм написав на прохання Михайла Найдьона, колишнього розвідника, аби допомогти йому захистити добре ім'я Петра Леонтєєва. Михайло Дмитрович почав писати книгу про свого командира. 20 жовтня 1968 року, за два тижні потому, Микола Таранущенко і Карпо Таранюк прийшли на квартиру Найдьона, який мешкав у Масанах. Вимагали показати їм рукопис майбутньої книги [1975 р. його передано до фондів Чернігівського історичного музею. – Авт.] та листи лікаря. Таранущенко дуже нервував і невдовзі пішов геть. Таранюк залишився. Рукопису він так і не побачив, а листа Ніко-на Валеріановича прочитав. Зустрівся з ним у Києві і змусив лікаря ви-магати від Найдьона повернути свого листа. Таку письмову вимогу Михайло Дмитрович отримав 22 жовтня 1968 року і звернувся до Чер-нігівського обкому компартії України. Найдьон просив розглянути спра-ву Леонтєєва, підступно вбитого за наказом Таранущенка. Щоб його почули, він витратив два роки життя.

Трагедія з Петром Леонтєєвим *сталася* 19 серпня 1943 року. На-передодні самосуду, 1 серпня, Гнідаш вручив йому високу нагороду – медаль «Партизану Великої Вітчизняної війни» 1-го ступеня як визна-ння його бойових заслуг.

Командир партизанського з'єднання Михайло Салай надіслав те-леграму на адресу Українського штабу партизанського руху: *«Возму-щен расстрелом Леонтъева. Неправильный. Примите меры»*. Про її зміст Таранущенко дізнався в Москві, куди його викликав ЦК КП Украї-ни. Летів він в одному літаку з Черевашем і Власковим – представни-ками УШПР. У довідці про Леонтєєва (травень 1971 року) Таранущенко писав: *«В УШПД меня пригласил к себе начальник отдела «СМЕРШ» полковник тов. Соколов и ознакомил с телеграммой на имя началь-ника УШПД тов. Строкача, направленной командиром партизанско-го отряда тов. Салаем (действовавшим самостоятельно и нахо-дившимся рядом с нашим соединением) примерно такого содера-ния: «Таранущенко безосновательно расстрелял Леонтъева. Прошу принять меры» .Ознакомившись с этой телеграммой, я спросил тов. Соколова, что от меня требуется. Напишите объяснение, от-ветил тов. Соколов. Я отказался давать объяснение и сказал ему, что ваш представитель тов. Череваш И.П. присутствовал при со-бытиях. Пусть он даст объяснение. Тов. Соколов пригласил капи-тана ЧЕРЕВАШ И.П.»* Резолюція Строкача Т.А.: *«Устно доложено»*.

* Дослівний текст.

Це полковник Соколов Василь Федорович – начальник оперативного відділу УШПР, заступник Т.Строкача на час його інспекційного відрядження до партизанських загонів України.

*** Виконував обов'язки начальника розвідвідділу УШПР, капітан держбезпеки.

Батогом обуха не перебити

На диво, Таранущенко не був покараний. Більше того, як пише Герой Радянського Союзу Георгій Сергійович Артозєєв в листі до Володимира Денисовича Драгунова від 6 грудня 1984 року, вперше вони зустрілись після визволення у Ніжині на прийомі, влаштованому секретарем ЦК КП України Дем'яном Коротченком і начальником УШПР Тимофієм Строкачем. З тих пір заприятелювали.

Георгій Артозєєв згадував: *«Мы с Николаем Михайловичем были близкими и хорошими друзьями, часто встречались у него в доме и в компаниях за столом и на прогулках. Николай очень общительный человек, любит гули, разговорчив, любит подчеркивать свою персону в главенствующей роли, деловитостью и всезнайкой, стараясь интерпретировать историю в нужном для себя духе. Он не любит подчеркивать начало развития партизанского движения на Черниговщине с 1941 г. Его слава ходила большая, и он летал, не чувствуя перед собой препятствий и земли под собой».*

У 1944 році обох направили на шестимісячні курси при ЦК КП України у Києві. Молоді і гарні чоловіки жили в одній кімнаті на двох. Часто ходили у гості до Збанацького. Георгія Сергійовича неприємно вразило те, що серед гостей були люди, яких він відніс до категорії, *«находящихся в немецкой оккупации, откровенно сказать, привлекаемых к славе партизан, называя себя связными партизан».* У листі від 21 листопада 1984 року на ім'я Драгунова Артозєєв писав: *«После учебы нас с Таранущенко оставили на работе в Черниговском обкоме. Я был инструктором по кадрам, а Таранущенко – инструктором по военному отделу у партизанского дезертира Демченко».* «Жора – лесное чудо», як його називали побратими, так написав не випадково. Про боягуза Демченка знали партизани. А у «Щоденнику» Миколи Попудренка є запис про те, що він увесь час скиглив, тому командир відпустив його додому¹⁴⁸.

Чим більше спливало часу, тим більше Артозєєв розчаровувався, спостерігаючи за своїм приятелем. У його листі є такі жорсткі слова: *«Таранущенко окружил себя темными людьми, трехдневными партизанами, создал списки связных и подпольщиков, старательно защитил и трудоустроил их своей властью на работы в Чернигове, а теперь они поднялись и благодарят его окружением. Он стал не один... и теперь трудно бороться против их силы. ...Федоров даже ревниво оценивает недругов Таранущенко. Плетью обух не перебить».* Це правда, але й гірка характеристика. Всі, хто намагався

¹⁴⁸ Попудренко М. Щоденник. – К., 1949. – С. 37.

встановити справедливість щодо Леонтьєва, як і Артозєєв, дійшли висновку, що Тарануценко не міг бути секретарем Михайло-Коцюбинського райкому партії у підпіллі. Тому що не місцевий. Тому ще не був на обліку в Чернігівській обласній парторганізації. Тому що на окупованій території жив у приймах.

Зацікавила доля Пилипа Сидоровича Новикова. На згадуваному диспуті, який відбувся 19 червня 2006 року в Чернігівській міській бібліотеці імені Коцюбинського, колишня партизанка Олександра Семенівна Сердюк-Приступа розповіла, що Тарануценко мав великі неприємності із-за Пилипа Новикова. Перший секретар Чернігівського обкому партії Михайло Кузнєцов, який прийшов на цю посаду в 1943 році, вимагав від Тарануценка сказати, як він вбив Новикова – в спину, або по-іншому. *«Ему пришили целое дело»*, – сказала Сердюк-Приступа.

На мій запит я отримала наступний документ: *«В архівному фонді Чернігівського підпільного обкому КП(б)У у звіті про роботу підпільного Михайло-Коцюбинського райкому КП(б)У у період тимчасової німецької окупації 1941–1943 рр. виявлені такі відомості про Новикова Пилипа Сидоровича: за рішенням Чернігівського обкому КП(б)У у Михайло-Коцюбинському районі був залишений підпільний РК КП(б)У, секретар якого призначений Новиков Пилип Сидорович. В зв'язку з переслідуванням німцями Новикова П.С. та його сім'ї, він вирішив на період зими 1941–1942 року виїхати з району і повернутися у квітні 1942 року для продовження організації партизанського загону. У січні 1942 року Новиков П.С. виїхав з району, плануючи повернутись для продовження підпільної роботи до травня 1942 року. У квітні 1942 року Новиков до району не повернувся. Згідно із списком членів та кандидатів ВКП(б), залишених на окупованій території, Новиков Пилип Сидорович, секретар підпільного РК КП(б)У знаходився на території до січня 1942 року, після чого вибув до БРСР, де знаходився у партизанському загоні. Станом на 11 липня 1945 р. був секретарем РК КПБ м. Шклов Могильовської обл. БРСР»*. (ДАЧО. – Ф. П – 470. – Оп. 16. – Спр. 30. – Арк. 1–2. – зв.; 38, 4б). Так коли ж між Тарануценком і Новиковим міг відбутися смертельний поєдинок? Питання залишається риторичним.

Герой Радянського Союзу Григорій Васильович Балицький, ушавлений партизан Чернігівсько-Волинського з'єднання, 14 травня 1976 року через канцелярію Кіровоградського обкому компартії надіслав листа тодішньому керівництву Чернігівського обкому компартії, в якому укліно просив вникнути у викладені ним сумнівні факти, що стосуються

* У Ведильцях Чернігівського району після відходу Червоної Армії в 1941 році переховувався у Галі Музиченко, яку німці з родиною пізніше спалили.

воєнної біографії Таранущенка. Відповідь від 31 травня 1976 року являла собою відписку: Михайло-Коцюбинський підпільний райком партії утворився в червні 1943 року за участю уповноваженого підпільного обкому партії С.Л.Грищенка, секретарем став Таранущенко. Звіт підпільного райкому затверджений 15 травня 1945 року. І все.

4 вересня 1984 року Володимир Денисович Драгунов склав доповідну записку на ім'я керівника Чернігівської обласної парторганізації, в якій порушив тему Таранущенко – Леонт'єв. Це був своєрідний звіт про розслідування з кінця 1983 року, яке він провів на прохання Варвари Тимофіївни і Світлани Петрівни Леонт'євих. Вони хотіли знати правду про загибель їхнього чоловіка і батька. Володимир Денисович ту правду знав і міг би відверто про неї сповістити. Але, як людина порядна і совісна, він хотів, аби на листа Леонт'євих відповів найголовніший представник місцевої влади. У доповідній записці Драгунов писав, що Петро Леонт'єв повів за собою батальйон у складі 300 вояків. Заколотники перебили німецьких офіцерів, забрали для партизанів 16 кулеметів, 300 гвинтівок, величезну кількість боєприпасів, 30 возів з продовольством та різним майном, 110 коней. 121-й каральний козачий батальйон було переформовано на партизанський загін імені Будьонного. 20 червня 1943 р. він увійшов до складу з'єднання імені Коцюбинського, а Петро Леонт'єв обійняв посаду заступника командира, тобто Таранущенка. За два місяці Леонт'єва підступно вбито. Аби розібратися у кривавій драмі, що сталася, Таранущенка відкликали до УШПР. Командиром партизанського з'єднання імені Коцюбинського призначили майора Йосипа Брунова. Керовані ним партизани надали значну допомогу 8-й стрілецькій дивізії при форсуванні Дніпра. Однак ім'я цього командира невідоме чернігівцям. В особистій справі Таранущенка, писав Драгунов, виявлено *копію* (не оригінал?) довідки УШПР від 6 січня 1944 року про те, що він, Таранущенко, перебував у діючому партизанському загоні з 1 вересня 1941 року до 6 жовтня 1943 року на посаді командира з'єднання партизанських загонів. Цей документ не відповідає дійсності.

Драгунов просив керівництво звернути увагу на його доповідну за для одного: історична справедливість по відношенню до Леонт'єва має перемогти. Проте і цей лист залишився без відповіді.

1 грудня 1984 року колишній секретар Холминського підпільного райкому партії Іван Іванович Водоп'ян у своєму письмовому зверненні до тієї ж інстанції також звертав увагу на несправедливість, узаконену Таранущенком. Після розстрілу Леонт'єва його відкликали до УШПР, який знаходився тоді у Москві. До з'єднання не повернувся. Командиром було призначено уповноваженого УШПР майора Йосипа Натановича Брунова. По завершенні визвольних боїв він склав звіт і доручив Володимирі Саричеву, командирі партизанського загону імені Бу-

дьяонного, відвезти його у Харків. Як наслідок, документ був загублений. Працюючи в обкомі, Таранущенко написав новий звіт – №2. Його затвердили. Опісля він склав ще один – за №3, в якому зазначав, що за час свого перебування у Михайло-Коцюбинських лісах до березня 1943 р. не чув про існування будь-яких партизанських загонів. За словами Таранущенка, полонені поліцаї інколи говорили, що їх ганяли на партизанів аж у Корюківські ліси, але ніхто з них їх там не бачив. Тому, мовляв, його загін перебував поза зв'язку з іншими загонами до березня 1943 року. Водоп'ян назвав ці твердження брехливими. На думку автора звернення, Таранущенко і не думав про спільні дії з іншими партизанськими підрозділами. Ще восени 1941 року вкрили себе славою Добрянський партизанський загін, обласний загін під командуванням Миколи Попудренка. Про сміливі і мужні дії партизанів Чернігівщини Радянське Інформбюро повідомило 3 жовтня 1941 року. Чернігівські партизани провели блискучу операцію 1 грудня 1941 р. в селі Погорільці Семенівського району. З 1942 р. у міжріччі Десни і Дніпра боролися з ворогом загони братів Науменко, Івана Бовкуна, Юрія Збанацького та інші. Загін же Таранущенка, писав Водоп'ян, складався з карних злочинців, алкоголиків, грабіжників, тих, хто служив окупантам. Був серед них Яків Деркач, якого Таранущенко приголубив. Навіть представив до нагородження орденом Червоної Зірки. Однак військовий трибунал засудив Деркача до вищої міри покарання як бандита. Заступництво Таранущенка не допомогло. Вбивство Леонтєєва здійснено такими ж бандитами. Іван Іванович писав, що живі колишні партизани, які ладні розповісти дещо, але налякані Таранущенком, мовляв, вб'є.

Водоп'ян просив створити компетентну комісію, яка б нарешті розставила всі крапки над «і». Однак відповіді так і не дочекався.

А тим часом Микола Михайлович заходився ліквідувати пролом у своїй воїнській та партизанській біографії.

По-перше, йому не сподобався власний образ у повісті Бориса Гусєва «За три години до світанку»: кар'єрист, заздрісний, самовпевнений, брехун, жорсткий, вбивця Леонтєєва (у повісті він носить ім'я Юрія Павлова), готував замах на Гнідаша. Правда, письменник дав Миколі Михайловичу інше прізвище – Тарашук, але майже всі здогадались, хто це насправді.

По-друге, виникла необхідність доводити, що він, Таранущенко, чотирнадцять місяців не відсиджувався за жіночою спідницею чи робив

* Мабуть, все-таки захистив. Тому що в газеті «Чернігівські відомості» (2006. – 1 берез. – С. 5) вміщено статтю Ю. Ганжі «Спасібі за світле небо, за весну 45-го...», в якій міститься інформація про живого Якова Трохимовича Деркача, побратима і першого помічника Таранущенка, кавалера ордена Бойового Червоного Прапора, який прийшов на зустріч трьох поколінь в Чернігівському колеґіумі №11.

щось ганебне проти своїх, а воював з німцями партизанськими методами. А допомогти йому могла лише одна людина, ім'я якої Шура Михайленко. І став Микола Михайлович просити Олександра Дмитровича написати на папері кілька рядочків приблизно такого змісту: *«тов. Таранущенко підтримував контакти з керованою мною підпільною групою з лютого 1942 року до дня визволення Чернігова 21 вересня 1943 року»*. Чомусь Шура Михайленко виявився упертою людиною і такої довідки не склав, бо вперше побачив Таранущенка у березні 1943 року серед лісових дерев. Тоді Микола Михайлович із своїм біографом Володимиром Павловичем Манойленком зайшли з іншого боку.

Так народилась оповідка про те, як у Ведильцях вересневого дня 1941 року доля звела Таранущенка з юною мешканкою Чернігова, комсомолкою Оленою Білевич. Мовляв, це він дав їй завдання створити підпільну комсомольсько-молодіжну групу, і дівчина з цим завданням впоралась. Протягом 1983-1984 рр. на сторінках газети «Комсомольський гарт» Манойленко опублікував низку статей про діяльність підпільної групи Олени Білевич під керівництвом Таранущенка. У спогадах членів цієї групи, які вивчав Водоп'ян, містяться твердження, що в грудні 1941 року Олена зустрілась з Олександром Михайленком. Так було покладено початок співпраці. Від Олександра Дмитровича молоді підпільники мали вказівки до дій, отримували зведення радінформбюро, які переписували та розповсюджували серед населення. З цих фактів робився висновок: група Олени Білевич, створена за вказівкою Таранущенка, налагодила контакти з Михайленком. А це означає, що і командир загону імені Коцюбинського мав зв'язок з підпільною групою, залишеною для роботи у тилу ворога з вересня 1941 року. Однак, як зазначає Водоп'ян, Олександр Михайленко заявив, що ні з Білевич, ні з її групою не був знайомий.

Коли Таранущенко складав звіт, на який я тут посилаюсь, то про дівчину написав наступне: *«Белевич Лена, чл. КСМ, розвідчиця. Нещо раз ходила в гори Чернігов, добувала цінні свідчення. Во время разведки в селе Иолча БССР Е. Белевич была схвачена немцами»*. Після тортур Олену спалили живцем. Про керівництво нею підпільною групою – жодного слова. Але через десятиріччя оповідки Манойленка припали Миколі Михайловичу до душі.

На думку Артоєєва, Таранущенко *«вылез в М. Коцюбинском районе на свет божий из «подполья»* після того, як в січні і березні 1943 року великі партизанські з'єднання Ковпака, Сабурова, Федорова пройшли глибоким рейдом по Чернігівщині і форсували Дніпро в районі Лоев-Любеч. Георгій Сергійович вважав непорозумінням нагородження Таранущенка орденами Червоної Зірки у серпні 1943 року, Богдана

Хмельницького у січні 1945 року та орденом Леніна у квітні 1945 року за вміле керівництво партизанським з'єднанням (?), яким він по суті не командував під час визвольних боїв.

Георгій Артозеєв мав рацію висловитися саме так. Тому що його слова підтверджуються листом Державного архіву Чернігівської області від 27 вересня 2005 року: «Повідомляємо, що в документах архіву відомостей про представлення Тарануценка М.М. у 1943–1945 рр. до нагородження орденами Червоного Прапора , Леніна, Богдана Хмельницького не виявлено».

Чому партійне керівництво Чернігівщини не відповіло на стурбовані листи Григорія Балицького, Володимира Драгунова, Івана Водоп'яна – людей відомих і заслужених, ветеранів Великої Вітчизняної, членів партії з чималим стажем? Гадаю, ось чому. У 1970 році завдяки настирливості Михайла Найдьона спеціальна комісія Чернігівського обкому компартії України зробила свій висновок у справі загибелі Петра Леонт'єва: Тарануценко виявив самоуправство, коли наказав командирові комендантського взводу С.С.Пінчуку заарештувати свого заступника Леонт'єва; С.С.Пінчук вбив Леонт'єва без будь-яких на то причин; рішенням Чернігівського обкому компартії Тарануценко покараний лише у партійному порядку – на нього накладено партійне стягнення, яке через кілька років було скасовано. Отже питання вважалось закритим.

Але сталося так, що Михайло Дмитрович Найдьон заплатив своїм життям за добре ім'я Петра Леонт'єва. 23 лютого 1975 року його знайшли на автобусній зупинці «Сільгосптехніка» у Чернігові мертвим, з пробитим черепом. Злочинців не знайдено. Однак свою загрозу вони здійснили.

Дозволю собі такі припущення:

1. Леонт'єв, як командир роти повсталого 121-го козачого батальйону, був обізнаний з тим, що Тарануценко очолив фальшиву партизанську групу. Німці наказали йому ліквідувати Леонт'єва як підступного більшовика.

2. Інтереси німецьких і радянських спецслужб збіглися, і Тарануценко знищив Леонт'єва за наказом УШПР як відступника, що потрапив у полон (військовополонені – зрадники відповідно до наказу №270

* Орден Червоної Зірки було запроваджено Постановою ЦВК СРСР від 5 квітня 1930 р. Згідно цього документу до нагороди представляли Міністерство оборони, МВС і КДБ СРСР. М. Тарануценко не належав до цих відомств. Три ступеня ордена Богдана Хмельницького – згідно Указу Президії Верховної Ради СРСР від 10 жовтня 1943 р. Ним нагороджувались командуєчі фронтами, флотами, арміями, командири партизанських з'єднань за прорив укріплень смуги ворога, успішну операцію по форсуванню водного рубежу, за глибокий рейд у тил ворога, тощо. 10 жовтня 1943 р., коли було затверджено орден Б. Хмельницького, М.Тарануценко вже не командував з'єднанням. Теж саме і з орденом Леніна.

** Описка. Мається на увазі орден Червоної Зірки.

від 16 серпня 1941 р.) і за пропозицією німців очолив 121-й каральний козацький батальйон. Тому в УШПР Тарануценку видали довідку, котра вступає у суперечність із дійсними датами його участі у партизанському русі.

Друга версія найправдоподібніша. Пояснюю, чому. В статті Санкт-Петербурзького історика Олександра Гогуня «Заложники двух тираний» про деякі особливості партизанського руху України у роки Другої світової війни читаємо про наступне: *«В любом случае военно-полицейский и административно-хозяйственный коллаборационизм принял на оккупированных советских землях крупные масштабы уже с лета 1941 года. Этим озаботились руководители советского партизанского движения. И в то время, когда судьба родины висит на волоске, репрессивные органы разрабатывают мероприятия по ликвидации фашистской администрации на оккупированной противником территории. Приведем характерное Указание НКВД УССР №3320/СВ: ...3. Из числа имеющейся агентуры всех отделов и управлений, а равно за счет новых вербовок создать новые тергруппы численностью три-пять человек для выполнения заданий по истреблению фашистской администрации. Зам. народного комиссара внутренних дел УССР полковник Савченко»*¹⁴⁹. Олександр Гогун у цій статті піднімає проблему заручників. Історик наводить документи, які переконують, що в основі каральних заходів, які застосовували німецька і радянська сторони, лежав принцип колективної відповідальності. Розстрілювали заручників із числа односельців партизан фашисти, вбивали і гвалтували родичів запродавців партизани, поступово перетворюючись на бандитів.

Цим поясненням я намагаюся лише підступитися до причин безкарності Тарануценка і мовчазного спостереження з боку влади за людьми, які прагнули верховенства правди і закону. Розкрити ці причини я не в змозі, тому що в Україні заборонено дослідження архівів колишнього КДБ.

Отже, Тарануценка захистили у сорок четвертому і сімдесят першому роках, а 2002 р. за клопотанням Чернігівської міської ради колишніх партизанів і підпільників на чолі із Герардом Кузнецовим сесія міськради ухвалила рішення про перейменування вулиці Колгоспної. З того часу у неї інша назва – імені Тарануценка. Увічнення цієї особи хоча б таким засобом не приховає очевидне: як командира партизанського з'єднання імені Коцюбинського після вбивства Леонтєва, за

¹⁴⁹ Гогун А. Заложники двух тираний //Інтернет: Информ. бюллетень междунар. историко-просветит., благотворит. и правозащит. об-ва «Мемориал». – 2004. – 4 февр.

З приводу цього Б.Юр'єв, Д.Байнетов, Д.Михайленко і я звернулись з «Відкритим листом» до нового міського голови М.Рудьковського через газету «Гарт» (2006. – 18 трав.), але так само відповіді не одержали.

поданням Гнідаша, його відсторонили від командування. А це означає, що він не брав участі у боях під час Чернігівсько-Прип'ятської наступальної операції серпня-вересня 1943 року. Збережено оперативне зведення УШПР Центральному штабу партизанського руху про надання партизанами допомоги наступаючим частинам Червоної Армії 22-29 вересня 1943 року¹⁵⁰. У цьому документі йдеться про переправи через Дніпро і Прип'ять у селах Навози Чернігівського району та Крива Гора поблизу Чорнобиля, наведені партизанами з'єднання Тарануценка, Таранюка з 25 до 27 вересня 1943 р. Однак в звіті Тарануценка про ці дні – всього кілька загальних фраз. Тому що на місці подій його не було. Щоденник бойових дій партизанського з'єднання імені Коцюбинського, який вів М.Тарануценко, завершується записом 28 серпня 1943 р. Ця дата – початок його відсторонення від командування.

Юрій Збанацький, командир з'єднання імені Щорса, згадував: *«Український штаб партизанського руху задовго до операції розробив відомий наказ, яким визначилося місце і роль кожного партизанського загону та з'єднання. Загальне керівництво покладено на Тарануценка, який тоді ще перебував у Москві. На жаль, Тарануценко не прибув вчасно на переправу, операцію здійснено за вказівками УШПР по радіо і завдання, що були поставлені перед кожним з нас, виконані блискуче»*¹⁵¹.

Таємничий майор

Тарануценка відсторонили від командування партизанським з'єднанням. Новим командиром став його заступник з розвідки, ім'я якого не знайти у звіті Миколи Михайловича. Вперше про цю людину мені розповів Володимир Денисович Драгунов і навіть показав дві його світлини. На одній зображено заступника з розвідки у новій військовій формі з майорськими погонами на плечах. Симпатичне, усміхнене обличчя молодого чоловіка. На іншій – він поруч із комісаром і начальником штабу з'єднання. Вигляд втомлений. На ньому перетягнутий ременями військовий кітель. На голові папаха.

Звали цього офіцера Йосип Натанович Врунов. Аби знати про нього якомога більше, роблю запит. Отримую коротке повідомлення від 16 жовтня 1985 року за підписом відомого українського історика Василя

¹⁵⁰ В тилу ворога: Док. і мат. про участь партизанів Чернігівщини в боротьбі проти фашистських загарбників. – Чернігів, 1994. – С. 84–85.

¹⁵¹ Збанацький Ю. Ми – не з легенди. – К., 1973. – С. 677.

Миколайовича Нем'ятого: *«На Ваше письмо сообщаем, что согласно документам, хранящимся в партийном архиве Института истории партии при ЦК Компартии Украины, Иосиф Натанович Брунов партизанское соединение им. М.М. Коцюбинского не возглавлял, а был в нем начальником разведки».*

Але ж Володимир Денисович сказав, що з'єднанням командував Брунов. Пишу листа Юрію Олефіровичу Збанацькому. Після визволення Чернігівщини він певний час працював в УШПР і тому був добре обізнаний з тим, що відбувалося у партизанському з'єднанні імені Коцюбинського. Я отримала від письменника листа, датованого 5 листопада 1985 року, такого змісту: *«Чи пам'ятаю я Йосипа Брунова? А як же, дуже добре. Гарний це чоловік, хоробрий командир. Десь улітку 1943 року він прибув з Українського штабу партизанського руху в наш партизанський край. Це було невдовзі опісля створення з'єднання Таранущенко. Десь в кінці липня, чи на початку серпня Таранущенко вилетів у Москву і командування з'єднанням прийняв Й.Н.Врунов і в цій ролі пробув на чолі з'єднання до зустрічі з військами Радянської Армії на Дніпрі в жовтні 1943 року. На жаль, опісля того мені з ним стрічатися не пощастило, і десь він загубився. Тепер немає про нього ніяких відомостей. Якщо Вас ця особа дуже цікавить, я спробую в ближчий час розпитатися в працівників Штабу – їх залишилось дуже мало – про те, як склалася його доля опісля виходу з тилу. Поки що це найважливіше, що можу Вам повідомити. З сердешним вітанням Юрій Збанацький».* А незабаром Юрій Олефірович тяжко захворів і помер. Так обірвалася ця важлива інформаційна ниточка.

Збіглося, що водночас з листом Збанацького я отримала довідку Головного управління кадрів міністерства оборони СРСР від 6 листопада 1985 року. Начальник відділу Прокоп'єв повідомляв:

«На Ваше письмо сообщаю, что по учетным документам Главного управления кадров значится майор БРУНОВ Иосиф Натанович, 1901 г. рождения, уроженец г. Житомира, который в 1942–1943 гг. проходил службу в штабе 10 Арм. Южного фронта, а в 1942–1944 гг. в штабе партизанского движения на Украине и командиром соединения партизанских отрядов Украины. Других сведений не имеем».

Мій запит до адресного бюро Житомира, з проханням повідомити адресу хоча б кого-небудь з родичів Брунова, виявився марним: мені просто не відповіли. Збігло кілька років. У 1994 році несподівано знаходжу документ, підписаний Йосипом Бруновим як командиром партизанського з'єднання імені Коцюбинського. Це *«Наказ командування партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського про посилення боротьби проти німецьких загарбників»*, датований 13 вересня 1943 року¹⁵². Для нас він цікавий тим, що у ньому містяться завдання операти-

¹⁵² В тилу ворога: Док. і мат. ... – Чернігів, 1994. – С. 82–83.

вно-розвідувального характеру, поставлені перед загоном ім. Щорса та однією ротою загону ім. М.Коцюбинського: не допустити просування противника по дорозі Чернігів – Мороськ; здійснювати розклад гарнізонів противника по місту Чернігову; вести безперервну агентурну і військову розвідку по Чернігову. Ці завдання непогано виконували також чернігівські підпільники.

Складачі збірки професор Микола Бойко та доцент Степан Мельник, науковці Чернігівського педагогічного університету ім. Т.Шевченка, зробили посилання на Центральний Державний архів громадських об'єднань України, де вони відшукали цей документ. Так відкрився новий шлях пошуків.

Однак перш ніж звертатися до ЦДАГО, я зробила запит до Державного архіву Житомирської області. Отримала негативну відповідь: жодного документа про Йосипа Натановича Брунова у них немає. Відсутні також дані про його народження у Житомирі.

Залишилась одна надія на ЦДАГО. Довідка приголомшила і здивувала мене. Чому в Житомирському архіві немає жодного документа про Брунова? Адже він дійсно народився 1901 року в Житомирі. Його батько був зубним техніком. Помер в 1911 році. Йосип закінчив двокласне міське училище в 1917 році. Володів німецькою і молдавською мовами.

Коли сталася революція, пішов за більшовиками. Спочатку червоноармієць Брунов воював із ворогами революції у складі Левківського полку, що дислокувався у Житомирі. У 1919 році навчався у Києві на тримісячних артилерійських курсах. Брав участь у боях проти Денікіна на польському фронті. Служив у 44-й стрілецькій дивізії під командуванням Миколи Щорса. Був у житті Йосипа Брунова і партизанській загін Павлова, який діяв у тилу денікінських військ. Проте, де саме, встановити не вдалося.

На початку двадцятих років колишній старшина батареї 3-ї Казанської дивізії повернувся до Житомира. Обіймав посади секретаря губернського суду, комітету соціального забезпечення і губернського торговельного комітету. В 1931 році тридцятирічний Брунов почав працювати помічником оперуповноваженого Житомирського ГПУ. За три роки його перевели до Тирасполя, в обласне управління ГПУ. Потім Йосип служив старшим помічником начальника Першого відділу 25-го прикордонного загону, дислокованого у Тирасполі. Наступний його шлях – Західна Україна періоду возз'єднання із східними українськими землями. Йосип Брунов несе службу у штабі керівництва оперативно-чекістськими групами. Водночас є співробітником оперативних доручень Наркома внутрішніх справ. До квітня 1940 р. обіймає посаду на-

* Слова подяки за цей документ висловлюю Олександрі Сергійовичі Рубльову – доктору історичних наук, вченому секретареві Інституту історії НАН України.

чальника секретаріату УНКВС в м. Станіславі (тепер Івано-Франківськ). Потім працює в апараті управлінь НКВС у Києві та Кишиневі. З початком Великої Вітчизняної війни був командиром винищувального батальйону. Коли ж радянські війська залишали землі Молдавії, Йосипа Брунова призначено заступником начальника прикордонних військ 18-ї армії. Цю посаду він обіймав до грудня 1941 року. І знову поворот у його долі. З лютого до червня 1942 року Брунов навчався на 4-му факультеті вищої спецшколи Генерального штабу Червоної Армії в місті Казані. Йому присвоєно звання майора. З того часу Йосип Натановича зараховано до резерву Головного Розвідувального Управління Червоної Армії (ГРУ). Його направляють на Сталінградський фронт. До кінця 1942 року майор Брунов очолює 3-є відділення розвідувального відділу штабу 10-ї резервної армії.

Напередодні 1943 року – нове призначення: старший помічник начальника розвідувального відділу Українського штабу партизанського руху. У серпні сорок третього Брунова закинули на Чернігівщину як заступника командира партизанського з'єднання імені Коцюбинського з розвідки. А з 5 вересня до 13 жовтня Йосип Натанович командував з'єднанням до приходу частин Червоної Армії. Наказом УШПР за №87 від 7 вересня 1943 р. Брунов тимчасово призначений виконуючим обов'язки командира з'єднання, бо Таранущенко відрядили до Москви на не визначений термін. Однак вже за тиждень Йосип Натанович стає на чолі партизанів без приписки «тимчасово виконуючий». 17 вересня 1943 р. він видає два важливих накази. Перший стосувався Юрія Збанацького: він мав терміново повернутися на базу, бо того вимагали обставини. Другий – начальника штабу І.С. Коновалова, який відряджався до загону імені Щорса, аби організувати його переправу на правий берег Дніпра. Достеменно відомо, що партизани під командуванням Брунова надали допомогу 8-й стрілецькій дивізії під час форсування дніпровських вод.

Після визволення Чернігівщини Йосип Брунов прибув до Українського штабу партизанського руху. Наказ по УШПР за №00382 (нулі означають, що документ несе в собі велику таємницю) від 3 листопада 1943 р. містить наступну інформацію: *«За время нахождения в штабе по составлению и сдаче отчета выплаты содержания Брунова произвести соответственно с занимаемой должностью в соединении».*

Отже, звіт Йосип Натанович склав. Однак з невідомих причин він зник. Натомість Чернігівський обком партії затвердив звіт, складений Таранущенко, який тоді працював тут інструктором у військовому відділі. Таким чином ім'я Брунова стерто з документів бойових дій партизанського з'єднання ім. М. Коцюбинського, які зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.

Після короткого перепочинку майор Брунов у лютому 1944 року отримав призначення представника Українського штабу партизансько-

го руху при Військовій Раді 13-ї армії генерал-лейтенанта Миколи Павловича Пухова. Підрозділи цієї армії визволяли Чернігів від німецько-фашистських окупантів. Одна з вулиць міста носить ім'я командарма. Бійці і командири партизанських з'єднань ім. М.Коцюбинського під орудою Йосипа Брунова та ім. М. Щорса під командуванням Юрія Збанацького, загону імені Будьонного (командир Володимир Саричев), як захисники переправ на Дніпрі і Прип'яті, були зараховані до 148-ї Чернігівської стрілецької дивізії генерал-майора Андрія Авксентійовича Міщенко, складової частини 13-ї армії. Так знову перехрестилися шляхи майора Брунова із своїми партизанськими побратимами. У тому ж лютому сорок четвертого його представляли до воїнського звання підполковника. На цьому відомості про Йосипа Натановича у довідці ЦДАГО України завершуються. Архівна довідка Центрального архіву міністерства оборони Росії в м. Подольську від 12 липня 2006 року видає наступну інформацію про Брунова: «...с 5.1944 г. направлен в погранвойска НКВД Черноморского округа. В карте имеется запись карандашом: уволен в отставку по болезни в 1946 г., запись приказом не подтверждается. Других сведений о службе нет. Основание: картотека учета офицерского состава».

Дивовижний збіг: Кузьма Гнідаш та Йосип Брунов – розвідники ГРУ, закинуті на Чернігівщину. Воювали пліч-о-пліч. Обидва знали сутність Миколи Тарануценка, могли дати оцінку його діям. Але цього, на жаль, не сталося з об'єктивних причин. Здавалось, минуле кануло у літу. Проте книга Бориса Гусєва «За три години до світанку» змусила Тарануценка озиратися на пройдені воєнні дороги і вимагати від Олександра Михайленка визнання його контактів з Чернігівським міським підпіллям. Коли ж це стало неможливим, Таранученко приєднався до трійці Беляєв – Конашевич – Кузнєцов. Для виправдання свого ставлення до Тарануценка, Герард Кузнєцов озвучив брехливу інформацію про Брунова: «Новий командир, не обізнаний з бойовим досвідом свого попередника, ледве не втратив все з'єднання, коли завів його у пастку біля села Бірки. Людські втрати були величезними, і нині живі партизани згадують того командира-невдачу непристойними словами». (Гарт. – 2006. – 18 трав. – С. 7).

Ось так вони разом «славно» потрудилися на ниві фальшування діяльності чернігівських підпільників.

ПОЯСНИТИ МОЖНА – ВИПРАВДАТИ НІ (ПІСЛЯСЛОВО)

У повісті «Піти і не повернутися» Василь Биков створив образ Антона Голубіна, історія життя якого дозволяє зрозуміти, чому людина стає на шлях зради. Ще до війни хлопець виправдовував будь-які свої вчинки. Антон твердо засвоїв для себе правило: загальною справою опікуються десятки інших, а от про нього особисто ніхто турбуватися не стане. Тому і жив лише для себе самого. І до партизанського загону Голубін потрапляє випадково. Спочатку стає дезертиром. Потім намагається здати зв'язкову Зосю Норейко та інших партизанів карателям, аби легше увійти у нове, німецьке життя. Зрозумівши, що Антон Голубін, якого вона покохала, став ворогом, дівчина кидається на хлопця із сокирою, але захищає його, коли партизани мають намір розстріляти зрадника, бо не в змозі повірити, що бувають свої гірші за ворогів.

Але про це добре знали офіцери «СМЕРШу» та органів державної безпеки. Ще їм було відомо, що такі люди не зберігають вірність своїм моральним принципам в ситуації, коли простіше від них відректися. Редактор часопису «Досьє секретних служб» (США) Сергій Куліда оприлюднив імена провокаторів, яких радянські спецслужби використали у боротьбі з УПА та її командиром генерал-хорунжим Романом Шухевичем. Це агент гестапо, а потім Міністерства державної безпеки (МДБ) Бесага, актриса театру «Березіль» у Харкові і водночас дописувачка до газети «Известия», адвокат Горбовий, який добровільно або примусово показав місце, де міг ховатися командувач УПА. Контррозвідники «СМЕРШу» захопили одну з охоронців Шухевича Дарину Гусак, яка раніше працювала на комісара гестапо у м. Коломия. З того часу вона стала камерним агентом. Дівчину підсаджували до арештованих учасників ОУН. Упродовж 1949–1950 рр. Гусак видала багатьох діячів національно-визвольного руху. Нею добуто адресу укриття керівника ОУН Романа Шухевича та його зв'язкової Ганни Дідик. Її взяли живою, а генерала Шухевича (Тараса Чупринку) знищили вночі 5 березня 1950 року. Відсидівши тривалий строк у таборах, його зв'язкова оселилася десь на Чернігівщині. Доля Дарини Гусак склалася так. Вона перестала доставляти матеріали і втратила контакти, які являли оперативний інтерес. До того ж, часто перебувала на стаціонарі у лікарні. Тому 30 березня 1960 року Дарину Гусак виключили з діючого агентурного апарату.

Не можна не згадати ще одного дворушника – Шила (Тавріна) Петра Івановича, народженого у селі Бобрик Ніжинського району 1909 року. Підготовку проходив у Берліні під особистим контролем шефа німецької розвідки Ернста Кальтенбрунера. Перед Тавріним та його помічницею і особистим агентом головного німецького розвідника Ліді-

сю Бобрик, народженою у Вінницькій області, було поставлено завдання у вересні 1944 року вбити Сталіна. Для цієї операції терористи отримали відповідні документи, засоби пересування, зброю. Але німці не врахували однієї обставини: у відомстві Кальтенбрунера працював радянський розвідник. Тому Тавріна-Шила та його «дружину» Лідію Шилу тепленькими взяли на території Смоленської області.

Терористи відразу дали згоду працювати на радянську контррозвідку. З кінця вересня 1944 року до 9 квітня 1945 року вони вели радіогра з німцями, нав'язану радянською розвідкою. За деякими свідченнями їх тримали у тюрми ще сім років після війни. Засудили і розстріляли Шила і Бобрик лише у 1952 році. Так довго їх тримали тому, що потрібні були радянській контррозвідці, допомагаючи виявляти закинутих на радянську територію німецьких агентів¹⁵³.

На фронті бувало по-іншому. За спогадами колишнього командира мінометної роти, учасника форсування Дніпра восени 1943 року Семена Равинського, до них у підрозділ прислали «чорну піхоту» з українців та «оточенців», котрі контррозвідкою не перевірялись. Потім рушили уперед. А через тиждень у роту прибули два офіцери з «СМЕРШу». Сказали, що з останнім поповненням Равинський прийняв чотирьох колишніх поліцаїв, учасників розстрілів євреїв і радянських військовополонених. Командир роти відповів, що їх уже немає в роті. Двох вбито, двоє – у санбаті. Він сподівався, що тих двох живих дістали і розстріляли, бо є злочини, які не можна змити пораненнями¹⁵⁴.

Хочеться вірити, що так воно і сталося. Адже, за словами російського історика спецслужб Валентина Воронова, *«для ареста необхідно було попередньо получить согласие военного командования. Нередки были случаи, когда на подобные просьбы следовал отказ, ведь во время войны армейская среда чувствовала себя весьма независимо»*¹⁵⁵.

Захарій Грузин, потрапивши до табору репатріантів, де разом утримувались в'язні фашистських катівень, оstarбайтери, запроданці, був свідком того, як офіцери «СМЕРШу» відбирали здорових власівців і відправляли їх на війну з Японією. Звідти ці люди, хто не загинув, повернулись додому як заслужені ветерани¹⁵⁶. А радянські військовополонені, опинившись вдома, ще довгі десятиріччя поневірялись по сталінських таборах.

За даними Валентина Воронова, «СМЕРШ» мав свої загороджувально-контрольні загони доволі малочислені. Діяли вони не на фрон-

¹⁵³ Павлов М. Неизвестное покушение на жизнь Сталина //Русская Германия. – 2004. – 31 авг. (Интернет-сайт «Континент. Ру».)

¹⁵⁴ Интернет-сайт «Я помню».

¹⁵⁵ Московский комсомолец. – 2003. – 25 апр.

¹⁵⁶ Интернет-сайт «Я помню».

ті, а в ближньому тилу. Займались відсіюванням дезертирів, підозрілих елементів. Ймовірно, у поле зору до такого загону потрапив Юрій Михайлович Александров, нині історик Москви, кандидат історичних наук, а тоді, за його словами, член підпілля в місті Унеча Брянської області. Якимось за часів окупації він поговорив з німецьким солдатом про німецьку літературу. Наступного дня Александрова викликали у гестапо. Звинувачення було доволі серйозним: намагання завербувати солдата вермахту. Але поговоривши з Юрієм Александровим, гестапівці його відпустили. Коли ж Унечу було визволено, хлопця викликали до «СМЕРШу». Запитали, чи був він у гестапо. Відповів, що не був, бо тому епізодові не надав особливого значення. Тут відчинилися двері, і зайшла перекладачка, яка вела допити в гестапо. Наступного дня Александрова відправили до Брянська у табір. Потім доволі тривалий час його утримували у московських тюрмах. У 1944 році військовий трибунал засудив до штрафбату. За словами Александрова, пустили на м'ясо. Отримав поранення, лікувався у шпиталі, опісля воював на 3-му Білоруському фронті, штурмував Кенігсберг, має медаль «За відвагу». Написав книгу «Под прицелом «Смерша»¹⁵⁷.

Так розповів про себе Юрій Александров в інтерв'ю. З його слів виходить, що він у гестапо побував лише раз і його випустили. Однак існують публікації, в яких йдеться, що він пройшов гестапівські катівні, пережив жахи потому. Як це нагадує деякі сторінки біографії Герарда Кузнєцова: забрали в СД і випустили, брав активну участь у підпільному і партизанському русі, учасник бойових дій у лавах Червоної Армії. Щодо Юрія Александрова, то йому, можна сказати, «пощастило» воювати у штрафбаті. Як вказує історик спецслужб Валентин Воронов, спецтабори НКВС, через які пропускали полонених і оточенців (Александров на початку війни потрапив у В'яземський котел і в полон, звідки втік), з'явилися лише у сорок другому році. На кінець сорок четвертого у таборах утримувалося 354 592 людини, з них – 50 441 офіцери. Лише 18 тисяч були відправлені у штурмові батальйони. Так офіційно іменувались штрафбати. За даними на жовтень 1944 р., з початку війни «СМЕРШ» арештував 11 566 людей¹⁵⁸. Кількість з них завербованих контррозвідкою Валентин Воронов не оприлюднює.

Оскільки Герард Кузнєцов суперечливо пов'язує свою долю з партизанами, доречно навести уривок із статті російського дослідника А.Ю.Попова з Академії Федеральної Служби безпеки Російської Федерації «Партизанская разведка в годы Великой Отечественной войны»: *«Завербованным из числа лиц, находящихся на службе у оккупантов, выдавались удостоверения, в которых указывалось, что это лицо*

¹⁵⁷ Александров Ю. Суровая дорога – солдатская судьба / Беседу вел С. Солдаткин // Информпространство. – 2005. – № 5. – (Интернет).

¹⁵⁸ Московский комсомолец. – 2003. – 25 апр.

выполняло задания партизан. Этим, по мнению руководства ШПД¹⁵⁹, у агентов появлялась уверенность в том, что после изгнания гитлеровцев они и их семьи не будут репрессированы»¹⁵⁹.

Довідка, видана Кузнецову начальником штабу партизанського з'єднання імені Сталіна Глібом Гуциним у квітні 1944 р., відрізняється від довідок Інституту історії партії при ЦК Компартії України 1990 р. та Державного архіву громадських об'єднань України, одержаних мною в 1990 та 2006 рр. Гадаю, таємниця цього криється у цитованому мною повністю листі Кузнецова до Бєляєва кінця 60-х років із збереженням мови оригіналу:

⑥

Уважаемый Фредосий Философов,
Большое Вам спасибо за
ваше изложение!

Фредосий Философов, в начале
там одного человека, который, как
кажется, смог бы рассказать Вам
ка-кто интересное из германской
жизни периода немецко-фашистской
оккупации. Моим бою, после сво-
бодной проверки, некоторые факты
рассказанные этим человеком, могут
быть использованы для Вашей ко-
манды германской подполье
у этого человека некий Буффон
В годы оккупации он служил в
немецкой гитлеровской полиции, был заб-
ран подпольщиками из группы, кото-
рую возглавлял Бранд, а после ареста

¹⁵⁹ ШПД – Штаб партизанского движения (Штаб партизанського руху).

¹⁵⁹ Исторические чтения на Лубянке. 2000 год: Отечественные спецслужбы накануне и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг. – М., 2001. – С. 54.

«Уважаемый Феодосий Николаевич! Большое Вам спасибо за новогоднее поздравление! Феодосий Николаевич, я недавно встретил одного человека, который, как мне кажется, смог бы рассказать Вам кое-что интересного из черниговской жизни периода немецко-фашистской оккупации. Может быть, после соответствующей проверки некоторые факты, рассказанные этим человеком, могли бы быть использованы для вашей книги о черниговском подполье.

У этого человека сложная биография. В годы оккупации он служил в черниговской городской полиции, был завербован подпольщиками из группы, которой руководили врачи, а после провала бежал в партизанский отряд.

Вначале он был в соединении «За Родину», потом был передан в соединение Шукаева. После соединения с армией обучался на краткосрочных спецкурсах и его дважды забрасывали в тыл к немцам.

А потом, как было заведено в то время, его судили за службу в немецкой полиции и заслали на Воркуту замаливать старые грехи. Срок ему дали немалый, но он вышел по амнистии после смерти И.В. Сталина досрочно.

Как он служил немцам, я не знаю, но в партизанском отряде имени Александра Невского воевал он неплохо. Он был в отрядной разведке вместе со мной. Потом пути наши разошлись и вот недавно мы опять встретились.

Жизнь потрепала его сильно. Может быть, он и заслужил этого, а может быть, и нет. Кстати говоря, он утверждает, что человек, которому он подчинялся по подпольной работе, якобы уцелел во время провала и если бы его найти, то подтвердилась бы невиновность.

Если Вас интересует такая личность, я могу дать Вам его адрес.

С уважением Г. Кузнецов». У постскриптумі написав свою нову адресу.

Невідомо, як скористався цією порадою Беляєв. Уважний читач, який не пропустив жодного слова з попередніх розділів, вже зрозумів, що в листі Кузнецов виклав свою власну біографію. Але необхідні деякі коментарі. Річ у тім, що підпільної групи, якою керували лікарі, в Чернігові не було. Припустимо, що Невідомий існував. Проте розповідати про свою службу у Чернігівській поліції першому зустрічному він не міг. На підтвердження наведу слова Юрія Александрова: «Знаєте, ваше

* Ці слова підкреслені автором листа Г. Кузнецовим.

поколение не понимает одного момента: мы привыкли держать язык за зубами. Спрашивать, как человек думает, было даже бесполезно. Я сам был застегнут на все пуговицы»¹⁶⁰

Щодо Воркути. Там дійсно відбували доготривале покарання прибічники окупантів. Після смерті Сталіна згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР про амністію від 27 березня 1953 року на волю вийшли 1 млн. 180 тис. людей, засуджених не за політичними статтями. Серед них – чимало карних злочинців. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про амністію радянських громадян, які співробітничали з окупантами у період Великої Вітчизняної війни 1941–1945 рр.» від 17 вересня 1955 р. дав свободу особам, засудженим на строк до 10 років позбавлення волі включно за здійснені пособництво ворогові та інші злочини. Засудженим на понад 10 років скасовано строк ув'язнення навпіл. На волі опинилися колишні поліцаї, ті, хто служив у німецькій армії та спеціальних німецьких формуваннях. Амністія не розповсюджувалась на карателів, засуджених за вбивства і катування радянських громадян. Зате нею могли скористатися люди, що втекли за кордон, в разі явки з повинною¹⁶¹. Парадокс полягав у тому, що в таборах все ще залишались радянські військовики, котрі із зброєю в руках захищали свою Батьківщину. З вини бездарного командування потрапили вони в оточення, потім у німецькі концтабори, створювали там групи опору, втікали, воювали у партизанських загонах на своїй та чужій території, а після війни були засуджені як «зрадники Батьківщини». Поліцаї – на волі, а патріоти – за ґратами. У 1956 році ситуацію було виправлено. Президія Верховної Ради СРСР ухвалила постанову про розповсюдження амністії від 17 вересня 1955 року і на радянських військовослужбовців, засуджених за перебування у полоні.

Гадаю, уважний читач помітив співчутливі нотки Кузнєцова по відношенню до Невідомого: *«Жизнь потрепала его сильно. Может быть, он заслужил этого, а может быть, и нет»*. Бути двічі завербованим важко. Але відомі факти, коли люди платили життям, аби зберегти гідність і людську совість.

На жаль, в Україні немає поки що досліджень щодо природи колабораціонізму. У Росії публікації на цю тему здійснюють працівники Федеральної Служби безпеки, історики, об'єднані у Товариство з вивчення спецслужб. Так, В.В. Юшкевич, працівник Управління ФСБ по Новгородській області, виділив три причини колабораціонізму: 1) тривалість окупаційного періоду в регіоні; 2) стала лінія фронту, що сприяло активній і різноплановій роботі окупантів з місцевим населенням; 3) тривала і копітка робота територіальних органів безпеки з розшуку

¹⁶⁰ Александров Ю. Суровая дорога – солдатская судьба / Беседу вел С. Солдаткин // Информпространство. – 2005. – № 5. – (Интернет)

¹⁶¹ Сборник законов СССР, 1938–1975. – М., 1975. – Т. 3. – С. 411–413.

державних злочинців у післявоєнний період. Всі ці причини характерні і для Чернігівської області. Німці використовували колабораціоністів для вирішення військових, каральних, поліцейських, агентурних, пропагандистських, адміністративних і господарських задач. В.В. Юшкевич, і з цим важко не погодитись, умовно виділяє дві великих групи німецьких прислужників: 1) пасивні посібники (жінки, змушені працювати у німецькій адміністрації на підсобних роботах, аби прогодувати дітей; у селах найбільш поважані громадяни, котрі погоджувались на посаду старости, сподіваючись захистити односельців від німецького свавілля); 2) активні посібники – карателі, поліцейські, власівці, пропагандисти, агентура німецьких спецслужб, на чий совісті фізичне знищення мирного населення, активна боротьба з партизанами та антифашистським підпіллям, пограбування і вивіз культурних цінностей. Не всі вони – потенційні вороги радянської влади.

За спостереженнями новгородських чекістів, всім їм були притаманні боягузтво, користолюбство, побутове пияцтво, садистські нахили. За матеріалами допитів ні в кого з колабораціоністів не простежується ідеологічна мотивація. Тому, на думку В.В. Юшкевича, ці люди не лише об'єкт для дослідження істориками, юристами, але й кримінологами у моральній площині. Якщо це так, то аморальним є використання колабораціоністів в агентурній роботі «СМЕРШу». Пояснити, але не виправдати, цей феномен можна: радянська контррозвідка мала потребу в достовірній інформації з місць, борючись з німецькими агентами та диверсантами з числа запродавців. Після війни агентуру з колишніх колабораціоністів було передано органам державної безпеки, які вели їх по життю за руку, створивши комфортні умови існування. Серед них – Герард Кузнєцов. У той же час чекісти були для нього своєрідними гальмами, завдяки яким він не виступав прилюдно із спогадами про свої партизанські і фронтові дороги. На археологічних розкопках Кузнєцов інколи дозволяв собі дозовані відвертості, але то були враження від побаченого під час окупації. Щодо публікацій на тему Чернігівського підпілля, то першу з них він здійснив у співавторстві з Ф.М. Блохою на сторінках «Українського історичного журналу» у 1987 р. (№1. – С. 154–155).

У розпалі була Перебудова, яка принесла великий клопіт для КДБ СРСР. Помінялося керівництво. А 3 грудня 1991 р. Президент Радянського Союзу Михайло Горбачов підписав Закон «Про реорганізацію

¹ У Чернігівському обласному управлінні КДБ працювала спеціальна група досвідчених працівників, які витрачали від 10 до 20 років на пошуки колишніх запродавців, котрі палили Срібне, Варву, Корюківку, Ведильці, Масани, Яцево, інші населені пункти Чернігівщини. У складі цієї групи працював Георгій Михайлович Харченко, Почесний чекіст, колишній диверсант у тилу німецьких військ, якому судилося відшукати сліди одногоокого поліцейя із Срібного. Око він втратив, аби його не знайшли.

органів державної безпеки». За кілька днів утворилось СНД. Незалежна Україна почала реформацію своїх органів держбезпеки. Перший Президент Української держави Леонід Кравчук 25 березня 1992 року поставив свій підпис під Законом «Про службу безпеки України». Почалась копітка робота над тим, аби позбавитися КДБ як «щита і меча» партії, але зберегти і реформувати спецслужби для нової, не тоталітарної України.

Відбувалися переміни і в Чернігівському обласному управлінні держбезпеки. Так що було не до Кузнєцова. Партійний архів обкому партії, який також його стримував, став складовою частиною Державного архіву Чернігівської області. Отже, шлях до заповітної мрії був відкритий. У 1992 році Кузнєцов видає «Летопись города Чернигова...», за три роки побачила світ його книга «Край непокоренный», в яких керівник Чернігівського підпілля Олександр Михайленко практично не згадується. Авторська думка чітка: антифашистський рух у Чернігові мав спонтанний характер. Але у цих виданнях Кузнєцов ще не наважувався довести чекістам, самому собі, всім, хто його оточував, що не лише він колись оступився. Навіть комуніст Олександр Михайленко, залишений Чернігівським міськкомом партії для підпільної роботи, не виконав завдання. Відкрито Кузнєцов зробив це 19 червня 2006 року в Чернігівській міській бібліотеці імені Коцюбинського. Любителем випити і безпринципною людиною назвав він керівника підпільної групи Івана Осипенка, не давши ніякої оцінки Беляєву і не розповівши, як вніс розкол у стосунки між Григорієм Іщенком і Даниловими.

У той день Кузнєцову здалось, що він досяг вершин. Адже навколо нього сиділи однодумці, котрі високо оцінили мемуари «Растерзанный Чернигов или Юность, опаленная войной». Інша думка ними не сприймалась. Проте мемуарист не помітив, як розкрив деякі факти своєї біографії, які насторожували. До того ж, у книзі багато перекручень стосовно окупованого Чернігова і навколишніх сіл, власівців, ОУН – УПА, окремих відомих чернігівців. Прикро, що Кузнєцов не поодинокий. Григорій Васильович Друзь – такий же міфотворець відносно комсомольсько-молодіжного підпілля «За вільну Україну» у с. Антоновичі Чернігівського району.

Сумно, що саме і за ці книги Кузнєцов удостоєний звання Почесного громадянина Чернігова. Так він опинився поруч із легендами вітчизняної історії: двічі Героями Радянського Союзу Олексієм Федоровим і Олександром Молодчим, Героями Радянського Союзу Олександром Кірсановим, Петром Климуком, Віктором Башкіровим і Сергієм Руденком, партизанським командиром Федором Коротковим, всесвітньовідомим археологом і академіком Борисом Рибаківим – першими Почесними громадянами Чернігова, ввівши в оману депутатів Чернігівської міської ради своїми сфальсифікованими історіями про війну та біографію.

Чи справедливо це? Впевнена, ні. Ось чому я взялася за цю книгу. Перш ніж поставити останню крапку, ще раз процитую Герарда Кузнецова (він майстер на проголошення правильних слів): *«Но правда войны должна быть правдой, какой бы она неудобной была бы для некоторых».*

Тому можна виправити становище, як це сталося на початку січня 2007 року у Варшаві. Світові засоби масової інформації повідомили наступне: призначений місяць тому архієпископ Варшавський Станіслав Вельгус у день своєї інаугурації подав у відставку. Це пов'язано з його визнанням у співробітництві із спецслужбами і розвідкою Польської Народної Республіки. Папа Бенедикт ХУІ прийняв відставку Станіслава Вельгуса. А потім той опублікував свою заяву, в якій сказав: *«Я не хочу виправдовувати себе. Знаю, що не повинен був встановлювати жодних відносин зі спецслужбами ПНР».*

Завершую свою розповідь словами святого апостола Іоанна Богослова: *«Для мене немає більшої радості, як чути, що діти мої ходять в істині».*

З М І С Т

На зразок передмови	3
Частина перша. «Слухай, товаришу, війна почалася...»	17
Нашестя	17
Гіркі днини відступу	20
Трагедія і триумф	24
«Українська Помпея»	27
Осінь окупації	32
Культурницька політика нової влади	39
Каральні органи	46
Окупація очима дітей	55
Партизанський зв'язковий	61
Частина друга. З вірою у перемогу	67
Підпілля починає діяти	67
Зима сорок третього	76
Тюремні випробування	82
Чернігів – Дахау	87
Спекотні літо і осінь сорок третього	91
Підсумки	102
Частина третя. Штрихи до портретів	105
Олександр Кирилович Кирюша	105
Олександр Євлампійович Садовий	106
Григорій Олексійович Маркін	109
Григорій Андрійович Іщенко	110
Ілля Гаврилович Данилов	114
«Ваш батько був нещасною людиною»	117
Частина четверта. Слідами Чернігівського підпілля	128
Ранок починається з світанку	128
Понад сорок років тому	135
«По зову партії»	142
Торговець муліне	148
Показова страта	151
«Я підпису гестапо не давав»	159
«Живий труп». Майже за Л. Толстим	162
Міфотворець	179
Через Одещину – у Чернігів	184
«Літописець»	189
«Прошу прийняти міри»	199
Батогом обуха не перебити	209
Таємничий майор	216
Пояснити можна – оправдати ні (післяслово)	221

Студьонова Л.В.

- С47** Слідами Чернігівського підпілля: Документальні нариси. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект-Поліграф», 2007. – 232 с.: іл. ISBN 978-966-340-198-0

У книзі розкрито маловідомі сторінки діяльності Чернігівської міської підпільної організації 1941–1943 рр. на чолі із О.Д. Михайленком (1916–1985) на тлі створеного німецько-фашистськими окупантами режиму. Вірними помічниками чернігівців були патріоти сіл Андріївка, Киїнка, Козероги Чернігівського району.

Використовуючи документи архівних установ Чернігова, Києва, Житомира, Москви, Приморського краю, Одеси, Мінська, спогади учасників подій, наукові розробки сучасних українських, російських і білоруських істориків, автор вперше розповідає про фальсифікаторів діяльності Чернігівського підпілля.

Книга розрахована на масового читача.

УДК 94(477.51)“1941/1943”

ББК 63.3(0)62

СТУДЬОНОВА Людмила Валентинівна

**СЛІДАМИ
ЧЕРНІГІВСЬКОГО ПІДПІЛЛЯ**

Документальні нариси

Редактор А.Л. Курданов

Коректор – Н.В. Мачужак

Комп'ютерна верстка та дизайн – О.В. Василенко

Підписано до друку 18.04.2007 р. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Друк офсетний. Гарнітура Arial.

Ум. друк. арк. 13,49. Обл.-вид. арк. 16,24.

Тираж 700 прим. Зам. №958.

Видання та друк у ТОВ "Видавництво "Аспект-Поліграф"

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

суб'єктів видавничої справи серія ДК № 1115, від 12.11.2002 р.

16600, Чернігівська обл., м. Ніжин, вул. Шевченка, 109 а,

факс: (04631) 3-11-08, тел. (04631) 3-18-03,

e-mail: aspekt@uacity.com

25.00

Кр. адб

Репродукція з картини народного художника Білорусі
Міхайла Савіцькага «Партизанська Мадонна»

ISBN 978-966-340-198-0

9 789663 401980 >